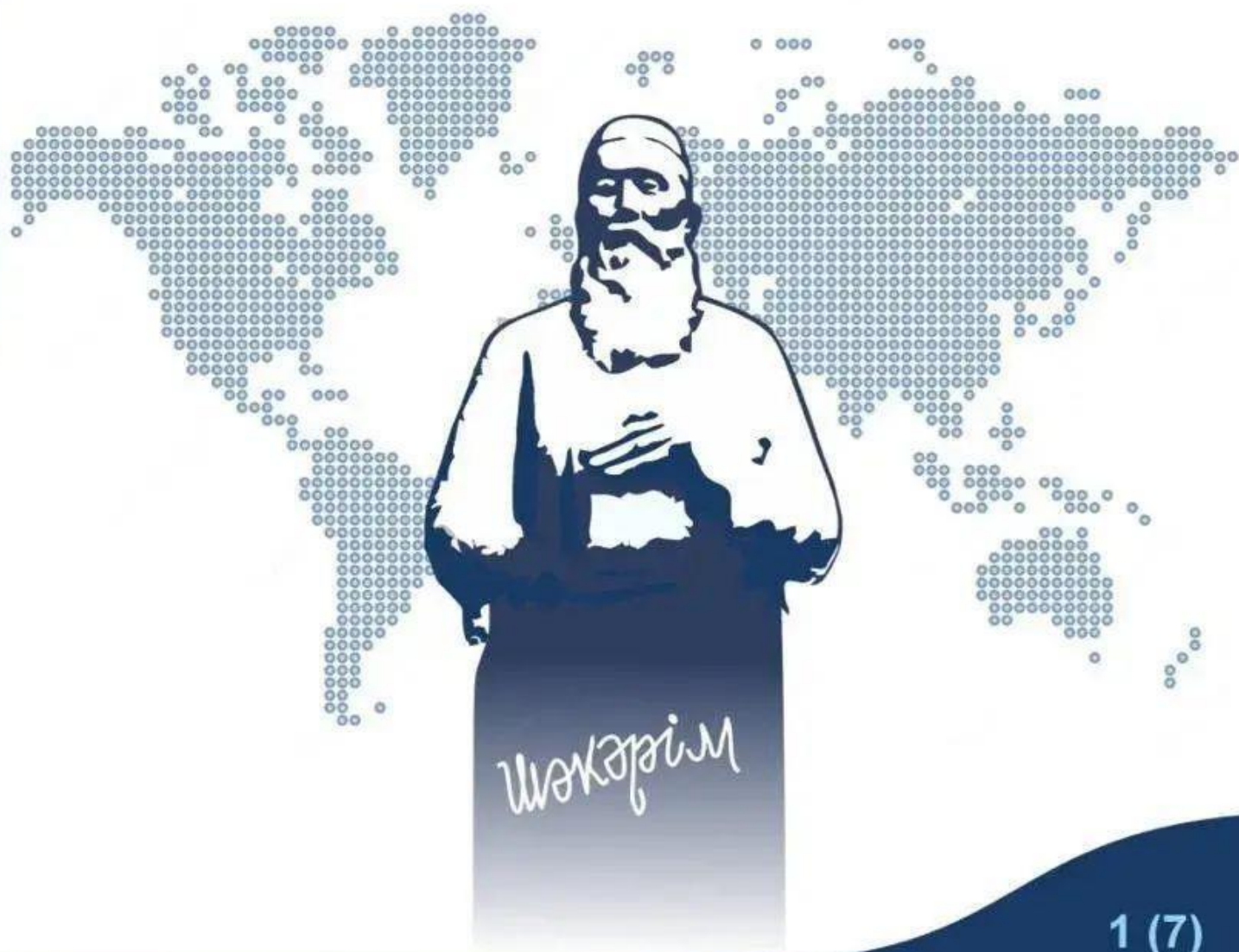

SHAKARIM JOURNAL OF HISTORY

1 (7)
2026

**SHAKARIM JOURNAL
OF HISTORY**

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

SCIENTIFIC JOURNAL

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

1(7)/ 2026

2024 жылдан бастап шығады

Founded in 2024

Издается с 2024 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Semey, 2026

Бас редактор:

Атантаева Бақыт Жумагазықызы,
тарих ғылымдарының докторы, профессор,
Шәкәрім университеті,
Семей, Қазақстан

Редакция алқасы:
ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫ

Байсарина Қымбат	т.ғ.д., Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан
Енсенов Қанат	т.ғ.к., қауым. профессор, ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің Мемлекет тарихы Институты
Финке Петер	д.и.н., Universität Zürich, Швейцария
Томохико Ямаха	д.и.н., Хоккайдо Университет, Саппоро, Япония
Құрманғалиева-Ерджиласун Гүлжанат	т.ғ.д., Анкара Хаджи Байрам Вели Университеті, Түркия
Аблажей Наталья	т.ғ.д., профессор РҒА Сібір филиалының Тарих Институты, Новосибирск, Ресей
Жанбосинова Альбина	т.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана, Қазақстан
Щеглова Татьяна	т.ғ.д., профессор, Алтай мемлекеттік педагогикалық Университет, Барнаул, Ресей
Каримов Мұхтарбек	т.ғ.к., Шәкәрім Университеті, Семей, Қазақстан
Исин Амантай	т.ғ.к., Шәкәрім Университеті, Семей, Қазақстан

Редакцияның мекенжайы: 071412, Қазақстан, Семей қ., Глинка к-сі, 20А.

E-mail: history@vestnik.shakarim.kz

Техникалық хатшы: +77089285850

Shakarim Journal of History

Меншіктенуші: «Шәкәрім университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 100 дана.

Типографияның мекенжайы: 071412, Қазақстан, Семей қ., Глинка к-сі, 20А.

Editor-in-Chief:

Atantayeva Bakyt Zhumagazyevna,
Doctor of Historical Sciences, Professor
Shakarim University Semey, Kazakhstan

Editorial Board:

Baisarina Kymbat	Doctor of Historical Sc., Shakarim University, Semey, Kazakhstan
Ensenov Kanat	Candidate of Historical Sc., Associate Professor, Institute of State History, Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan
Finke Peter	Doctor of Historical Sc., Universität Zürich, Switzerland
Tomohiko Uyama	Doctor of Philosophy, Professor, Hokkaido University, Sapporo, Japan
Kurmangaliyeva-Erdzhilasun Gulzhanat	Doctor of Historical Sc., Ankara Hacı Bayram Veli University, Turkey
Azamatova Gulnaz	Doctor of Historical Sc., Professor, Polytechnic University, Moscow, Russia
Zhanbossinova Albina	Doctor of Historical Sc., Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Shcheglova Tatiana	Doctor of Historical Sc., Professor, Altai State Pedagogical University, Barnaul, Russia
Karimov Mukhtarbek	Candidate of Historical Sciences, Shakarim University, Semey, Kazakhstan
Isin Amantay	Candidate of Historical Sciences, Shakarim University, Semey, Kazakhstan

Editorial Address: 071412, Kazakhstan, Semey city, Glinki Street, 20A.

E-mail: history@vestnik.shakarim.kz

Technical Secretary: +77088440994

Shakarim Journal of History

Owner: Non-profit Joint Stock Company "Shakarim University"

Publication Frequency: 4 times a year.

Circulation: 100 copies

Printing House Address: 071412, Kazakhstan, Semey, Glinki Street, 20A

© Shakarim University

Главный редактор:
Атантаева Бакыт Жумагазыевна,
доктор исторических наук, профессор,
Шәкәрім Университет
Семей, Казахстан

Редакционная коллегия:

Байсарина Кымбат	д.и.н., Шәкәрім Университет, Семей, Казахстан
Енсенов Канат	к.и.н., ассоциированный профессор, Институт истории государства Комитета науки МНВО РК
Финке Петер	д.и.н., Universität Zürich, Швейцария
Томохико Ямаха	д.и.н., Хоккайдо Университет, Саппоро, Япония
Құрманғалиева-Ерджиласун Гүлжанат	д.и.н., Анкара Хаджи Байрам Вели Университет, Турция
Азаматова Гульназ	д.и.н., профессор, Политехнический Университет, Москва, Россия
Жанбосинова Альбина	д.и.н., профессор, Евразийский национальный Университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Щеглова Татьяна	д.и.н., профессор, Алтайский государственный педагогический Университет, Барнаул, Россия
Каримов Мухтарбек	к.и.н., Шәкәрім Университет, Семей, Казахстан
Исин Амантай	к.и.н., Шәкәрім Университет, Семей, Казахстан

Адрес редакции: 071412, Казахстан, г. Семей, ул. Глилки, 20А.

E-mail: history@vestnik.shakarim.kz

Технический секретарь: +77088440994

Shakarim Journal of History

Учредитель: Некоммерческое акционерное общество «Шәкәрім Университет»

Периодичность: 4 раза в год.

Тираж: 100 экземпляров.

Адрес типографии: 071412, Казахстан, г. Семей, ул. Глилки, 20А.

© Shakarim University

SHAKARIM JOURNAL OF HISTORY

№ 1(7)/2026

МАЗМҰНЫ/ CONTENT/ СОДЕРЖАНИЕ

ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫ – HISTORICAL SCIENCES – ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

С.Д. Атдаев (Ашхабад, Туркменистан)

Крепости южного Туркменистана в XVIII-XIX вв.: структурный анализ.

С.Д. Атдаев (Ашхабад, Түрікменстан)

XVIII-XIX ғғ. Оңтүстік Түрікменстан бекіністері: құрылымдық талдау

S.D. Atdayev (Ashgabat, Turkmenistan)

Fortresses of southern Turkmenistan in the XVIII-XIX centuries: a structural analysis

8

Ж.Ж. Шупанова (Петропавл, Қазақстан), **Г.С. Ильясова** (Петропавл, Қазақстан)

Өмірбаяндық нарративті мектеп тарихында қолдану тәжірибесі: XX ғасырдың бірінші жартысындағы Солтүстік Қазақстан саяси қайраткерлері негізінде

Ж.Ж. Шупанова (Петропавловск, Казахстан), **Г.С. Ильясова** (Петропавловск, Казахстан)

Опыт использования биографического нарратива в школьной истории: на основе деятельности политических фигур Северного Казахстана первой половины XX века

Zh.Zh. Shupanova (Petropavlovsk, Kazakhstan), **G.S. Ilyasova** (Petropavlovsk, Kazakhstan)

Experience in using biographical narrative in school history: based on the political figures of North Kazakhstan in the first half of the XXth century

25

Е. Конбай (Семей, Қазақстан), **Р.Д. Ахметова** (Семей, Қазақстан)

Положение беспризорных детей Актюбинской губернии в годы голода 1921-1924 гг.

Е. Қонбай (Семей, Қазақстан), **Р.Д. Ахметова** (Семей, Қазақстан)

1921-1922 жылдары ашаршылық кезіндегі Ақтөбе губерниясындағы панасыз балалардың жағдайы

Y. Konbay (Semey, Kazakhstan), **R.D. Akhmetova** (Semey, Kazakhstan)

The situation of homeless children in Aktobe province during the famine of 1921-1922

40

N.A. Makhmetova (Semey, Kazakhstan)

Ethnic composition and social structure of the population of East Kazakhstan in the second half of the XIX century

Н.А. Махметова (Семей, Қазақстан)

XIX ғасырдың екінші жартысындағы Шығыс Қазақстан халқының этникалық құрамы мен әлеуметтік құрылымы.

Этнический состав и социальная структура населения Восточного Казахстана во второй половине XIX века

59

А.Б. Данияров (Семей, Казахстан), **Г.А. Абенова** (Семей, Казахстан)
Трансформация управленческой модели в Казахской ССР в 1960-е гг.: исторический опыт и противоречия реформ

А.Б. Данияров (Семей, Қазақстан), **Г.А. Абенова** (Семей, Қазақстан)
1960-шы жылдардағы Қазақ КСР-індегі басқару моделінің трансформациясы: тарихи тәжірибе және реформалар қайшылықтары

A.B. Daniyarov (Semey, Kazakhstan), **G.A. Abenova** (Semey, Kazakhstan)
Transformation of the management model in the Kazakh SSR in the 1960s: historical experience and contradictions of reforms

71

А.Р. Бейсембаева (Алматы, Казахстан)

Казахско-кыргызские столкновения в 1760-1780 х гг. и политика Абылая: причины, ход, результаты

А.Р. Бейсембаева (Алматы, Қазақстан)

1760-1780 жж. қазақ-қырғыз қақтығыстары және Абылай саясаты: себептері, барысы, нәтижелері

A.R. Beisembayeva (Almaty, Kazakhstan)

Kazakh-kyrgyz conflicts in the 1760s-1780s and the policy of Ablai: causes, course, and results

84

Э.А. Мусаева (Қарағанды, Қазақстан), **Г.Н. Джабаева** (Астана, Қазақстан)
Қазақстандағы мектепке дейінгі білім беру саясатының эволюциясы: 2010-2021 жылдардағы тарихи бағыттар

Э.А. Мусаева (Қарағанда, Казахстан), **Г.Н. Джабаева** (Астана, Казахстан)
Эволюция политики дошкольного образования в Казахстане: исторические направления в 2010-2021 годах

E.A. Musayeva (Karaganda, Kazakhstan), **G.N. Dzhabayeva** (Astana, Kazakhstan)
Evolution of preschool education policy in Kazakhstan: historical directions in 2010-2021

97

Қ.А. Нұрғазы (Семей, Қазақстан), **Қ.Қ. Байсарина** (Семей, Қазақстан), **А.Б. Байгапанова** (Семей, Қазақстан)

Қазақ-жоңғар қақтығыстары: геосаяси факторлар және әлеуметтік-экономикалық салдары

К.А. Нурғазы (Семей, Казахстан), **К.К. Байсарина** (Семей, Казахстан), **А.Б. Байгапанова** (Семей, Казахстан)

Казахско -джунгарское противостояние: геополитические факторы и социально-экономические последствия

K.A. Nurgazy (Semey, Kazakhstan), **K.K. Baysarina** (Semey, Kazakhstan), **A.B. Baigapanova** (Semey, Kazakhstan)

Kazakh-dzungar confrontation: geopolitical factors and socio-economic consequences

110

КРЕПОСТИ ЮЖНОГО ТУРКМЕНИСТАНА В XVIII-XIX вв.: СТРУКТУРНЫЙ АНАЛИЗ

С.Д. Атдаев

Независимый исследователь, Ашхабад, Туркменистан

E-mail: serdar63atdayev@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7509-5513>

Аннотация. Объектом данного исследования стали крепости Южного Туркменистана XVIII-XIX вв. Обзор памятников Южного Туркменистана, с их обобщающей характеристикой и выделением характерных качеств отдельных объектов, не был еще предметом пристального изучения в туркменской историографии. Более того, XVIII-XIX вв. являются слабо изученным периодом в туркменской археологии. Автором предпринята попытка обзора составных компонентов туркменских укреплений, выделения их структурных особенностей и общих характеристик, а также проведение анализа полученных результатов. Цель данной работы - описание деталей крепостного ансамбля и построение комбинированного набора составных элементов укреплений. Примененный в работе историко-сравнительный метод исследования позволил привлечь весь арсенал имеющегося археологического материала и сопоставить его с данными исторических источников того периода. Задача нашего исследования привлечь как можно больше информативного материала, выстроить цепочку основных архитектурных и фортификационных частей, которые позволят построить модель местной инженерной школы зодчества. Практическое назначение отдельных компонентов и элементов фортификации позволяет нам правильно понять их функциональное предназначение и обоснованное применение в быту. Крайне скудное наличие и сохранность фортификационных памятников XVIII-XIX вв. обуславливает их ценность как архитектурного наследия, так и их значимость в качестве объекта для пополнения материального и нематериального наследия туркменского народа. Автор надеется, что полученные данные позволят определить правильный ориентир последующих исследований в этой области.

Ключевые слова: Южный Туркменистан, Закаспийская область, крепости, туркменские мастера, архитектурные особенности, фортификационные решения, защитные укрытия, плановое построение, внутренние перекрытия, возведение стен.

*Крепость народа, что дом твой родной,
Стены его навевают покой. Прошлое помни,
мгновенья храни, Памяти взгляд для детей
сбереги.*

С. А.

Введение

Крепости, некогда в большом количестве раскинувшиеся на просторах Южного Туркменистана, являются важным наследием туркменского народа. Беглый взгляд на карты XIX в. показывает их скученное расположение в Ахале, Теджене и Мерве. Укрепления именовались такими терминами как: *гала, сенгир, хисар*. Часто они возводились на возвышенности, как например Бёрме (Черняк, 1887: 131) или на месте некогда покинутых

укреплений, как например Гёк-тепе, обосновавшийся на заброшенном парфянском городище

Дингли-тепе (Пугаченкова, 1958: 443).

Прямым назначением крепостей было укрытие населения во время нападения неприятеля. П.С. Васильев описывая подобные памятники Ахала отмечал, что в моменты опасности в крепостях размещались жители окрестностей со своим имуществом и скотом. В обычные же дни эти форты были пустыми, имея небольшой караул, на обязанности которого лежал уход и ремонт данного объекта (Васильев, 1887: 410-412). Подобную информацию приводит капитан А. Быков характеризуя укрепления Мерва, указывая, что города и поселки туркмен представляли из себя обширные пространства, обнесенные стенами, со рвом впереди, но почти без домов. Главное назначение таких укрепленных пунктов - укрывать за своими стенами на время опасности скот и имущество жителей, но не служить местом их постоянного проживания (Теке-Мерва, 1879: 3).

Небольшим исключением являлась крепость Говшут-Хан-гала, внутри которой располагался небольшой аул рода Гёкче из колена Бег (Алиханов, 1904: 453). Донован отмечал, что каждый хан текинского колена имел в укреплении свои, изготовленные из сырцового кирпича, гостевые дома - *там*. (The Merv Oasis, 1883: 308). Мервские дома важных людей имели одну характерную особенность. Рядом с ними непременно находились глиняные возвышения высотой чуть выше 1 метра, с глиняными перегородками по краям. Располагаясь выше уровня земли, эти сооружения навевали прохладу в ночное время и оберегали спящих жильцов от ползающих внизу насекомых. Подобное возвышение - *сына* наблюдал Донован у дома Аман-Нияз-хана из текинского колена Сычмаз, рода Гараахмет, а также у Юсуп-хана из текинского колена Векиль (The Merv Oasis, 1883: 261, 306). Имелся и другой вид *сына*, без фронтальных перегородок, но с высокой пристройкой, которая бросала прохладную тень в жаркое время суток (рис. 1). На подобном сооружении часто усаживали гостей и проводили важные встречи.

Рисунок 1. Глинобитные возвышения - *сына*, во дворе дома Юсуп-хана в Мерве.
Рисунок В. Павлова. На переднем плане рисунка показана *сына* со стеной для тени;
на заднем плане - ночное *сына*

Fig. 1. Clay elevations - *sypa*, in the courtyard of the house of Yusup Khan in Merv.
Drawing by V. Pavlov. In the foreground of the drawing shown a *sypa* with a wall for
shade; in the background is a night *sypa*

После присоединения Мерва к России в 1884 г., в крепости обосновался штаб начальника Мерва подполковника М. Алиханова. А. Ржевуский пишет, что временную ставку начальника Мервского округа окружает невысокая глинобитная стена, вдоль которой на земле лежали 26 оружий без лафетов, отнятых мервцами у персиян в 1861 г. Жилое помещение состоит из трех, соединенных дверями кибиток, из которых средняя исполняет роль приемной залы, левая - спальни, а правая - зимней столовой (Ржевуский, 1907: 160-161).

Рисунок 2. Временная ставка начальника Мервского округа.

На переднем плане пушки, захваченные туркменами во время боя с персидскими войсками в 1861 г. На заднем плане угадываются: Гюль-Джемал-ханша, М. Алиханов и А.М. Дондуков-Корсаков

Fig. 2. Temporary headquarters of the head of the Merv district. In the foreground are cannons captured by the Turkmen during the battle with the Persian troops in 1861. In the background, you can see: Gul-Jemal-khansha, M. Alikhanov and A.M. Dondukov-Korsakov

Материалы исследования

Данная статья посвящена такому малоизученному вопросу туркменской историографии как крепости Южного Туркменистана XVIII-XIX вв. Попытки изучения этих памятников были предприняты археологами в 50-х годах XX в. и опубликованы в трудах Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции (ЮТАКЭ). Характеристика укрепления была дана А.А. Росляковым в его статье «Основные черты туркменской фортификации XVIII-XIX вв.» (Росляков, 1960). Последним археологическим исследованием в этой области является работа А. Бердыева «Материальная культура Южного Туркменистана XVI-XVIII вв.» (Berdiýew, 2020, на туркменском языке). Некоторые попытки были предприняты также автором данной работы: «Атдаев С. Дж. Крепости туркменского племени Теке в XVIII-XIX вв.»; Атдаев С., Маммедова Б. Башни-Динги у туркмен (по материалам XIX в.) (Атдаев, 2023; Атдаев, Маммедова, 2024).

Материалы относительно структурных особенностей крепостей можно почерпнуть из ряда работ исследователей той поры. В этом плане примечательны труды М. Алиханова, Н. Муравьева, А.В. Щербака, О.Ф. Гейфельдера, П.С. Васильева, К. Гейнса, Н.И. Гродекова, А. Верещагина, А. Макшеева, поручика Назирова, А. Муравцева, Н.Г. Петрусевича, А. Ржевуского, Е. Маркова, И. Стебницкого, капитана А. Быкова, А.А. Туган-Мирзы-Барановского, К.М. Федорова, Н.В. Чарыкова, А. Черняка, В. Шаховского, А.Д. Шеманского (Алиханов-Аварский, 1904; Атлас к путешествию, 1822; Ахал-текинская экспедиция, 1900; В Закаспийской области, 1892; Васильев, 1887; Гейнс, 1882; Гродеков, 1883; Дома и на войне, 1885; Макшеев, 1856; Маршрутное описание, 1883; Муравцев, 1882; Петрусевич, 1880; Ржевуский, 1885; Россия в Средней Азии, 1901; Стебницкий, 1871; Теке Мерва, 1879; Туган-Мирза-Барановский, 1881; Федоров, 1901; Чарыков, 1914; Черняк, 1887; Шаховский, 1885; Шеманский, 2003).

Полезная информация имеется в статьях прессы той поры, таких как «Голос», (Англичане о Туркмении, 1879; Ахалтекинская экспедиция, 1879), «Московские Ведомости» (Заметки о Туркмении, 1873), «Новое Время» (Известия из Закаспийского края), 1879; Официальные сведения, 1879), «Родник» (Щербак, 1882), а также материалы «Туркестанского Сборника»

(Инженер-капитан Маслов, 1881; История, 1883; Костемеровский, 1873).

В своей работе автор попытается восполнить этот пробел. Целью данного исследования стало определение общих закономерностей укреплений, их анализ и плановая характеристика, а также технические варианты построений. Необходимо будет уделить внимание приемам создания валов и рвов, а также возведению внешних стен. Следует изучить местные традиции мастеров и их инженерные способы построения крепостей.

Комплексный подход в анализе и подборе документов, сравнение археологического, источниковедческого и этнографического материала, составили основу методологического подхода в исследовании. Применение историко-сравнительного (компаративного) метода изучения позволило сопоставить события исторического отрезка XVIII-XIX столетий с пространственным охватом территории всего Южного Туркменистана. Это дало возможность обрисовать общие тенденции в местной школе фортификационного искусства и выявить особенные моменты, присущие конкретным объектам оборонительного назначения.

Предпринятая автором попытка структурного анализа крепостей Южного Туркменистана XVIII-XIX вв. носит новаторский характер, так как обзор подобного характера в туркменской историографии еще не проводился.

Обсуждение материала

Первое картографированное изображение туркменских крепостей XIX в. отображено на чертеже Н. Муравьева 1819 г. Здесь видна гекленская крепость Гарры-гала и укрепление текинцев в районе Арчмана. На карте поселение текинцев обозначено как Аркаш (Аркач).

Согласно составленной Муравьевым таблице туркменских поколений районе Арчмана проживало около 50 000 кибиток (около 250 000 человек), во главе которых стоял Мурат-сердар (Атлас, 1822: табл. 15.). В своем рапорте Муравьев также отмечал, что главным старшиной текинцев был Мурат-Сердар, который обосновался в своей крепости Аркаш (Аркач) (Русско-туркменские отношения, 1963: 222). Имя Мурат-сердара и его сподвижника Айым-бега упоминается во время их участия в восстании правителя Дерегеза Беглер-хана в 1816-1817 гг. против иранского правительства. Позже Мурат - сердару придется столкнуться с хивинским правителем Мухаммет-Рахим-ханом (1806-1825), который совершает ряд походов на Южный Туркменистан. В битва близ ущелья Ызгант успех был на стороне Мурат-сердара. Однако в ущелье Ирдат победу одержали хивинцы. По данным К.М. Федорова, столкновения Мурат-сердара с Мухаммет-Рахим-ханом происходи еще раньше, а именно в 1813 г. (Федоров, 1901: 20).

Скопление крепостей в Ахале было кучным и в большом количестве. Н.Г. Петрусевиц отмечает, что всех укреплений в Ахале насчитывалось до 50 (Петрусевиц, 1880: 19, 20). Такое же количество, а именно 50 фортов, фигурирует в статье И.С. Костемеровского (Костемеровский, 1873: 3). И. Стебницкий доводит число укреплений до 59 (Стебницкий, 1871: 50). Ч. Марвин указывает, что в Ахале было расположено 28 крепостей и 35 поселений (The eye-witnesses, 1880: 32). Ч. Булджер перечисляет на отрезе от Кизыл-Арвата до Аннау 43 форта (England and Russia, 1879: 224). То же количество приводит и Г. Лэнсделл (Russian Central Asia, 1885: 449).

Возведение громоздких укреплений является явным свидетельством развитой инженерной мысли туркменских строителей. Возводились форты примерно по одному стандарту, иногда с некоторыми вариациями, учитывающими особенности местного ландшафта и количества населения данного поселения. Надо признать, что туркменские мастера были открыты к новаторским идеям соседних умельцев. После неудавшейся 1-й ахалтекинской экспедиции, русские войска начали вынуждены были отступить. Преследовавшие их туркменские отряды осенью 1879 г. сгруппировались у крепости Ходжам-гала. По сообщению британского чрезвычайного посланника в Иране Р. Томсона, рядом с текинцами находились до 30 афганцев из племени Джемшид (England and Russia, 1879: 279). Об этом же извещал английский агент в Астрабаде, утверждая, что рядом с текинцами Ахала

и Мерва в Ходжам-гала находились джемшиды Афганистана, которые заняты укреплением рва вокруг крепости (England and Russia, 1879: 285). Информация об афганских мастерах приводится и Ч. Марвиным, который писал, что укрепление форта Ходжам-гала производилось под руководством афганцев-джемшидов (The eye-witnesses, 1880: 24, 27).

Англичанин Френсис Батлер в 1876 г. исследовал долину реки Атрек, а в 1877 г. получил от вице-короля Индии Р. Литтона задание организовать сопротивление туркменских отрядов действиям России в Ахале и Мерве. В Кучан капитан Батлера прибыл в качестве торговца ножами и бирюзой. Исследовав Кюрендаг, Батлер сблизился с туркменами и разъяснил им важность земляных работ, значение в военном деле пехоты и необходимость сильно укрепить Мерв (Англичане о Туркмении, 1879). Позже, в журнале «Globe» Батлер писал о своем участии в строительстве крепости Гёк-тепе, где применил последние идеи новейших инженерных приемов европейской фортификации. Он отмечал свое присутствие при укреплении еще двух объектов восточнее Гёк-тепе (Халфин, 1965: 338-339). Сведения о помощи Батлера в укреплении Гёк-тепе имеются и в других источниках (История, 1883: 42). Н.И. Гродеков сомневался в правдивости слов Батлера (Гродеков, 1883: 142). Однако в среде русских военных не исключали возможность участия иностранцев в обустройстве крепости Гёк-тепе (Шеманский, 2003: 258).

Классификация крепостей. Укрепления в большинстве своем имели четырехугольную форму с высокими глинобитными стенами. П.С. Васильев пишет, что основная часть укреплений имела вид правильного четырехугольника, иногда - многоугольника (Васильев, 1887: 410-412).

Рисунок 3. Крепость Сунче с двойными стенами.

Fig. 3. Sunche fortress with double walls

По замечанию Ч. Марвина крепости Ахала имели четырехугольный внешний вал и глиняные стены высотой до 5,5 м. Внутри форта располагалось второе четырехугольное сооружение со стенами в 9 м., также окруженное рвом. Существующее между внутренними и внешними стенами пространство, могло достигать ширины в 15 м. и предоставляло собой убежище для кибиток (The eye-witnesses, 1880: 33).

Исключение составляла крепость Бёрме. Она имела круглую форму с цитаделью, снабженную насыпями и бойницами (Черняк, 1887: 131; The eye-witnesses, 1880: 33). Форт омывался с обеих сторон ручьем. Внешние стены имели высокие стены, с воротами на двух противоположных сторонах. Впереди располагался небольшой ров (Ржевуский, 1885: 126-128). В статье «Заметки о Туркмении» за 1873 г., в отличие от данных Черняка и Марвина,

отмечается, что Бёрме имела четырехугольную форму (Заметки о Туркмении, 1883). Два рисунка крепости Бёрме, помещенных в журнале «Всемирная Иллюстрация» за 1879 г. немного противоречат друг другу. На первом рисунке мы видим крепость округлой формы (рис. 4).

Рисунок 4. Крепость Бёрме округлой формы.
Fig. 4. The Burme fortress is round in shape

Однако следующий снимок (рис. 5) представляет Бёрме как четырехугольное укрепление. Причем оба наброска делал М. Алиханов-Аварский, а рисовал Ф. Гаанен. Снимки были выполнены с разных ракурсов, что вероятно и сказалось на искаженном восприятии объекта.

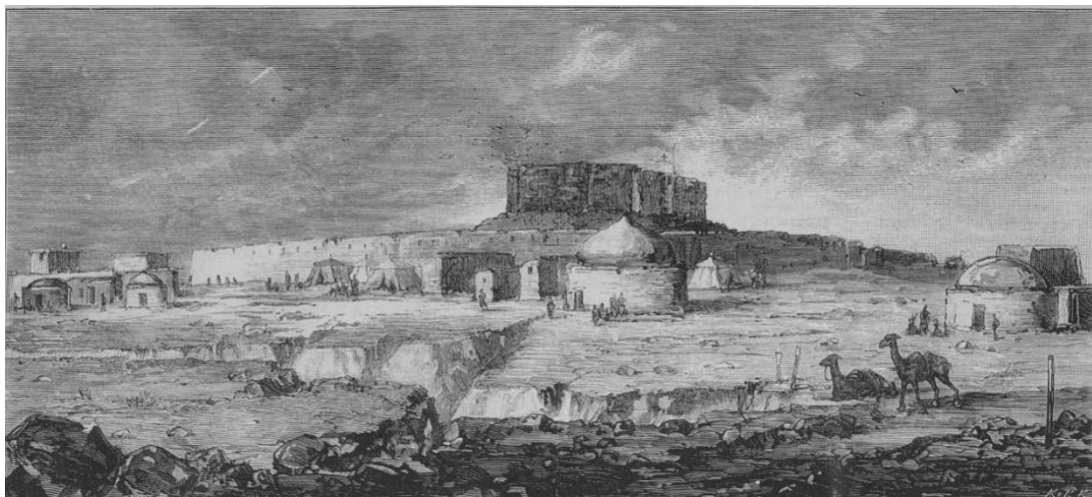

Рисунок 5. Крепость Бёрме в ракурсе четырехугольной формы
Fig. 5. The fortress of Burme in a quadrangular shape

Ч. Марвин, ссылаясь на газету «Голос» (Ахалтекинская экспедиция, 1879) пишет, что круглая крепость Дыкма-сердара в Бёрме являлась единичным вариантом в оазисе (The eye-witnesses, 1880: 33). Однако записи В.А. Туган-Мирза-Барановского показывают, что в Дуруне

имелось 2 больших укрепления, одно из которых также имело округлую форму (Туган-Мирза-Барановский, 1881: 93). Судя по отчетам поручика Назирова, округлое очертание имела также старая крепость Говшут-гала в Серахсе (Маршрутное описание пути, 1883: 9).

Валы и рвы. Необходимым атрибутом крепостей были валы и рвы. Валы или дополнительные стены-барьеры возводились непосредственно на подступах к крепостям со стороны въездов (Росляков, 1960: 222). К примеру, поперечный земляной вал - траверс, установленный перед воротами, встречается в крепости Говшут-гала в Серахсе (Маршрутное описание пути, 1883: 9). А.Н. Маслов, описывая осаду Гёк-тепе 1880-1881 гг., отмечал, что текинцы перед входами в крепость насыпали подковообразные траверсы, а из наружных рвов выводили прямые траншеи к передовым позициям русских войск (Инженер-капитан Маслов, 1881: 365).

Рвы проводились снаружи крепости, но также и внутри их, прямо перед стенами цитаделей, как например, в укреплении Баши (Ржевуский, 1885: 122). Глубина внешнего рва могла быть большой до 6 м., как в Говшут-Хан-гала в Мерве (Чарыков, 1914: 504), так и небольшой до 3 м., как в Бёрме (Черняк, 1887: 131). Крепости всегда располагались близ горных речек и крупных рек. В моменты опасности они заливали внешние рвы водой, дабы создать дополнительное препятствие для врага. Такие водные рвы назывались - *гарым, хэндек (händek)*.

О защитных сооружениях при защите крепостей можно судить из описания осады в августе 1880 г. укрепления Еген-Батыр, находящего в 8 км. от Гёк-тепе. Северная и западная части этого четырехугольной крепости имели впереди 4 м. ров. Далее следовал глиняный бруствер, затем опять ров и снова бруствер. Тут же находились кибитки, частью заполненные землей, и частью с вырытыми внутри ямами. Затем шел опять ров и опять кибитки. Тот же набор, но в более слабом исполнении, имели восточная и южная стены (Официальные сведения, 1879).

Подобную оборонную систему имела и крепость Гёк-тепе. Северная и восточная стены были обнесены 4 м. рвом с крутыми покатоками. За рвом находился глиняный бруствер. Позади бруствера было установлено несколько рядов кибиток, с нанесенной внутрь землей и вырытыми ямами. Далее вновь шел второй наполненный водой ров и бруствер. Потом следовали брошенные жителями кибитки (Известия из Закаспийского края, 1879).

Стены крепостей. Многообразие туркменских крепостей породило различные формы и типы оборонных стен. Малые форты имели одну внешнюю стену небольшой высоты и толщины. Крупные укрепления были окружены массивными двойными стенами с башнями (Атдаев, 2023: 77). Встречались и крепости с тройными стенами, каковой была заброшенная Говшут-гала в Серахсе (Маршрутное описание пути, 1883: 9).

На стенах, с наружного края устраивается тонкая стена в рост человека, оканчивающаяся сверху зубцами, в ней проделываются небольшие отверстия, заменяющие бойницы (Макшеев, 1856: 16). К. Гейнс отмечает, что ни на одном из туркменских укреплениях не наблюдал зубцов на стенах (Гейнс, 1882: 2). Однако, подобная конструкция в туркменских крепостях все же присутствовала, как например в укреплении Говшут-Хан-гала (Donovan, 1883: 143). Зубцы на стенах назывались *кунгре (küñre)*.

Примером крепости с одной внешней стеной является Ораз-Хан-гала, возведенная Ораз-Яглы-ханом из текинского колена Сычмаз, рода Гараахмет. Согласно записям хорунжия Соколова в 1882 г., этот объект представлял собой четырехугольное укрепление, длина стен которого достигала 200 м. Толщина стен у основания составляла 2 м., а сверху - 1 м. Вследствие перемены русла реки Теджен, крепость со временем оказалась на изолированном острове (Соколов, 1883: 171-173).

Образцом укрепления с двумя стенами может быть Бёрме. Внутри нее, в 40 м. от внешней стены, была возведена внутренняя стена (Ржевуский, 1885: 128). Обе стены были снабжены массивными дверьми (Черняк, 1887: 131). Здесь следует отметить один приметный факт. На рис. 4 видно, что дорога в крепость имеет углубление в рост человека. В таком виде она

пролегает между башнями и тянется через ворота. Враг при осаде ворот обычно имеет доступ к ним на 180°. Здесь же, данное углубление суживает радиус действия соперника до 90°. В таких условиях приходится действовать только под прямым углом, исключая боковые маневры. По-видимому, подобный ход был предпринят защитниками крепости умышленно, дабы стеснить действие противника.

Внешние стены многих крепости складывались из саманного кирпича-сырца и поверх смазывались толстым слоем глины. Стены имели высоту в 6 м. Их толщина у основания составляла 6-8 м., а вверху - 1,5 м. Своей массивностью поражала крепость Говшут-Хан-гала. Ее стены достигали высоты 13 м., закрепленные сверху зубчатым бруствером из утрамбованной плотной глины (Донован, 1883: 143). По данным же Н.В. Чарыкова, высота стен равнялась 17 м., с шириной у основания в 20 м. (Чарыков, 1914: 504).

При строительстве крепостей принималась во внимание родовая организация туркменских племен. К примеру, при сооружении укрепления Гёк-тепе на каждые 28 семейств выделялся участок стены, которые они обязывались воздвигнуть. В Мерве при возведении крепости Говшут-Хан-гала каждый из 4 текинских родов выставлял одинаковое количество рабочих и отвечал за сооружение одной из стен (Чарыков, 1914: 504).

Высокие и мощные внешние стены укреплений были сложены из саманного кирпича-сырца и смазаны толстым слоем глины. Если каменные или кирпичные стены крепостей после долгого артобстрела начинали разрушаться, то глиняные стены поглощали силу снарядов и лишь слегка осыпались. Эти многометровые преграды с успехом выдерживали одиночные удары артиллерийских снарядов (Васильев, 1887: 412). Однако постоянный артобстрел делал свое дело и стены постепенно начинали рассыпаться. К примеру, во время осады Гёк-тепе 8 января 1881 г. по южной стороне крепости было выпущено 400 снарядов, в результате чего была пробита брешь в стене. За ночь текинцы успели залатать брешу, заставив ее кибитками, наполненными землей (Муравцев, 1882: 154). Земля извлекалась из внутреннего рва. Чтобы избежать людских потерь, восстановительные работы большей частью производились в ночное время (Гродеков, 1883: 269). Со временем туркмены настолько свыклись с разрывами снарядов, что стали засыпать выбоины в стене даже днем, во время артиллерийского обстрела, неся при этом большой людской урон (Шаховский, 1885: 408).

А. Макшеев отмечал, что пробить полевыми орудиями брешу в толстой стене крепости было делом весьма сложным. Куда удачливее выглядел вариант с заложением в стену мины и таким образом произвести брешу (Макшеев, 1856: 15). Подобный маневр был осуществлен при взятии крепости Гёк-тепе, когда минная галерея была проведена на уровне 4 м. ниже горизонта, а 12 января 1881 г. взрыв мины произвел огромную брешу в стене.

Составную морфологию стен Говшут-Хан-гала можно проследить в записях Донована. По его описанию, в начале работ возводилась первая ступень (*sekmer*), а на ее базе (*raýyş*) водружалась следующая ступень (*sekmerler*). Высота между пролётами составляла рост человека плюс вытянутая вверх лопата, то есть расстояние на которую можно было закинуть горсть земли (*ahyra*). Таким способом стены возводились ступень за ступенью, дабы рабочие могли по нему взбираться. Образовывалась своеобразная терраса (*sekirtme*). Затем ступени сверху засыпались землей и утрамбовывались, и плоская стена обмазывалась толстым слоем глины (Донован, 1883: 144).

Обратный процесс, то есть срывание крепостных стен, можно проследить на примере Гёк-тепе. После штурма Гёк-тепе 8 января 1881 г. потери туркмен непосредственно в самом укреплении и за его стенами, по оценкам О.Ф. Гейфельдера, исчислялись в 14 000 человек (В Закаспийской области, 1892: 193). Многочисленные трупы защитников крепости были сложены в осушённом канале. Чтобы завалить трупы потребовалось огромное количество земли. Для этой цели решено было снести верхнюю часть крепостных стен. Около сотни рабочих находились на верхней стене, другая сотня на средней террасе и третья у основания форта. В результате перекидывания земли с верхней террасы на землю значительная часть стены была снесена в течение нескольких часов (В Закаспийской области, 1892: 197-198).

Общее количество жертв той страшной битвы можно сосчитать лишь приблизительно. По некоторым данным, в день штурма 12 января 1881 г. туркмены потеряли до 8 000 человек (Russian hosts, 1898: 50). Еще 8 000 человек были убиты во время последовавшего после штурма преследования в песках (Участие моряков, 1883: 179). А за временной отрезок с декабря 1880 г. по 11 января 1881 г., то есть времени осады крепости, потери составили 12 000 человек (Russian hosts, 1898: 50). Итого, при осаде крепости Гёк-тепе, с декабря 1880 г. по 12 января 1881 г. включительно, было убито около 28 000 человек. Нужно учесть, что во время перемирия 7 января 1881 г. определенное количество тел было вынесено с поля боя и захоронено на кургане в крепости (Атдаев, 2024: 27). 28 августа 1879 г., при первом штурме крепости, было убито примерно 2 000 человек (The eye-witnesses, 1880: 298). Установить общую оценку потерь туркмен с российскими войсками с октября 1869 г. по январь 1881 г., то есть за 12 лет столкновений - дело довольно затруднительное.

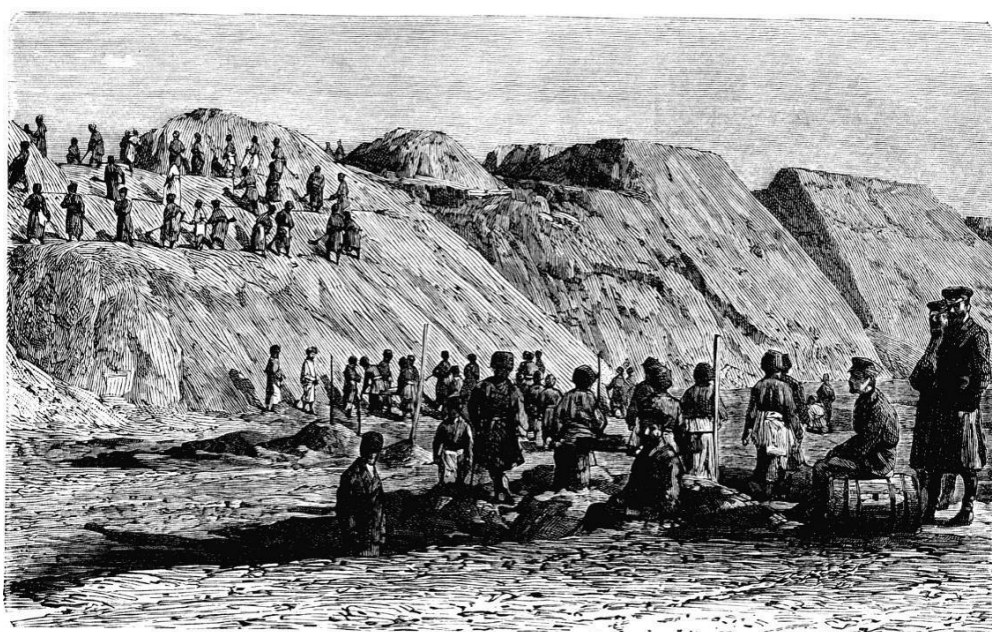

Рисунок 6. Срывание стены Гёк-тепе
Fig. 6. Tearing down the wall of Gok-tepe

Башни. Башни, располагавшие на углах крепостей назывались - *бурч, мурчель (türçel)*. Башни на фронтальных сторонах обозначались, подобно зубцам на стенах, термином *кунгре (küñre)*. Одиночные башни могли устанавливаться и во внутренней цитадели - *ички гала* или *урда* (Ахал-текинская экспедиция, 1900: 53). Располагались башни также посередине стен и у ворот укрепления. Обычное их размещение отмечено по обеим сторонам от ворот (см рис. 4). Подобное расположение служило для охраны входа в крепость. Иногда ворота и мост крепости оберегались дополнительными башнями-*дингами (diñ)*. Их высота часто достигала 10-12 м. Подобную конструкцию можно наблюдать в крепости Говшут в Какинском этрапе (районе), где ворота у юго-западной стены имеют две башни-динги. Толщина стен башен составляет 1,5 м., с внутренним диаметром до 3 м. Вход в башни обычно располагался с внутренней стороны крепости. Башни снабжались бойницами для стрельбы (Berdiyew, 2020: 146).

Башни могли иметь прямоугольную, округлую или даже восьмигранную форму. Угольные башни имели плоскую крышу, а круглые башни снабжались куполами (Атдаев, 2024: 36, 39; Пугаченкова, 1958: 444). Количество башен было разнообразным. К примеру, на укреплении Хивебад их число достигало 52 единиц.

Перекрытия в стенах. Стены крепостей с внутренней стороны имели дополнительные

инженерные детали, создающие сложности для противника. К примеру, укрепление Гёк-тепе было снабжено наружным и внутренним парапетами-оградами в 1,5 м. высотой и большим числом траверсов, т. е. поперечных перегородок. Внутренний парапет предназначался на случай прорыва неприятеля в крепость. Траверзы с бойницами помогали задержать продвижение врага (Гродеков, 1883: 204).

Е. Марков, посетивший крепость в 1901 г., писал, что по верхнему краю стены идет ход, прикрытый 1,5 м. тонкими стенками с узкими бойницами для ружей и переборождённый через каждые несколько метров поперечными стенками. Эти траверсы сделаны нарочно для того, чтобы на каждом шагу можно было остановить неприятеля, успевшего влезть на стену. У основания укрепления земляные перемычки между рвами также защищались глиняными стенками, поставленными впереди рва на подобие щитов (Россия в Средней Азии, 1901: 224-225).

Ямы-землянки. Туркмены, укрываясь в крепостях, часто подвергались артиллерийскому обстрелу. Дабы обезопасить себя от разрушительного воздействия снарядов туркмены научились рыть подвальные ямы, где переживали артобстрел противника. П.С. Васильев отмечал, что в крепостях имелись блиндажи и глинобитные постройки, предназначенные как для жилья, так и для хранения боевых и жизненных припасов. Рядом были выкопаны ямы под склады (Васильев, 1887: 410-412).

А. Ржевуский видел внутри крепости Бёрме огромное количество вырытых пещер и подземных ходов, с деревянными столбами-подпорками во избежание обвалов. Во время осады крепости врагом, туркмены стаскивали сюда свое дорогое имущество. Здесь Ржевуский обнаружил стальную кольчугу и металлические штампы для чеканки серебряных монет (Ржевуский, 1885: 126-128; Ахалтекинская экспедиция, 1879). Такие землянки видел поручик Назиров в Серахсе в заброшенном укреплении Говшут-гала, где туркмены прятали свои семейства и имущества во время бомбардирования крепости со стороны хивинцев и персиян (Маршрутное описание пути, 1883: 9).

В Гёк-тепе Е. Марков подметил вырытые с внутренней стороны стены жилые ямы, где во время осады укрывались семейства текинцев (Марков, 1901: 225). Функциональное назначение ям воочию видел А. Верещагин сразу после штурма Гёк-тепе 12 января 1881 г. Он наблюдал за несколькими детьми, которые пытались прятаться в землянках, но были пойманы казаками (Дома и на войне, 1885: 385). Детей отвели в особый лагерь и присматривали за ними (Александрова, 1882: 336). Среди этой кучи испуганных детей была одна девочка, которая по приезду в Москву была определена в Николаевский сиротский дом, затем удочерена и в будущем стала знаменитой туркменской просветительницей Татьяной Текинской (Артыкгюль Текинская, 1878-1924) (Щербак, 1882: 231). Другие дети также были отправлены в детские приюты, а после были усыновлены семьями военных офицеров. К примеру, подобный путь прошел другой мальчик из Гёк-тепе, после сиротского дома принятый в семью офицера царской армии полковника Эхсан-хана Келбали-хан оглы Нахичеванского (1855-1894). Этот малец, позже известный как Мамет-хан Текинский, достойно проявил себя на ан Текинский, достойно проявил себя на дипломатической и юридической службе в Азербайджане (Соегов, 2021: 11, 13). Перед осадой крепости, ее защитники предварительно заполняли ямы продовольствием. Саперный офицер А. Черняк видел множество подобных глубоких подвалов, в которых хранился саман (Черняк, 1887: 131). Ч. Марин отмечал, что когда русские солдаты прибыли в 1880 г. в Арчман, то между внешним и внутренним стенами крепости обнаружили в зарытых ямах запасы самана, пшеницы, ячменя и клеверное сено (The eye-witnesses, 1880: 188).

Рисунок 7. Землянки в Гёк-тепе, слева от стены
Fig. 7. Dugouts in Gök-tepe, to the left of the wall

Заключение

Изучая историю крепостей XVIII-XIX вв. мы постарались пополнить своим материалом скромные данные этого все еще малоизученного периода. Автором была предпринята попытка обогатить эту тему материалами последних археологических изысканий. Новые данные, почерпнутые из исторических источников, позволили представить общую картину данного вопроса. Картографический материал, помог визуально увидеть многие укрепления той поры и осознать их значимость в жизни туркмен.

Удалось установить, что фортификационные сооружения возводились в прямой зависимости от количества проживающего в регионе населения и с учетом окружающего местного ландшафта. Крепости в большинстве имели прямоугольную форму, в редких случаях округлую модель. Укрепления снаружи имели земляные валы, стены-барьеры и рвы. Подобные сооружения часто располагались внутри крепости между стенами и перед арками. Башни (*бурч*, *кунгре*, *мурчель*) располагались непосредственно на стенах и углах укреплений. Однако были и одинокие башни (*динги*), охраняющие вход в крепость.

Крепости были большими и малыми, с одной, двумя и даже тремя оборонительными стенами. Стены снабжались хитроумными внутренними оградами и перегородками, имеющих цель осложнить продвижение неприятеля по территории крепости. Артобстрел противника защитники крепостей пережидали в ямах-землянках, где прятали свои семьи и имущество. Сооружая крупные оборонительные сооружения, туркменским мастерам удалось создать добротную школу местных умельцев, применяющих в своих работах различные архитектурных приемы. Они были открыты к восприятию различных новшеств и с удовольствием перенимал фортификационный опыт мастеров стран.

Список литературы

Александрова Е.Н., 1882. Геок-Тепе // Родник. № 10. С. 329-337.

- Алиханов-Аварский М., 1904. Закаспийские воспоминания, 1880-1885 // Вестник Европы. № 10. С. 445-495.
- Англичане о Туркмении, 1879 // Голос. № 269.
- Атдаев С. Дж., 2023. Крепости туркменского племени Теке в XVIII-XIX вв. // Народы и религии Евразии. №1, Том 28. С. 74-92.
- Атдаев С. Эпизоды краткого перемирия // Россия и мир в исторической ретроспективе. Матер. XXX межд. науч. конф. 11 апр. 2024. Т. 1. СПб. 2024. С. 23-29.
- Атдаев С., Маммедова Б., 2024. Башни-Динги у туркмен (по материалам XIX в.). // Мадени-Мура. Культурное наследие. № 1. С. 34-46.
- Атлас к путешествию в Туркмению и Хиву гвардейского генерального штаба капитана Николая Муравьева, 1822. М.: Типография Августа Семена. 19 с.
- Ахалтекинская экспедиция, 1879 // Голос. № 249.
- Ахал-текинская экспедиция генерала Скобелева в 1880-1881 гг. Из воспоминаний д-ра А.В. Щербака, 1900. СПб: Тип. В.В. Комарова. 176 с.
- В Закаспийской области. Воспоминания о М.Д. Скобелеве врача О.Ф. Гейфельдера 1879-1887 гг. 1892. // Русская Старина. Июль. С. 181-216.
- Васильев П.С., 1887. Ахал-текинский оазис, его прошлое и настоящее. Очерки // Русский вестник. СПб. № 5. С. 391-427.
- Гейнс К., 1882. Очерк боевой жизни Ахал-текинского отряда. 1880-1881 гг. СПб: Типография Департамента Уделов. 84 с.
- Гродеков Н.И., 1883. Война в Туркмении. Поход Скобелева в 1880-1881 гг. СПб: В тип. В. Балашова. Т. 3. 296 с.
- Дома и на войне. 1853-1881: Воспоминания и рассказы Александра Верещагина, 1885. СПб: Типография Н.А. Лебедева. 600 с.
- Заметки о Туркмении, 1873 // Московские Ведомости. № 171. Известия из Закаспийского края, 1879 // Новое Время. № 1321.
- Инженер-капитан Маслов. Осада кр. Денгиль-Тепе (1880-1881), 1881 // Туркестанский Сборник. Т. 272. С. 345-365.
- История 80-го пехотного Кабардинского генерал-фельдмаршала князя Кабардинского полка (1726-1880), 1883. // Туркестанский Сборник. Т. 349. С. 1-61.
- Костемеровский И.С., 1873. С берегов Каспия // Туркестанский сборник. Т. 45. С. 3-4. Макшеев А., 1856. Степные походы. 17 с.
- Маршрутное описание пути: От Мешедра через перевал Мухдеран, кале Кошуд-Хан, колодец Шегидли, Мерв, колодцы Сайраб и Эдиль, селение Денау в город Чарджуй, сделанного поручиком 1-го Туркестанского стрелкового батальона Назировым, 1883. Санкт-Петербург: Тип. хром. А. Траншеля. 33 с.
- Муравцев А. Н. Туркестанский отряд в Ахал-текинской экспедиции 1880 г. // Военный сборник. 1882. № 1. С. 149-157.
- Официальные сведения о сражении при Денгиль-тепе, 1879 // Новое Время. № 1320.
- Петрусевиц Н.Г., 1880. Туркмены между старым руслом Аму-Дарьи (Узбоем) и северными окраинами Персии // Записки Кавказ. отд. ИРГО. Тифлис: Тип. Глав. упр. нам. кавказ. Кн. 11, вып. 1. С. 1-80.
- Пугаченкова Г.А., 1958. Пути развития архитектуры Южного Туркменистана поры рабовладения и феодализма // Тр. ЮТАКЭ. М.: Академия наук СССР. т. 6. 492 с.
- Ржевуский А., 1907. Из Мерва в Бухару // Туркестанский Сборник. Т. 420. С. 157-285.
- Ржевуский А., 1885. От Тифлиса до Денгиль-тепе (Из записок участника) // Военный сборник. № 3. С. 117-158.
- Россия в Средней Азии. Очерки путешествия по Закавказью, Туркмении, Бухаре, Самаркандской, Ташкентской и Ферганской областям, Каспийскому морю и Волге Евгения Маркова, 1901. С-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича. Том 1. 545 с.
- Русско-туркменские отношения в XVIII-XIX вв. (до присоединения Туркмении к России), 1963. Ашхабад: Академия Наук Туркменской ССР. 585 с.

- Соегов М., 2021. О знаменитостях первых десятилетий XX века, носивших нехарактерные для туркмен фамилии с окончаниями -ский и -ская: Мамед-хан Текинский // Этническая культура. Т. 3. № 3. С. 10-14.
- Стебницкий И., 1871. Заметки о Туркмении. Тифлис: Типография Меликова и КО. 111 с. Теке-Мерва. Расспросы капитана 3-го Западно-Сибирского линейного батальона Быкова. (Отдельный оттиск), 1879. Ташкент. 28 с.
- Туган-Мирза-Барановский В.А., 1881. Русские в Ахал-Теке. 1879 г. СПб: тип. В.В. Комарова. 177 с.
- Участие моряков в ахалтекинской экспедиции 1880-1881 гг. // Туркестанский Сборник. 1883. № 365. С. 143-196.
- Федоров К.М., 1901. Закаспийская область. Ашхабад: Паровая типография К.М. Федорова. 232 с.
- Халфин Н.А., 1965. Присоединение Средней Азии к России (60-9-е годы XIX в.). Москва: Наука. 468 с.
- Чарыков Н.В., 1914. Мирное завоевание Мерва (Из воспоминаний о походе генерала А. В. Комарова в 1885 г.) // Исторический вестник. № 11. С. 486-518.
- Черняк А., 1887. Экспедиция в Ахал-Теке в 1879 году (из дневника саперного офицера) // Военный Сборник. Т. 77. С. 125-138.
- Шаховский В., 1885. Экспедиция против Ахал-текинцев в 1879-1880-1881 гг. // Русская Старина. № 5. С. 377-410.
- Шеманский А.Д., 2003. Ахалтекинская экспедиция 1880-1881 гг. // История русской армии. СПб: Полигон. Т. 3. С. 254-352.
- Щербак А.В. 1882. История одной текинской девочки и ее няни-солдата Родиона (эпизод из войны 180-1881 годов) // Родник. № 9. С. 224-231.
- England and Russia in Central Asia. London. By Demetrius Charkes Boulger, member of the Royal Asiatic Society, 1879. London. W. H. Allen & Co., 13 Waterloo Place. Vol. I. 348 p.
- The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months' residence among the Tekkés of Merv by Edmond O'Donovan special correspondent of the "Daily news". Vol. II. G. P. Putnam's Sons, New York. 1883. - 500 p.
- Russian Central Asia. Including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv by Henry Landsdell D.D., 1885. London. Published by Sampson Low, Marston, Searle, and Rivington. Vol. II. 732 p.
- Russian hosts and English guests in Central Asia by J. T. Woolrych Perowne. London. The Scientific Press, Limited. 1898. 198 p.
- The eye-witnesses' account of the disastrous Russian campaign against the Akhal Tekke Turcomans. Describing the march across the burning- desert, the storming of Dengeel Tēpe, and the disastrous retreat to the Caspian by Charles Marvin, 1880. London. W. H. Allen & Co., S. W. Publishers to the India Office. 377 p.
- Berdiýew A., 2020. Günorta Türkmenistanyň XVI-XVIII asyrlardaky maddy medeniýeti. A.: Ylym. 184 s. (на туркменском языке).

С.Ж. Атдаев

Тәуелсіз зерттеуші (Ашхабад, Түркіменстан)

XVIII-XIX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ОҢТҮСТІК ТҮРКІМЕНСТАННЫҢ ҚОРҒАНЫСТАРЫ: ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Бұл зерттеудің нысаны – XVIII-XIX ғасырлардағы Оңтүстік Түрікменстанның бекіністері. Оңтүстік Түрікменстан ескерткіштеріне жалпы сипаттамаларымен және жеке нысандардың сипаттамалық қасиеттерін көрсететін шолу түрікмен тарихнамасында әлі күнге дейін мұқият зерттеу нысаны болған жоқ. Сонымен қатар, XVIII-XIX ғасырлар түрікмен археологиясында аз зерттелген кезең болып табылады. Автор түрікмен бекіністерінің құрамдас

бөліктерін шолуға, олардың құрылымдық ерекшеліктері мен жалпы сипаттамаларын атап өтуге және алынған нәтижелерді талдауға тырысады. Бұл жұмыстың мақсаты - бекініс ансамблінің бөлшектерін сипаттау және бекініс компоненттерінің біріктірілген жиынтығын құру. Бұл жұмыста қолданылған салыстырмалы тарихи зерттеу әдісі бізге қолжетімді археологиялық материалдардың барлық арсеналына сүйенуге және оны сол кезеңнің тарихи дереккөздерімен салыстыруға мүмкіндік береді. Біздің зерттеуіміздің мақсаты - мүмкіндігінше ақпараттық материалды пайдалану және жергілікті инженерлік сәулет мектебінің моделін енгізуге мүмкіндік беретін негізгі сәулет және бекініс компоненттерінің тізбегін құру. Бекіністердің жеке компоненттері мен элементтерінің практикалық мақсаты олардың функционалдық мақсатын және күнделікті өмірде негізді қолданылуын дұрыс түсінуге мүмкіндік береді. XVIII және XIX ғасырлардағы бекініс ескерткіштерінің өте шектеулі қолжетімділігі және сақталу жағдайы олардың сәулет мұрасы ретінде де, түркімен халқының материалдық және материалдық емес мұрасын байытатын құндылық ретінде де құндылығын анықтайды. Автор алынған деректер осы саладағы кейінгі зерттеулердің дұрыс бағытын анықтауға көмектеседі деп үміттенеді.

Түйін сөздер: Оңтүстік Түркіменстан, Каспий маңы аймағы, бекіністер, түрікмен шеберлері, сәулет ерекшеліктері, бекініс шешімдері, қорғаныс баспаналары, жоспарланған құрылыс, ішкі төбелер, қабырға құрылысы.

S.J. Atdaev

Independent researcher (Ashgabat, Turkmenistan)

FORTRESSES OF SOUTHERN TURKMENISTAN IN THE XVIII-XIX CENTURIES: STRUCTURAL ANALYSIS.

Abstract. The object of this study was the fortresses of Southern Turkmenistan in the XVIII-XIX centuries. A review of the monuments of Southern Turkmenistan, with their general characteristics and highlighting the characteristic qualities of individual objects, has not yet been the subject of close study in Turkmen historiography. Moreover, the XVIII-XIX centuries are a poorly studied period in Turkmen archeology. The author attempted to review the constituent components of Turkmen fortifications, highlight their structural features and general characteristics, and analyze the results obtained. The purpose of this work is to describe the details of the fortress ensemble and build a combined set of constituent elements of fortifications. The comparative historical method of research used in the work allows us to attract the entire arsenal of available archaeological material and compare it with the data of historical sources of that period. The task of our study is to attract as much informative material as possible, build a chain of the main architectural and fortification parts that will allow us to build in a model of the local engineering school of architecture. The practical purpose of individual components and elements of fortification allows us to correctly understand their functional purpose and justified use in everyday life. The extremely poor availability and preservation of fortification monuments of the 18th-19th centuries determines their value as an architectural heritage, as well as their significance as an object for replenishing the tangible and intangible heritage of the Turkmen people. The author hopes that the data obtained will allow us to determine the correct benchmark for subsequent research in this area.

Keywords: Southern Turkmenistan, Transcaspiian region, fortresses, Turkmen masters, architectural features, fortification solutions, protective shelters, planned construction, internal floors, construction of walls.

References

- Aleksandrova E.N., 1882. Geok-Tepe [Geok-Tepe] // Rodnik. № 10. P. 329-337. [in Russian].
Alikhanov-Avarskiy M., 1904. Zakaspiyskiye vospominaniya, 1880-1885 [Transcaspiian Memories, 1880-1885] // Vestnik Yevropy. № 10. S. 445-495. [in Russian].
Anglichane o Turkmenii [The English about Turkmenistan], 1879 // Golos. № 269. [in Russian].

- Atdayev S.J., 2023. Kreposti turkmenskogo plemeni Teke v XVIII-XIX vv. [Fortresses of the Turkmen tribe Teke in the XVIII th -XIXth centuries] // *Narody i religii Yevrazii*. №1, Tom 28. P. 74-92. [in Russian].
- Atdayev S. Epizody kratkogo peremiriya [Episodes of a brief truce], 2024. // *Rossiya i mir v istoricheskoy retrospektive*. Mater. XXX mezhd. nauch. konf. 11 apr. T. 1. SPb. 2024. S. 23-29. [in Russian].
- Atdayev S., Mammedova B., 2024. Bashni-Dingi u turkmen (po materialam XIX v.). [Dingi Towers of the Turkmen (based on materials from the 19th century).] // *Madeni-Mura. Kul'turnoye naslediye*. № 1. P. 34-46. [in Russian].
- Atlas k puteshestviyu v Turkmeniyu i Khivu gvardeyskogo general'nogo shtaba kapitana Nikolaya Murav'yeva [Atlas for the journey to Turkmenistan and Khiva of the Guards General Staff Captain Nikolai Muravyov], 1822. M.: Tipografiya Avgusta Semena. 19 p. [in Russian].
- Akhaltekinskaya ekspeditsiya [Akhal-Teke expedition], 1879 // *Golos*. № 249. [in Russian].
- Akhal-tekinskaya ekspeditsiya generala Skobeleva v 1880-1881 gg. Iz vospominaniy d-ra A.V. Shcherbaka [Akhal-Teke expedition of General Skobelev in 1880-1881. From the memoirs of Dr.A.V. Shcherbak], 1900. SPb: Tip. V.V. Komarova. 176 p. [in Russian].
- V Zakaspiyskoy oblasti. Vospominaniya o M.D. Skobelevе vracha O.F. Geyfel'dera 1879-1887 gg. [In the Transcaspien region. Memories of M.D. Skobelev by physician O.F. Geyfelder 1879-1887]. 1892. // *Russkaya Starina*. Iyul'. P. 181-216. [in Russian].
- Vasil'yev P.S., 1887. Akhal-tekinskiy oazis, yego proshloye i nastoyashcheye. Ocherki [Akhal-Teke oasis, its past and present. Essays] // *Russkiy vestnik*. SPb. № 5. P. 391-427. [in Russian].
- Geyns K., 1882. Ocherk boyevoy zhizni Akhal-tekinskogo otryada. 1880-1881 gg. [Essay on the military life of the Akhal-Teke detachment. 1880-1881]. SPb: Tipografiya Departamenta Udelov. 84 p. [in Russian].
- Grodekov N.I., 1883. Voyna v Turkmenii. Pokhod Skobeleva v 1880-1881 gg. [War in Turkmenistan. Skobelev's campaign in 1880-1881.]. SPb: V tip. V. Balashova. T. 3. 296 p. [in Russian].
- Doma i na voyne. 1853-1881: Vospominaniya i rasskazy Aleksandra Vereshchagina [At home and at war. 1853-1881: Memories and stories of Alexander Vereshchagin], 1885. SPb: Tipografiya N.A. Lebedeva. 600 p. [in Russian].
- Zametki o Turkmenii [Notes about Turkmenistan], 1873. // *Moskovskiye Vedomosti*. № 171. [in Russian].
- Izvestiya iz Zakaspiyskogo kraya. [News from the Transcaspien region], 1879. // *Novoye Vremya*. № 1321 [in Russian].
- Inzhener-kapitan Maslov. Osada kr. Dengil'-Tepe (1880-1881) [Siege of the Dengil-Tepe region (1880-1881)], 1881 // *Turkestanskiy Sbornik*. Vol. 272. P. 345-365. [in Russian].
- Istoriya 80-go pekhotnogo Kabardinskogo general-fel'dmarshala knyazya Kabardinskogo polka (1726-1880) [History of the 80th Kabardian Infantry Field Marshal Prince Kabardian Regiment (1726-1880)], 1883. // *Turkestanskiy Sbornik*. Vol. 349. P. 1-61. [in Russian].
- Kostemerevskiy I.S., 1873. S beregov Kaspiya [From the shores of the Caspian] // *Turkestanskiy sbornik*. Vol. 45. P. 3-4. [in Russian].
- Maksheyev A., 1856. Stepnyye pokhody [Steppe campaigns.]. 17 p. [in Russian].
- Marshrutnoye opisaniye puti: Ot Mesheda cherez pereval Mukhderan, kale Koshud-Khan, kolodets Shegidli, Merv, kolodtsy Sayrab i Edil', seleniye Denau v gorod Chardzhuy, sdelannogo poruchikom 1-go Turkestanskogo strelkovogo batal'ona Nazirovym [Route description of the route: From Meshed through the Mukhderan pass, Kale Koshud-Khan, the Shegidli well, Merv, the Sairab and Edil wells, the village of Denau to the city of Chardjui, made by lieutenant of the 1st Turkestan rifle battalion Nazirov,], 1883. Sankt-Peterburg: Tip. khrom. A. Transhelya. 33 p. [in Russian].
- Muravtsev A.N., 1882. Turkestanskiy otryad v Akhal-tekinskoy ekspeditsii 1880 g. // *Voyennyy sbornik*. № 1. P. 149-157. [in Russian].
- Ofitsial'nyye svedeniya o srazhenii pri Dengil'-tepe [Official information about the battle at Dengil-tepe], 1879 // *Novoye Vremya*. № 1320. [in Russian].

- Petrusevich N.G., 1880. Turkmeny mezhdru starym ruslom Amu-Dar'i (Uzboyem) i severnymi okrainami Persii [Turkmens between the old bed of the Amu Darya (Uzboy) and the northern outskirts of Persia] // Zapiski Kavkaz. otd. IRGO. Tiflis: Tip. Glav. upr. nam. kavkaz. Kn. 11, Vyp. 1. P. 1-80. [in Russian].
- Pugachenkova G.A., 1958. Puti razvitiya arkhitektury Yuzhnogo Turkmenistana pory rabovladieniya i feodalizma [Paths of development of architecture of Southern Turkmenistan during the period of slavery and feudalism] // Tr. YUTAKE. M.: Akademiya nauk SSSR. t. 6. 492 p. [in Russian].
- Rzhevuskiy A., 1907. Iz Merva v Bukharu [From Merv to Bukhara] // Turkestanskiy Sbornik. Vol. 420. P. 157-285. [in Russian].
- Rzhevuskij A., 1885. Ot Tiflisa do Dengil'-tepe (Iz zapisok uchastnika) [From Tiflis to Dengil-tepe (From the notes of the participant)] // Voennyj sbornik. № 3. P. 117-158. [in Russian].
- Rossiya v Sredney Azii. Ocherki puteshestviya po Zakavkaz'yu, Turkmenii, Bukhare, Samarkandskoy, Tashkentskoy i Ferganskoy oblastyam, Kaspiyskomu moryu i Volge Yevgeniya Markova [Russia in Central Asia. Essays on Travels in Transcaucasia, Turkmenistan, Bukhara, Samarkand, Tashkent and Fergana Regions, the Caspian Sea and the Volga by Evgeny Markov], 1901. S-Peterburg: Tipografiya M.M. Stasyulevicha. Tom 1. 545 p. [in Russian].
- Russko-turkmenskiye otnosheniya v XVIII-XIX vv. (do prisoyedineniya Turkmenii k Rossii) [Russian-Turkmen relations in the 18th-19th centuries (before Turkmenistan's accession to Russia)], 1963. Ashkhabad: Akademiya Nauk Turkmenskoy SSR. 585 p. [in Russian].
- Soyegov M., 2021. O znamenitostyakh pervykh desyatiletiiy KHKH veka, nosivshikh nekharakternyye dlya turkmen familii s okonchaniyami -skiy i -skaya: Mamed-khan Tekinskiy [About celebrities of the first decades of the twentieth century who bore surnames with the endings -skiy and -skaya, which are not typical for Turkmens: Mamed Khan Tekinskiy] // Etnicheskaya kul'tura. T. 3. № 3. P. 10-14. [in Russian].
- Stebnitskiy I., 1871. Zametki o Turkmenii [Notes on Turkmenistan]. Tiflis: Tipografiya Melikova i KO. 111 p. [in Russian].
- Teke-Merva. Rassprosy kapitana 3-go Zapadno-Sibirskogo lineynogo batal'ona Bykova [Teke-Merv. Questioning of Captain Bykov of the 3rd West Siberian Line Battalion]. (Otdel'nyy ottisk), 1879. Tashkent. 28 p. [in Russian].
- Tugan-Mirza-Baranovskij V.A., 1881. Russkie v Ahal-Teke. 1879 g. [Russians in Akhal-Teke. 1879.]. SPb: tip. V.V. Komarova. 177 p. [in Russian].
- Uchastiye moryakov v akhaltekinskoy ekspeditsii 1880-1881 gg. [Participation of sailors in the Akhal-Teke expedition of 1880-1881], 1883. // Turkestanskiy Sbornik. № 365. S. 143-196. [in Russian].
- Fedorov K.M., 1901. Zakaspiyskaya oblast' [Transcaspian region]. Ashkhabad: Parovaya tipografiya K.M. Fedorova. 232 p. [in Russian].
- Khalfin N.A., 1965. Prisoyedineniye Sredney Azii k Rossii (60-9-ye gody XIX v.) [Annexation of Central Asia to Russia (1860-1890s)]. Moskva: Nauka. 468 p. [in Russian].
- Charykov N.V., 1914. Mirnoye zavoyevaniye Merva (Iz vospominaniy o pokhode generala A. V. Komarova v 1885 g.) [The peaceful conquest of Merv (From the memoirs of General A.V. Komarov's campaign in 1885)] // Istoricheskiy vestnik. № 11. P. 486-518. [in Russian].
- Chernyak A., 1887. Ekspeditsiya v Ahal-Teke v 1879 godu (iz dnevnika sapernogo ofitsera) [Expedition to Akhal-Teke in 1879 (from the diary of a sapper officer)] // Voennyj Sbornik. Vol. 77. P. 125-138. [in Russian].
- Shakhovskiy V., 1885. Ekspeditsiya protiv Akhal-tekintsev v 1879-1880-1881 gg. // Russkaya Starina. № 5. P. 377-410. [in Russian].
- Shemanskiy A.D., 2003. Akhaltekinskaya ekspeditsiya 1880-1881 gg. [Akhal-Teke expedition of 1880-1881] // Istoriya russkoy armii. SPb: Polygon. T. 3. P. 254-352. [in Russian].
- Shcherbak A.V. 1882. Istoriya odnoy tekinskoy devochki i yeye nyani-soldata Rodiona (epizod iz voyny 180-1881 godov) [The story of one Tekin girl and her soldier nanny Rodion (an episode from the war of 180-1881)] // Rodnik. № 9. P. 224-231. [in Russian].

England and Russia in Central Asia. London. By Demetrius Charkes Boulger, member of the Royal Asiatic Society, 1879. London. W. H. Allen & Co., 13 Waterloo Place. Vol. I. 348 p.

The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months' residence among the Tekkés of Merv by Edmond O'Donovan special correspondent of the "Daily news". Vol. II. G. P. Putnam's Sons, New York. 1883. - 500 p.

Russian Central Asia. Including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv by Henry Landsdell D.D., 1885. London. Published by Sampson Low, Marston, Searle, and Rivington. Vol. II. 732 p.

Russian hosts and English guests in Central Asia by J. T. Woolrych Perowne. London. The Scientific Press, Limited. 1898. 198 p.

The eye-witnesses' account of the disastrous Russian campaign against the Akhal Tekke Turcomans. Describing the march across the burning- desert, the storming of Dengeel Tëpe, and the disastrous retreat to the Caspian by Charles Marvin, 1880. London. W. H. Allen & Co., S.W. Publishers to the India Office. 377 p.

Berdiýew A., 2020. Günorta Türkmenistanyň XVI-XVIII asyrlardaky maddy medeniýeti. A.: Ýlym. 184 s. (in Turkmen).

Сведения об авторе:

Атдаев Сердар Джумаевич – кандидат исторических наук, независимый исследователь, Ашхабад, Туркменистан.

Автор туралы мәліметтер:

Атдаев Сердар Джумаевич – тарих ғылымдарының кандидаты, тәуелсіз зерттеуші, Ашхабад, Түрікменстан.

Information about the author:

Atdaev Serdar Jumaevich – candidate of Historical Sciences, independent researcher, Ashgabat, Turkmenistan.

Поступила в редакцию 20.12.2025

Поступила после доработки 08.02.2026

Принята к публикации 29.03.2026

FTAXP 03.20.09

[https://doi.org/10.53360/3107-0493-2026-1\(7\)-2](https://doi.org/10.53360/3107-0493-2026-1(7)-2)

ӨМІРБАЯНДЫҚ НАРРАТИВТІ МЕКТЕП ТАРИХЫНДА ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІ: XX ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН САЯСИ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ НЕГІЗІНДЕ

Ж.Ж. Шупанова^{1*}, Г.С. Ильясова²

^{1,2}Манап Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан.

E-mail: shupanova61@gmail.com^{1*}

igauhara5@gmail.com²

^{1*}<https://orcid.org/0000-0002-7161-1808> 2

²<https://orcid.org/0009-0003-9773-2725>

Аңдатпа. Мақалада мектеп тарихы курсына өмірбаяндық нарративті қолданудың теориялық-әдіснамалық және практикалық негіздері XX ғасырдың бірінші жартысындағы Солтүстік Қазақстан өңірінің саяси және ағартушылық қайраткерлері мысалында жан-жақты қарастырылады. Зерттеудің мақсаты - тарихи тұлғаларды оқыту үдерісінде биографиялық тәсілдің педагогикалық әлеуетін анықтау, өмірбаяндық нарративке негізделген құрылымдық-мазмұндық оқыту моделін әзірлеу және оның тиімділігін тәжірибелік-эксперименттік жолмен тексеру. Әдіснамалық негіз ретінде диалектикалық, тарихи-хронологиялық, тарихнамалық, контент-талдау, салыстырмалы талдау, модельдеу, сондай-ақ педагогикалық диагностика әдістері қолданылды.

Зерттеу барысында мектеп оқулықтарының мазмұны сарапталып, оқушылардың тарихи тұлғалар туралы білім деңгейі анкеталау, тестілеу, бақылау, пікірталас, жазбаша жұмыстар және дереккөздермен практикалық жұмыс арқылы анықталды. Диагностикалық кезең нәтижелері дәстүрлі оқыту тәсілдері тарихи тұлғаларды терең әрі жүйелі түсінуді қамтамасыз етпейтінін, білімнің көбіне ақпараттық деңгейде қалыптасатынын көрсетті.

Өмірбаяндық нарративті жүйелі енгізу эксперименттік топтарда оқушылардың білім сапасының оң динамикасы байқалып, орта және жоғары деңгейдегі көрсеткіштер едәуір артты, ал оқу мотивациясы мен пәнге қызығушылық күшейді. Себебі тарихи контексті түсінуін, дереккөздермен жұмыс істеу, талдау, бағалау және рефлексия жасау дағдыларын айтарлықтай жетілдіргені анықталды.

Зерттеу нәтижелері өмірбаяндық нарративті мектеп тарихын оқыту тәжірибесіне енгізудің ғылыми және практикалық маңызын дәлелдеп, тарихи білім мазмұнын жаңғыртуға бағытталған әдістемелік ұсыныстар ұсынады.

Кілт сөздер: өмірбаяндық нарратив, тарихи тұлға, мектеп тарихы, тарихты оқыту әдістемесі, тұлғатанулық тәсіл, педагогикалық эксперимент, танымдық құзыреттілік, сыни ойлау, Солтүстік Қазақстан, саяси қайраткерлер

Кіріспе

Өмірбаяндық нарративті зерттеу қазіргі тарих ғылымында маңызды орын алады, өйткені ол тарихи процестерді белгілі бір адамның өмірі туралы нақты ақпараттың қайнар көзі ғана емес, сонымен бірге дәуірдің мәдени құндылықтарын, әлеуметтік нормалар мен есте сақтау механизмдерін бейнелейтін тарихи баяндау формасы болып табылады.

Микротарихты, күнделікті тарихты және антропологиялық тәсілді дамыту жағдайында өмірбаяндық нарратив жеке тұлға мен қоғамның өзара әрекеттесуін талдау

құралына айналады. Жеке адамдардың тағдыры арқылы зерттеуші жасырын әлеуметтік тәжірибелерді, мәдени ортаның ерекшеліктерін, жеке басының өзгеруін және тарихи оқиғалардың жеке өмірге әсерін анықтауға мүмкіндік алады. Өмірбаяндық нарративтің өзектілігі жеке тарихқа, отбасылық жадқа және жергілікті қауымдастықтарға деген қызығушылықтың артуымен байланысты.

Өмірбаяндық нарратив қоғамдық тарихта, мұражай тәжірибесінде және білім беру қызметінде ерекше маңызға ие. Жекелендірілген әңгімелер өткенді кең аудиторияға қол жетімді және түсінікті, студенттер мен мұражай келушілерінің эмпатиясы мен тарихи ойлауын қалыптастыруға ықпал жасайды. Оқу процесінде өмірбаяндар теориялық білімді тірі адам тәжірибесімен байланыстыруға көмектеседі, тарихты зерттеуге деген ынтаны арттырады. Сонымен қатар, цифрландыру дәуірінде өмірбаяндық зерттеулердің қайнар көзі кеңейіп келеді: жеке мұрағаттар, ауызша естеліктер, цифрлық жинақтар және әлеуметтік медиа жаңа мүмкіндіктер туғызады және сонымен бірге баяндау стратегияларын, авторлық позицияны және тұлғаны бейнелеу тетіктерін сыни талдауды қажет етеді.

Солтүстік Қазақстан өңірі - қазақ мемлекеттілігі мен қоғамдық ойының қалыптасуында маңызды орын алған тарихи кеңістік. Бұл аймақтан шыққан Жұмабек Тәшенов, Мағжан Жұмабаев, Жумағали Тлеулин сынды қайраткерлердің қоғамдық-саяси және ағартушылық қызметі өңірдің ғана емес, бүкіл елдің тарихында айрықша орын алады. Олардың өмірі мен қызметін тарихи контекстпен байланыстыра оқыту оқушылардың өткенді терең түсінуіне, азаматтық ұстаным мен ұлттық құндылықтарды қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Осы зерттеудің мақсаты - мектеп тарихын оқытуда өмірбаяндық нарративті қолданудың тиімді моделін зірлеу және оны XX ғасырдың бірінші жартысындағы Солтүстік Қазақстанның саяси және ағартушылық қайраткерлерінің өмірі мен қызметі негізінде тәжірибелік тұрғыда апробациялау. Зерттеу барысында аймақтың әлеуметтік-экономикалық даму ерекшеліктері, қоғамдық құрылымның өзгерістері мен тарихи тұлғалардың қалыптасуына әсер еткен факторлар талданып, олардың педагогикалық әлеуеті айқындалады. Ұсынылған тәсіл ұлттық тарихты оқытуды жаңғыртуға, тұлғатанулық мазмұнды тереңдетуге және мектеп білімінде тарихи сананы қалыптастырудың тиімді құралдарын жүйелеуге бағытталған.

Осылайша, өмірбаяндық нарративті зерттеудің өзектілігі оның тұлға мен тарихи дәуірдің өзара байланысын ашудағы, заманауи әдіснамалық тәсілдерді дамытудағы, сыни тарихи ойлауды қалыптастырудағы қоғамдық және білім беру тарихының мүмкіндіктерін кеңейтудегі әлеуетіне байланысты.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу аясында қойылған мақсат пен міндеттерді жүзеге асыру үшін өзара сабақтас ғылыми және педагогикалық әдістер кешені қолданылды. Әдіснамалық негіз ретінде тарихи құбылыстарды даму мен өзара байланыс жүйесінде қарастыруға мүмкіндік беретін диалектикалық тәсіл басшылыққа алынды. Аталған тәсіл зерттеу нысанын кешенді, жүйелі және объективті талдауға жағдай жасады.

Саяси қайраткерлердің қоғамдық қызметін уақыт кеңістігінде қарастыру мақсатында тарихи-хронологиялық әдіс пайдаланылып, олардың өмір жолы мен қызметінің негізгі кезеңдері, әлеуметтік-саяси ахуалмен сабақтастығы айқындалды. Сонымен қатар тарихнамалық талдау арқылы тақырыпқа қатысты ғылыми еңбектер мен дереккөздер жүйеленіп, тұлғалардың ұлттық тарихтағы орны мен рөліне берілген ғылыми бағалар салыстырмалы тұрғыда сарапталды (Нурмуханбетов:2024:101-112).

Өмірбаяндық нарративті жүзеге асырудың мүмкіндіктерін ашатын тағы бір бағыт - әдеби және педагогикалық мұраларды оқу-тәрбие процесінде қолдану. Бұл тұрғыда Б.Б. Сурағанованың «М. Жұмабаев шығармаларын Қазақстан тарихы сабақтарында

пайдалану» (Сураганова, 2018:189-192) және Е.Н. Иванованың «М. Жұмабаевтың педагогикалық идеяларын оқу-тәрбие жұмысында қолдану мүмкіндіктері» (Иванова, 2018:88-91) еңбектері назар аударарлық. Бұл зерттеулерде ақынның шығармашылық және педагогикалық мұрасының оқушылардың рухани-адамгершілік дамуына әсері айқындалады. Авторлар тарихи және мәдени тұлғаларды оқыту барысында оқушылардың құндылықтық бағдарларын, ұлттық дүниетанымын және патриоттық сезімдерін қалыптастыруға ерекше назар аударған.

Заманауи шетелдік зерттеулердің қатарында К. Бартонның «Тарихты оқытудағы тұлғалар мен оқиғалар: әлеуметтік мақсаттар тұрғысынан» (Barton, 2021) атты еңбегі ерекше маңызға ие. Автор тарихи тұлғалардың өмірбаяндық нарративтерін оқыту тек білім беру емес, оқушылардың қоғамдық санасын қалыптастырудың негізгі құралы екенін дәлелдейді. К. Бартонның тұжырымдамасы бойынша, тарихи тұлғаның жеке басын зерделеу арқылы оқушылар өткен заманның әлеуметтік құндылықтарын қазіргі өмірмен салыстыра отырып, өздерінің азаматтық ұстанымдарын қарастырады.

Бұл зерттеудің Б.Сураганованың еңбектерімен үндестігі - тұлғатану әдісін тек деректер жиынтығы ретінде емес, оқушының тұлғалық дамуына, оның ішінде адамгершілік және әлеуметтік жауапкершілігін арттыруға бағытталған педагогикалық стратегия ретінде құрылады. Осылайша, заманауи шетелдік тәжірибе тұлғаның өмірбаяндық нарративін тарих сабақтарында қолданудың жаһандық педагогикалық маңыздылығын растай түседі.

Тағы шетелдік тәжірибеде өмірбаяндық нарративті тарихи білім беру контекстінде қарастырудың маңыздылығы А. Чепменнің зерттеулерінде көрініс табады. Оның «Тарихты оқыту мен үйренудегі тарихи интерпретациялар» атты еңбегінде (Charman, 2021) тарихи тұлғалардың өмір жолы мен олардың қалдырған деректерін талдау арқылы оқушылардың сыни ойлау дағдыларын дамыту мәселелері көтеріледі. Автордың пікірінше, тұлғаның өмірбаяндық нарративі тек фактілер жиынтығы емес, ол - өткен шақты қазіргі уақытпен байланыстыратын құндылықтық құрал. Чепмен тарихи тұлғалардың жеке тәжірибесін оқу процесінде пайдалану оқушылардың тарихи эмпатиясын қалыптастыруға және олардың әртүрлі мәдени контексттерді тереңірек түсінуіне мүмкіндік беретінін негіздейді. Бұл бағыт білім алушылардың тарихи санасын жаңғыртып, олардың бойында жаһандық азаматтық ұстанымдарды бекітуге бағытталған.

Аталған еңбектердің барлығы Қазақстанда биографиялық тәсілді дамытуға айтарлықтай үлес қосып, тарихты оқытудың мазмұны мен әдіснамасын жаңаша пайымдауға жол ашты. Олардың талдауы көрсеткендей, тарихи тұлғалардың өмірбаянын оқыту тек білім беру құралы ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік және мәдени контекстің терең түсінуге мүмкіндік беретін әдістемелік ресурс болып табылады. Дегенмен, биографиялық тәсілді қолдану мәселесі әлі де жан-жақты зерттеуді қажет етеді, өйткені ол қазіргі білім беру процесін актуалды оқиғалармен және социомәдени құндылықтармен үйлестіруге мүмкіндік береді.

Өмірбаяндық нарративті талдау тәсілді қалыптастыру мен жетілдіру мәселесі тек қазақстандық ғалымдардың ғана емес, сонымен қатар ресейлік әдіскерлердің де назарында болған. Мысалы, М.Е. Жукова өз еңбегінде «Оқушылардың тарихи тұлға туралы білімін қалыптастыру (8-сынып тарих курсы негізінде)» атты кандидаттық диссертациясында (Жукова, 1994) тарихи тұлға туралы білімді меңгерту әдістемесін жан-жақты талдаған. Ғалымның зерттеуінде биографиялық тәсілді тәжірибеде қолданудың тиімділігін анықтауға бағытталған әдістемелік модель мен эксперименттік зерттеу жүргізілген.

Осылайша, қазақстандық, ресейлік және шетелдік ғалымдардың еңбектерін талдау көрсеткендей, биографиялық тәсіл қазіргі кезеңде тарихи білім берудің маңызды бағыты ретінде орнығып отыр. Ол оқушылардың шығармашылық ойлауын, эмоционалды қатысын, және тарихи тұлғаларға деген жеке көзқарасын дамытуға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында өмірбаяндық нарративті жүзеге асырудың нақты әдістемелік тетіктері де қолданылды. Атап айтқанда, «тарихи рөлдік ойын» және «дереккөзбен жұмыс алгоритмі» енгізілді. Рөлдік ойын барысында оқушылар тарихи тұлғалардың (мысалы, Жұмабек Тәшенов, Мағжан Жұмабаев) рөлін қабылдап, олардың атынан тарихи шешімдер қабылдау, пікірталас жүргізу және диалог құру тапсырмаларын орындады. Бұл тәсіл тарихи жағдайды терең түсінуге мүмкіндік берді.

Сонымен қатар дереккөзбен жұмыс істеудің келесі алгоритмі ұсынылды:

- Дереккөздің түрін анықтау;
- Авторын және тарихи контекстін белгілеу;
- Негізгі ақпаратты бөліп көрсету;
- Сенімділігін бағалау;
- Қорытынды жасау және жеке пікір білдіру.

Цифрлық ресурстар ретінде e-history.kz порталы, цифрлық архивтер, интерактивті карталар, сондай-ақ Padlet және Google Classroom платформалары қолданылды. Оқушылар тарихи тұлғалардың «цифрлық портретін» жасап, бірлескен жобалар орындады

Қолданылған әдістер кешені зерттеу нысанын жан-жақты қарастыруға, өмірбаяндық нарративтің мектеп тарихын оқытудағы педагогикалық мүмкіндіктерін терең анықтауға және Солтүстік Қазақстан өңірі қайраткерлерінің өмірі мен қызметін тиімді меңгертуге бағытталған практикалық ұсынымдар жасауға негіз болды.

Талқылау

Тарихи тұлғалар туралы білім қалыптастыру - күрделі әрі көпқырлы педагогикалық үдеріс екені зерттеу нәтижелері арқылы айқындалды. Ол тек деректік ақпаратты меңгерумен шектелмей, оқушылардың тарихи санасын, азаматтық ұстанымын және ұлттық құндылықтарға қатынасын қалыптастыратын тұтас дүниетанымдық жүйе ретінде көрініс табады. Осы тұрғыдан алғанда, мектеп тарихын оқытуда өмірбаяндық нарративті пайдалану тарихи білімнің мазмұнын тұлғалық деңгейде тереңдетуге мүмкіндік береді (Муханова, 2023:120-128).

Жүргізілген талдау көрсеткендей, дәстүрлі оқыту тәжірибесінде тарихи материал көбіне оқиғалар мен даталар тізбегі ретінде ұсынылады, ал тұлғаның тарихи үдерістегі рөлі екінші қатарда қалып қояды. Мұндай тәсіл оқушылардың тарихты формальды қабылдауына әкеліп, оның тәрбиелік және құндылықтық әлеуетін толық аша алмайды. Ал биографиялық нарратив тарихи құбылыстарды нақты адам тағдырымен байланыстыра отырып, оқушылардың эмоционалдық қабылдауын күшейтеді және өткенді саналы түсінуге жағдай жасайды.

Тұлғалардың өмір жолын тарихи контекспен сабақтастыра қарастыру, әсіресе, Солтүстік Қазақстан өңірінен шыққан қайраткерлердің қызметін оқыту барысында айқын көрінеді. Мәселен, Жұмабек Тәшенов қызметін талдау арқылы мемлекеттік тұтастық пен ұлттық мүддені қорғау идеялары, Мағжан Жұмабаев шығармашылығы арқылы ағартушылық пен рухани құндылықтар, ал Жұмағали Тілеулин қызметі арқылы қоғамдық белсенділік пен азаматтық жауапкершілік мәселелері нақты тарихи мазмұнда ашылады. Бұл мысалдар оқушылардың тарихты абстрактілі құбылыс ретінде емес, адам әрекеті арқылы дамитын үдеріс ретінде қабылдауына ықпал етеді.

Сонымен қатар зерттеу нәтижелері биографиялық материалмен жұмыс істеу оқушылардың танымдық құзыреттілігін дамытуға елеулі әсер ететінін көрсетті. Тұлғалардың өмірбаянын зерттеу барысында оқушылар ақпаратты іздеу, салыстыру, талдау, деректерді бағалау және қорытынды жасау сияқты әрекеттерді жүзеге асырады. Осылайша, тарихи білім когнитивтік деңгейден шығып, бағалау және рефлексивтік сипатқа ие болады. Бұл оқушының «не болды?» деген сұрақпен ғана шектелмей, «неліктен маңызды?» және «мен үшін қандай мағынасы бар?» деген мәселелерді де пайымдауына мүмкіндік береді.

Білімнің ақпараттық, процедуралық, бағалау және рефлексивтік түрлерін кіріктіру тұрғысынан қарастырғанда, биографиялық нарратив олардың барлығын бір мезгілде қамтитын әмбебап әдістемелік құрал ретінде көрінеді. Ол тарихи деректерді меңгеруді ғана емес, тарихи ойлау, себеп-салдарлық байланыстарды анықтау, тұлғалық ұстаным қалыптастыру дағдыларын дамытуға жағдай жасайды. Осыған байланысты тарихи тұлғалар туралы білімнің сапалық көрсеткіштері - толықтық, тереңдік, жүйелелік, саналылық және беріктік - биографиялық тәсілді қолдану кезінде анағұрлым жоғары деңгейде қалыптасатыны байқалды.

Дегенмен, биографиялық нарративті тиімді пайдалану бірқатар шарттарды талап етеді: мұғалімнің әдістемелік дайындығы, оқу материалының мазмұндық жүйеленуі және тұлғалардың тарихи контексте кешенді ұсынылуы. Бұл факторлар ескерілмеген жағдайда өмірбаяндық материал тек қосымша дерек деңгейінде қалып қоюы мүмкін.

Осылайша, талқылау нәтижелері өмірбаяндық нарративтің мектеп тарихын оқытуда тек иллюстрациялық тәсіл емес, оқушылардың тұлғалық, азаматтық және танымдық дамуын қамтамасыз ететін маңызды педагогикалық механизм екенін көрсетеді. Ол тарихи білімді мағыналы, жүйелі және өмірмен байланыстыра отырып, ұлттық тарихты меңгерудің тиімділігін арттырады (Тлеубаева:2022:66-74).

Зерттеу нәтижелері

XX ғасырдың бірінші жартысында Солтүстік Қазақстан облысында саяси қызмет атқарған қайраткерлер туралы оқушылардың білім деңгейін айқындауға бағытталған диагностикалық зерттеу мектеп тәжірибесіндегі бастапқы жағдайды анықтауға мүмкіндік берді. Жүргізілген талдау нәтижелері тарихи тұлғаларды оқытуда биографиялық нарратив тәсілінің жеткілікті деңгейде жүйелі қолданылмайтынын және оқушылар білімінің көбіне фрагментарлы сипатта қалыптасқанын көрсетті.

Петропавл қаласындағы жалпы білім беретін мектептердің бірінде 8-9 сынып оқушылары арасында жүзеге асырылды. Диагностикаға барлығы 96 білім алушы қатысып, олар эксперименттік және бақылау топтарына бөлінді. Топтардың жас ерекшелігі, оқу үлгерімі мен мотивациялық көрсеткіштері өзара салыстырмалы болды, бұл алынған нәтижелердің объективтілігін қамтамасыз етті.

Диагностикалық кезеңде анкеталау, тестілеу, әңгімелесу және бақылау әдістері арқылы оқушылардың:

- өңірлік саяси қайраткерлер туралы деректік білім деңгейі;
- тарихи тұлғаларды тануға деген қызығушылығы;
- танымдық белсенділігі мен оқу мотивациясы;
- биографиялық материалды қабылдау және талдау дағдылары анықталды.

Алынған мәліметтерді талдау барысында оқушылардың басым бөлігінде тарихи тұлғалар туралы білімнің ақпараттық деңгеймен шектелетіні байқалды. Көпшілігі қайраткерлердің есімдерін немесе жекелеген фактілерін ғана білетіндігімен, олардың қоғамдық-саяси қызметінің маңызын, тарихи рөлін және дәуірлік контекстпен байланысын түсіндіруде қиындықтарға тап болды. Бұл жағдай білімнің тереңдік, жүйелілік және саналылық сияқты сапалық көрсеткіштерінің жеткіліксіз қалыптасқанын аңғартты.

Сонымен қатар, сауалнама нәтижелері оқушылардың тарихи тұлғаларды оқуға қызығушылығы бар екенін, алайда оқу материалында өмірбаяндық мазмұнның аз қамтылуы олардың танымдық белсенділігін толық іске асыруға мүмкіндік бермейтінін көрсетті. Әңгімелесу барысында оқушылар тарихи оқиғаларды көбіне абстрактілі түрде қабылдайтынын, ал нақты тұлғалардың тағдыры арқылы берілген материалды есте сақтау жеңілдірек әрі түсініктірек болатынын атап өтті.

Эксперименттік және бақылау топтарының бастапқы тест көрсеткіштерін салыстыру олардың білім деңгейінде елеулі айырмашылықтың жоқ екенін көрсетті, бұл

педагогикалық эксперименттің кейінгі кезеңдерінде енгізілетін әдістеменің тиімділігін объективті бағалауға мүмкіндік берді. Статистикалық өңдеу нәтижелері білім көрсеткіштерінің орташа мәндерінің төмен немесе орта деңгейде шоғырланғанын және вариация коэффициенттерінің айтарлықтай жоғары екенін көрсетті, яғни оқушылардың даярлық деңгейі біркелкі емес екендігі анықталды. Жалпы алғанда, диагностикалық зерттеу нәтижелері XX ғасырдың бірінші жартысындағы Солтүстік Қазақстан облысының саяси қайраткерлерін оқытуда тұлғатанулық және биографиялық мазмұнның жеткіліксіз екенін дәлелдеп, биографиялық нарративке негізделген арнайы әдістемені енгізудің педагогикалық тұрғыдан қажетті әрі өзекті екенін айқындады. Бұл деректер кейінгі қалыптастырушы эксперименттің мазмұнын нақтылауға және оқыту моделін жетілдіруге негіз болды. Осыны 1-кестеде қарауға болады.

Кесте 1. Эксперименттік және бақылау топтарындағы тест бойынша орташа баллдар мен өзгергіштік коэффициенті

Топ	Орташа балл	Өзгергіштік коэффициенті
ЭТ1	52	0,24
БТ1	49	0,28
ЭТ2	51	0,26
БТ2	48	0,29

Жүргізілген диагностикалық зерттеу нәтижелері эксперименттік және бақылау топтарының бастапқы дайындық деңгейі өзара тең дәрежеде екенін көрсетті. Тестілеу көрсеткіштерінің ұқсастығы оқушылардың XX ғасырдың бірінші жартысындағы Солтүстік Қазақстан облысының саяси қайраткерлері туралы білімінде айтарлықтай айырмашылықтың жоқтығын дәлелдеді. Бұл жағдай биографиялық нарративке негізделген әдістемені енгізу алдындағы бастапқы жағдайдың біркелкілігін қамтамасыз етіп, кейінгі педагогикалық эксперимент нәтижелерін объективті салыстыруға және қолданылған әдістеменің тиімділігін ғылыми тұрғыда нақты бағалауға мүмкіндік берді.

Тестілеу материалдарын терең талдау барысында оқушылардың тарихи тұлғалар туралы білімдерінің қалыптасу деңгейі құрылымдық тұрғыда сарапталды. Нәтижелер білімнің тек деректік сипатта меңгерілгенін, ал тұлғалардың қоғамдық-саяси қызметінің маңызын, тарихи контекстпен байланысын және өмір жолының тұтастығын түсіну деңгейі жеткіліксіз екенін көрсетті. Басқаша айтқанда, тарихи тұлғаны кешенді, өмірбаяндық тұрғыда қабылдау дағдылары әлсіз қалыптасқаны анықталды.

Білім сапасын нақтылау мақсатында оқушылар көрсеткіштері арнайы ранжирлеу шкаласы бойынша топтастырылды. Талдау нәтижесінде білім алушылардың басым бөлігі төмен және орта деңгейлерде шоғырланғаны байқалды. Бұл олардың тарихи материалды көбіне фрагментарлы түрде меңгеретінін, себеп-салдарлық байланыстарды орнату мен тұлғаның тарихи рөлін бағалауда қиындықтарға тап болатынын көрсетті. Жоғары деңгейдегі оқушылар үлесінің аз болуы биографиялық және тұлғатанулық компоненттің мектеп тәжірибесінде жеткіліксіз қолданылатынын айқындайды.

Сонымен қатар, өте төмен деңгейдегі нәтижелердің болуы жекелеген оқушылардың тарихи білімінің жүйесіздігі мен мотивациялық әлсіздігін байқатты. Мұндай жағдай тарихи тұлғаларды оқытуда дәстүрлі ақпараттық тәсілдің шектеулі мүмкіндігін және оқытудың тұлғалық-бағдарлы әдістерін енгізу қажеттілігін көрсетеді.

Осылайша, алынған нәтижелер оқушылардың тарихи тұлғалар туралы білімінің бастапқы деңгейі жеткіліксіз әрі біркелкі емес екенін дәлелдеп, биографиялық нарративке негізделген әдістемені енгізудің педагогикалық тұрғыдан негізділігін айқындады.

Диагностика қорытындылары кейінгі қалыптастырушы эксперименттің мазмұнын нақтылауға және оқыту үдерісін жетілдіруге эмпирикалық база қызметін атқарды. Осыны 2-кестеде көруге болады.

Кесте 2. Эксперименттік және бақылау топтарындағы оқушылардың тарихи тұлға туралы білім деңгейінің қалыптасу көрсеткіштері

Топ	Жоғары деңгей	Орта деңгей	Төмен деңгей	Өте төмен деңгей
ЭТ1	1	6	14	4
БТ1	2	7	12	3
ЭТ2	1	4	13	5
БТ2	3	6	11	4

2-кестеден көрініп тұрғандай, барлық топтарда оқушылардың басым бөлігінде тарихи тұлға туралы білімнің қалыптасу деңгейі төмен болып табылады, бұл тест бойынша алынған орташа баллдың төмендігімен сәйкес келеді. Алайда әрбір бақылау тобында (БТ) жоғары деңгейдегі білімге ие оқушылар саны тиісті эксперименттік топтарға (ЭТ) қарағанда көбірек екені байқалады (ЭТ1 және БТ1 топтарында - 1-ге қарсы 2, ЭТ2 және БТ2 топтарында - 1-ге қарсы 3).

Сонымен қатар, әрбір бақылау тобында өте төмен деңгейдегі білімге ие оқушылар саны тиісті эксперименттік топтарға қарағанда аз (ЭТ1 және БТ1 топтарында - 4-ке қарсы 3, ЭТ2 және БТ2 топтарында - 5-ке қарсы 4). Бұл жағдай бақылау топтарында тарихи тұлғаларды оқуға қызығушылығы жоғары әрі дайындық деңгейі жақсы оқушылардың бар екенін көрсетеді. Мұндай оқушылар педагогикалық эксперимент барысында эксперименттік топтар үшін әлеуетті бәсекелес бола алатынын аңғартады.

Оқушылардың тарихи тұлғаларға деген эмоционалдық қатысын (эмпатиясын) анықтау мақсатында қосымша диагностикалық құралдар қолданылды. Атап айтқанда, эмпатиялық шкала, рефлексиялық эссе және «Мен бұл тұлғаның орнында болсам...» атты тапсырмалар енгізілді.

Эксперимент нәтижесінде оқушылардың эмпатиялық көрсеткіштері артқаны байқалды.

Рефлексиялық жұмыстардан келесі пікірлер алынған:

«Мен Жұмабек Тәшенов сияқты өз ұстанымымды қорғау қиын екенін түсіндім». «Мағжан Жұмабаев өмірі арқылы сол кезеңнің ауырлығын сезіндім».

Бұл нәтижелер оқушылардың тарихи білімді тек ақпараттық емес, тұлғалық-эмоционалдық деңгейде меңгере бастағанын дәлелдейді.

Алынған деректерді өңдеу бірнеше кезең арқылы жүзеге асырылды. Бірінші кезеңде деректер жинақталып, әрбір оқушы бағалау критерийлері бойынша үш деңгейге (төмен, орта, жоғары) жіктелді. Екінші кезеңде әрбір топ бойынша осы деңгейлерге жататын оқушылар саны анықталып, арнайы формула негізінде олардың пайыздық арақатынасы есептелді. Бұл тәсіл эксперименттік және бақылау топтарындағы білім мен біліктердің қалыптасу деңгейін салыстырмалы түрде талдауға мүмкіндік берді.

$$P=(N/T)*100$$

мұнд

а:

Р - белгілі бір деңгейге (төмен, орта, жоғары) жататын оқушылардың пайыздық үлесі;

Н - белгілі бір деңгейге жататын оқушылар саны;

Т - топтағы оқушылардың жалпы саны.

Төменде тәжірибелік-эксперименттік жұмысқа дейін жүргізілген кешенді диагностиканың нәтижелерін көрсететін деректер ұсынылған (3-кестені қараңыз).

Жүргізілген диагностиканың нәтижелері эксперименттік және бақылау топтарындағы оқушылардың XX ғасырдың бірінші жартысындағы Солтүстік Қазақстан облысының саяси қайраткерлері туралы білімінің қалыптасу деңгейі қанағаттанарлықсыз екенін көрсетті. Бұл тарихи тұлғаларды оқытуда дәстүрлі тәсілдердің оқушылардың терең түсінуі мен талдау қабілеттерін жеткілікті деңгейде қамтамасыз ете алмай отырғанын аңғартады.

Диагностика барысында ең үлкен қиындықтар «Тарихи дереккөздермен жұмыс жасау», «Тұлғаның тарихтағы рөлін бағалау» және «Рефлексия және тұлғалық пайымдау» критерийлері бойынша анықталды. Аталған көрсеткіштер бойынша бақылау және эксперименттік топтардың барлығында дерлік (БТ1, БТ2, ЭТ1, ЭТ2) төмен деңгейдегі оқушылардың үлесі 55%-дан жоғары болды. Бұл оқушылардың тарихи деректерді талдауда, тарихи тұлғаның қызметіне өзіндік дәлелді баға беруде және алынған білімді қазіргі заманмен байланыстыруда елеулі қиындықтарға тап болатынын көрсетеді.

Кесте 3 бойынша оқушылардың басым бөлігі тарихи материалды үстірт меңгеріп, дереккөздермен аналитикалық жұмыс жүргізуде, өз пікірін негіздеуде және тарихи тәжірибенің қазіргі қоғам үшін маңызын түсіндіруде жеткіліксіз деңгейде дайындық танытты. Диагностиканың қорытындылары тарихи тұлғаларды оқытудың жаңа үлгісі мен әдістемесін енгізудің өзектілігін айқын көрсетті.

Ұсынылып отырған модельдің басты мақсаты - оқушылардың аналитикалық және сыни ойлауын дамыту, тарихи дереккөздермен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру, тарихи оқиғалар мен тұлғалардың рөлін бағалай алу қабілетін жетілдіру, сондай-ақ тарихи тәжірибені тұлғалық тұрғыда пайымдауға үйрету болып табылады. Бұл тәсіл оқушылардың білімін тереңдетіп қана қоймай, тарихи үдерістерді кешенді түсінуге қажетті әмбебап дағдыларды қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Жаңа модель эксперименттік топтарда енгізілгеннен кейін оқушылардың білім деңгейіндегі өзгерістерді анықтау мақсатында қайта диагностикалау жүргізу жоспарланды. Сонымен қатар тәжірибелік-эксперименттік жұмысқа дейінгі және кейінгі нәтижелерге салыстырмалы талдау жасау арқылы әзірленген модельдің тиімділігі бағаланатын болады.

Кесте 3. Эксперименттік және бақылау топтарындағы оқушылардың тәжірибелік-эксперименттік жұмысқа дейінгі тарихи тұлға туралы білім мазмұнының құрылымы

Критерий	Көрсеткіш		
	Төмен(%)	Орташа(%)	Жоғарғы(%)
1	2	3	4
БТ1			
Тарихи контексті білу және түсіну	42,2	38,3	19,5
Өмірбаяны мен қызметін білу және Талдау	27,6	52,2	20,2
Тарихи дереккөздермен жұмыс жасау	58,4	32,1	9,5
Тұлғаның тарихтағы рөлін бағалау	62,6	27,2	10,2
Рефлексия және тұлғалық пайымдау	71,7	23,1	5,2
БТ2			
Тарихи контексті білу және түсіну	48,4	37,4	14,2
Өмірбаяны мен қызметін білу және талдау	33,1	46,6	20,3

1	2	3	4
Тарихи дереккөздермен жұмыс жасау	62,2	27,7	10,1
Тұлғаның тарихтағы рөлін бағалау	65,3	24,7	10,0
Рефлексия және тұлғалық пайымдау	74,8	20,1	5,1
ЭТ1			
Тарихи контексті білу және түсіну	40,1	42,2	17,7
Өмірбаяны мен қызметін білу және талдау	29,3	50,7	20,0
Тарихи дереккөздермен жұмыс жасау	55,2	34,6	10,2
Тұлғаның тарихтағы рөлін бағалау	61,4	28,6	10,0
Рефлексия және тұлғалық пайымдау	72,5	22,2	5,3
ЭТ2			
Тарихи контексті білу және түсіну	46,3	38,5	15,2
Өмірбаяны мен қызметін білу және талдау	31,0	48,7	20,3
Тарихи дереккөздермен жұмыс жасау	60,1	29,9	10,0
Тұлғаның тарихтағы рөлін бағалау	63,2	26,7	10,1
Рефлексия және тұлғалық пайымдау	75,8	19,2	5,0

Жүргізілген бастапқы диагностика негізінде келесі тұжырымдар жасалды. Біріншіден, барлық топтарда тарихи тұлға туралы білім деңгейі шамалас болып, орта деңгейге сәйкес келеді, бұл тест нәтижелері мен білім деңгейлері бойынша үлестірілу арқылы дәлелденді. Екіншіден, оқушылардың жеке ерекшеліктері топтық тиесілігіне тәуелсіз байқалады, бұл олардың мінез-құлқында, эмоциялық реакцияларында және тарихи тұлғаларға қатынасында көрініс табады. Үшіншіден, барлық топтарда логикалық қателіктердің басым болуы оқушылардың тарихи тұлғалардың қызметін талдау мен бағалауда қиындықтарға тап болатынын көрсетеді, бұл сыни ойлаудың және дереккөздермен жұмыс істеу дағдыларының жеткіліксіз дамуымен байланысты. Төртіншіден, кейбір оқушылардың тапсырмаларға қызығушылық танытпауын, өз пікірін білдірмеуін және тарихи тұлғалармен эмоциялық байланыс орнатпауын төмен оқу мотивациясымен және танымдық енжарлықпен түсіндіруге болады. Бесіншіден, пікірталас барысында бірқатар оқушылардың командалық өзара әрекетке түспеуі, ортақ стратегия қалыптастырмауы коммуникативтік және әлеуметтік дағдылардың жеткіліксіз деңгейде қалыптасқанын айғақтайды.

Осы нәтижелер XX ғасырдың бірінші жартысындағы Солтүстік Қазақстан облысының саяси қайраткерлерін оқытуда биографиялық нарративке негізделген жаңа әдістемелік модельді енгізудің қажеттігін ғылыми тұрғыдан негіздейді.

Модельді қолданғаннан кейін тарихи тұлға туралы білімнің қалыптасу деңгейін анықтау мақсатында бақылау әдісі де пайдаланылды.

Оқушылардың тарихи тұлға туралы білімінің қалыптасу деңгейіндегі өзгерістерді анықтау мақсатында эксперименттік және бақылау топтарында тарихи тұлға туралы білімді қалыптастыру моделінің мазмұндық бөлімі аясында қосымша талдау жүргізілді.

Тестілеу нәтижелері мен пікірталас арқылы жүзеге асырылған бақылау деректері оқушылардың курсты меңгеруге дейінгі және кейінгі білім деңгейін салыстыруға мүмкіндік берді. Жаңа модель мен әдістеме қолданылмаған бақылау топтарында көрсеткіштердің айтарлықтай өзгермеуі оқу үдерісіне инновациялық тәсілдерді енгізудің қажеттілігін айқындай түседі.

Ал эксперименттік топтарда қолданылған тарихи тұлға туралы білімді

қалыптастырудың құрылымдық-мазмұндық моделі аясында нәтижелердің елеулі жақсаруы байқалды. Бұл ұсынылған модельдің жоғары тиімділігін көрсетеді. Аталған тұжырымдар 4-кестеде ұсынылған деректермен расталады.

Қалыптастырушы эксперимент қорытындылары эксперименттік топтарда өмірбаяндық нарративке негізделген оқыту моделін жүйелі қолдану тарихи тұлғалар туралы білім сапасының айқын жақсаруына алып келгенін көрсетті. Бастапқы және қорытынды диагностика нәтижелерін салыстырмалы талдау барлық критерийлер бойынша оң динамиканың байқалғанын дәлелдеді: төмен деңгейдегі оқушылар үлесі едәуір қысқарып, орта және жоғары деңгейдегі білім алушылар саны артты.

Эксперименттік топ оқушылары тарихи материалды тереңірек меңгеріп, тұлғалардың өмірі мен қызметін нақты тарихи контексте қарастыру, дереккөздерді талдау, себеп-салдарлық байланыстарды анықтау және тарихи тұлғаның қоғамдық рөлін бағалау дағдыларын тиімді игергені анықталды. Нәтижелер олардың тарихи білімінің тек ақпараттық сипаттан шығып, бағалау және рефлексивтік деңгейге көтерілгенін көрсетті.

Осылайша, алынған нәтижелерді талдау тарихи тұлғалар туралы білімді қалыптастыруда жаңа әдістемелік тәсілдерді қолданудың қажеттілігін дәлелдейді. Бақылау топтарында тарихи тұлға туралы білім деңгейінде мардымсыз өзгерістер ғана байқалып, бұл көрсеткіштер оқу жылы барысында материалды дәстүрлі жолмен меңгерудің табиғи үдерісімен түсіндіріледі. Айтарлықтай өсім тіркелген жоқ.

Оқыту барысында қолданылған интерактивті тәсілдер - пікірталас, рөлдік ойындар, көрнекі және нарративтік материалдар - оқушылардың оқу үдерісіне белсенді қатысуына ықпал етіп, танымдық қызығушылық пен мотивацияның айтарлықтай өсуін қамтамасыз етті. Сонымен қатар сыни ойлау, өзіндік пікір қалыптастыру және тарихи деректерді интерпретациялау қабілеттері дамығаны байқалды. Бұл көрсеткіштер бақылау топтарының нәтижелерімен салыстырғанда анағұрлым жоғары болды (Кесте 4).

Бақылау топтарында оқыту дәстүрлі әдістермен жүргізілгендіктен, білім көрсеткіштерінде елеулі өзгерістер тіркелмеді немесе шамалы ғана өсім байқалды. Мұндай айырмашылықтар биографиялық нарративке негізделген модельдің педагогикалық тиімділігін тәжірибелік тұрғыда нақты дәлелдейді.

Сапалық талдау барысында эксперименттік топ оқушылары тарихи тұлғаларды деректік ақпарат жиынтығы ретінде емес, белгілі бір дәуірдің әлеуметтік-саяси үдерістерімен тығыз байланысты тұтас бейне ретінде қабылдай бастағаны анықталды. Олардың жауаптарында тарихи контекстті түсіну, тұлғаның қызметін бағалау және жеке көзқарасын негіздеу деңгейі айқын көрінді. Бұл тарихи сананың, азаматтық ұстанымның және құндылықтық бағдарлардың қалыптасуында оң өзгерістер бар екенін көрсетеді.

Жалпы алғанда, алынған нәтижелер өмірбаяндық нарративке негізделген тарихи тұлға туралы білім қалыптастыру моделінің тиімділігін толық растады. Ұсынылған модель XX ғасырдың бірінші жартысындағы Солтүстік Қазақстан өңірінің саяси қайраткерлерін оқытуда дәстүрлі әдістермен салыстырғанда анағұрлым жоғары нәтижелер беретінін дәлелдеп, оқушылардың танымдық белсенділігі мен білім сапасын арттыруға мүмкіндік беретіні анықталды.

Осылайша, зерттеу нәтижелері әзірленген әдістеменің ғылыми және практикалық тұрғыдан негізді екенін көрсетіп, оны мектеп тарихын оқыту тәжірибесіне енгізудің тиімділігін дәлелдеді.

Кесте 4. Эксперименттік және бақылау топтарындағы оқушылардың тәжірибелік-эксперименттік жұмыстан кейінгі тарихи тұлға туралы білім мазмұнының құрылымы

Критерий	Көрсеткіш		
	Төмен (%)	Орташа (%)	Жоғары (%)
БТ1			
Тарихи контексті білу және түсіну	38,1	41,9	20,0
Өмірбаяны мен қызметін білу және талдау	25,4	54,6	20,0
Тарихи дереккөздермен жұмыс жасау	54,8	35,1	10,1
Тұлғаның тарихтағы рөлін бағалау	59,9	30,0	10,1
Рефлексия пайымдау және тұлғалық	67,9	27,1	5,0
БТ 2			
Тарихи контексті білу және түсіну	44,7	38,3	17
Өмірбаяны мен қызметін білу және талдау	30,1	49,9	20,0
Тарихи дереккөздермен жұмыс жасау	59,2	30,8	10,0
Тұлғаның тарихтағы рөлін бағалау	62,2	27,8	10,0
Рефлексия және тұлғалық пайымдау	72,3	22,7	5,0
ЭТ1			
Тарихи контексті білу және түсіну	25,2	39,7	35,1
Өмірбаяны мен қызметін білу және талдау	15,2	44,8	40,0
Тарихи дереккөздермен жұмыс жасау	34,8	45,2	20,0
Тұлғаның тарихтағы рөлін бағалау	40,1	39,9	20,0
Рефлексия және тұлғалық пайымдау	50,2	34,8	15,0
ЭТ2			
Тарихи контексті білу және түсіну	20,2	35,2	44,6
Өмірбаяны мен қызметін білу және талдау	18,3	41,8	39,9
Тарихи дереккөздермен жұмыс жасау	38,1	42,0	19,9
Тұлғаның тарихтағы рөлін бағалау	42,2	37,8	20,0
Рефлексия және тұлғалық пайымдау	55,2	29,8	15,0

Жүргізілген зерттеу XX ғасырдың бірінші жартысындағы Солтүстік Қазақстан облысының саяси қайраткерлері мысалында мектеп тарихы курсына өмірбаяндық нарративті қолданудың теориялық және практикалық негіздерін айқындауға, сондай-ақ оның тиімділігін тәжірибелік-эксперименттік жолмен дәлелдеуге бағытталды. Тарихи тұлға туралы білім қалыптастыру үдерісі күрделі, көпқырлы және ұзақ мерзімді сипатқа ие екені анықталды. Ол тек фактологиялық ақпаратты меңгерумен шектелмей, тарихи контексті түсіну, тұлғаның өмір жолы мен қызметін талдау, себеп-салдарлық байланыстарды анықтау және оның өңірлік әрі ұлттық тарихтағы рөлін бағалау сияқты кешенді танымдық әрекеттерді қамтиды. Өмірбаяндық нарратив тарихты адам тағдыры арқылы түсіндіруге мүмкіндік беретін тиімді дидактикалық құрал ретінде айқындалды. Бұл тәсіл оқушылардың тарихи ойлауын, талдау дағдыларын, сыни пайымдау қабілетін және тарихи санасын дамытуға оң әсер етеді. Мектеп оқулықтарына жүргізілген талдау жоғары сыныптарда өңірлік деңгейдегі саяси қайраткерлердің жеткіліксіз қамтылатынын көрсетті. Бұл тарихи үдерістерді тұлғалық деңгейде түсіндіру мүмкіндігін шектейді және қосымша дереккөздерді (архивтік материалдар, мемуарлар, ауызша тарих, цифрлық ресурстар) тарту қажеттігін айқындайды. Педагогикалық эксперимент нәтижелері өмірбаяндық нарративке негізделген модельді жүйелі қолдану оқушылардың білім сапасының айқын жақсаруына алып келетінін дәлелдеді. Эксперименттік топтарда төмен деңгейдегі оқушылар үлесі азайып, орта және жоғары деңгей көрсеткіштері артты, тарихи талдау, дереккөздермен жұмыс істеу және бағалау дағдыларының қалыптасуы күшейді. Әзірленген модельдің практикалық тиімділігі дәлелденіп, оны жалпы орта және кәсіби білім беру ұйымдарының тарих пәні тәжірибесінде қолдану мүмкіндігі негізделді. Ұсынылған әдістемелік ұсынымдар тарихи білім сапасын арттыруға және оқушылардың азаматтық ұстанымы мен құндылық бағдарларын қалыптастыруға ықпал етеді.

Осылайша, зерттеу мектеп тарихында өмірбаяндық нарративті қолдану тарихи тұлғаларды оқытудың тиімді педагогикалық құралы екенін ғылыми тұрғыдан дәлелдеп, өңірлік тарихи материалды білім беру мазмұнына енгізудің маңызын негіздеді. Ұсынылған тәсіл оқушылардың тарихи санасын, аналитикалық ойлауын және Қазақстан тарихына деген қызығушылығын арттыруға бағытталған әдістемелік жаңашылдық ретінде бағаланады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- «Роль образования в контексте развития человеческого капитала».-Костанай,2018.-С.189-192.
- Тлеубаева Л.С. Тарих сабағында тұлғатану әдісін қолданудың педагогикалық негіздері // Хабаршы. Абай атындағы ҚазҰПУ. Тарих және әлеуметтік-саяси ғылымдар сериясы. - Алматы, 2022. - №1. - Б. 66-74.
- Barton K. C. Teaching History for the Common Good. - 2nd edition. - New York: Routledge, 2021.- 212 p.
- Chapman A. Historical Interpretations in Teaching and Learning History. - London: UCL Press, 2021. - 234 p.
- Жукова М.Е.Формирование знаний школьников об исторической личности (на материале курса истории 8класса).Дисс....канд.пед.наук.-СПб.,1994.-275с.
- Иванова Е.Н.Некоторые возможности использования педагогических идей М.Жумабаева в воспитательной работе с учащимися.-Материалымеждунар.науч.-практ .конф., посвященной 125-летию М.Жумабаева «Роль образования в контексте развития человеческого капитала».-Костанай,2018.-С.88-91.
- Муханова Г.Р. Қазақстан тарихын оқытудағы нарративтік тәсілдің мүмкіндіктері // Хабаршы. Абай атындағы ҚазҰПУ. - Алматы, 2023. - №2. - Б.120-128.
- Нурмуханбетов К.А. Биографиялық деректерді Қазақстан тарихын оқытуда пайдалану мәселелері // Отан тарихы. - Алматы, 2024. - №2. - Б.101-112.
- Сураганова Б.Б. Использование произведений Магжана Жумабаева в преподавании истории Казахстана.-Материалы междунар.науч.-практ.конф.,посвященной125-летию М.Жумабаева

Ж.Ж. Шупанова^{1*}, Г.С. Ильясова²

^{1,2}*Северо-Казахстанский университет им.М. Козыбаева (Петропавловск,Казахстан)*

МЕТОДИКА ПРИМЕНЕНИЯ БИОГРАФИЧЕСКОГО НАРРАТИВА В ШКОЛЬНОМ ИСТОРИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ (НА ПРИМЕРЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ДЕЯТЕЛЕЙ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XX ВЕКА)

Аннотация. В статье всесторонне рассматриваются теоретико-методологические и практические основы использования биографического нарратива в школьном курсе истории на примере политических и просветительских деятелей Северо-Казахстанского региона первой половины XX века. Цель исследования - определить педагогический потенциал биографического подхода в обучении историческим личностям, разработать структурно-содержательную модель обучения на основе биографического нарратива и проверить её эффективность экспериментальным путём. В качестве методологической основы применялись диалектический, историко-хронологический, историографический методы, контент-анализ, сравнительный анализ, моделирование, а также методы педагогической диагностики. В ходе исследования был проведён анализ содержания школьных учебников, а уровень знаний учащихся об исторических личностях определялся посредством анкетирования, тестирования, наблюдения, дискуссий, письменных работ и практической работы с историческими источниками. Результаты диагностического этапа показали, что традиционные методы обучения не обеспечивают глубокого и системного понимания исторических личностей, а знания учащихся в основном формируются на информационном уровне. Формирующий эксперимент продемонстрировал, что систематическое внедрение биографического нарратива способствует более глубокому пониманию исторического контекста, развитию навыков анализа источников, оценки фактов и рефлексии. В экспериментальных группах зафиксирована положительная динамика качества знаний, рост показателей среднего и высокого уровней, а также повышение учебной мотивации и интереса к предмету. Предложенная модель способствует развитию познавательной активности, критического мышления, гражданской позиции и ценностных ориентаций учащихся. Результаты исследования подтверждают научную и практическую значимость внедрения биографического нарратива в школьную практику преподавания истории и предлагают методические рекомендации по обновлению содержания исторического образования.

Ключевые слова: биографический нарратив, историческая личность, школьная история, методика преподавания истории, личностно-ориентированный подход, педагогический эксперимент, познавательная компетентность, критическое мышление, Северный Казахстан, политические деятели.

Zh.Zh. Shupanova^{1*}, G.S. Ilyasova²

^{1,2}*M. Kozybayev North Kazakhstan University (Petropavlovsk, Kazakhstan)*

METHODOLOGY FOR APPLYING THE BIOGRAPHICAL NARRATIVE IN SCHOOL HISTORY EDUCATION (BASED ON THE EXAMPLE OF POLITICAL FIGURES OF NORTHERN KAZAKHSTAN IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY)

Abstract. The article comprehensively examines the theoretical, methodological, and practical foundations for the use of the biographical narrative in the school history curriculum, based on the example of political and educational figures of the North Kazakhstan region in the first half of the twentieth century. The purpose of the study is to determine the pedagogical potential of the biographical approach in teaching historical personalities, to develop a structural and content-based instructional model grounded in the biographical narrative, and to test its effectiveness through experimental implementation. The methodological framework includes dialectical, historical-

chronological, and historiographical methods, as well as content analysis, comparative analysis, modeling, and pedagogical diagnostic techniques.

The study involved an analysis of the content of school textbooks, while students' knowledge of historical figures was assessed through questionnaires, testing, observation, discussions, written assignments, and practical work with historical sources. The results of the diagnostic stage showed that traditional teaching methods do not ensure a deep and systematic understanding of historical personalities, and students' knowledge is mainly limited to the informational level.

The formative experiment demonstrated that the systematic integration of the biographical narrative contributes to a deeper understanding of historical context and enhances students' skills in source analysis, evaluation of facts, and reflection. Experimental groups showed positive dynamics in the quality of knowledge, an increase in medium and high achievement levels, as well as greater learning motivation and interest in the subject.

The proposed model promotes the development of cognitive activity, critical thinking, civic awareness, and value orientations among students. The findings confirm the scientific and practical significance of introducing the biographical narrative into school history teaching and offer methodological recommendations for updating the content of historical education.

Keywords: biographical narrative, historical personality, school history, history teaching methodology, learner-centered approach, pedagogical experiment, cognitive competence, critical thinking, Northern Kazakhstan, political figures.

References

- Barton K. C. Teaching History for the Common Good. - 2nd edition. - New York: Routledge, 2021. - 212 p.
- Chapman A. Historical Interpretations in Teaching and Learning History. - London: UCL Press, 2021. - 234 p.
- Ivanova E.N. Some Possibilities of Using M. Zhumabaev's Pedagogical Ideas in Educational Work with Students // Proceedings of the International Scientific-Practical Conference Dedicated to the 125th Anniversary of M. Zhumabaev "The Role of Education in the Context of Human Capital Development". - Kostanay, 2018. - P.88-91.
- Mukhanova G.R. Possibilities of the Narrative Approach in Teaching the History of Kazakhstan // Bulletin of Abai Kazakh National Pedagogical University. - Almaty, 2023. - No.2. - P.120-128.
- Nurmukhanbetov K.A. Issues of Using Biographical Sources in Teaching the History of Kazakhstan // Otan Tarikhy. - Almaty, 2024. - No.2. - P.101-112.
- Suraganova B.B. The Use of Magzhan Zhumabaev's Works in Teaching the History of Kazakhstan // Proceedings of the International Scientific-Practical Conference Dedicated to the 125th Anniversary of M. Zhumabaev "The Role of Education in the Context of Human Capital Development". - Kostanay, 2018. - P.189-192.
- Tleubaeva L.S. Pedagogical Foundations of Using the Personality-Oriented Approach in History Lessons // Bulletin of Abai Kazakh National Pedagogical University. Series: History and Socio-Political Sciences. - Almaty, 2022. - No.1. - P.66-74.
- Zhukova M.E. Formation of School Students' Knowledge about a Historical Personality (Based on the Grade 8 History Course): Cand. Sci. (Pedagogy) Dissertation. - Saint Petersburg, 1994. - 275 p.

Авторлар туралы мәлімет

Шупанова Жания Жумабековна – Тарих ББ 2 курс магистранты, Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл қаласы, Қазақстан .

Ильясова Гаухар Сапорбековна – М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті «Қазақстан тарихы және құқық» кафедрасының меңгерушісі, қауымдастырылған профессор (доцент), PhD докторы, Петропавл қаласы, Қазақстан.

Сведения об авторах

Шупанова Жания Жумабековна – магистрант 2 курса ОП История, Северо-Казахстанский университет имени Манаша Козыбаева, г. Петропавловск, Казахстан.

Ильясова Гаухар Сапорбековна – заведующая кафедрой «История Казахстана и право» Северо-Казахстанского университета имени Манаша Козыбаева, ассоциированный профессор (доцент), доктор PhD, г. Петропавловск, Казахстан.

Information about the Authors

Zhaniya Zhumabekovna Shupanova – 2nd-year Master's student, M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan.

Gaukhar Sapurbekovna Ilyasova – Head of the Department of "History of Kazakhstan and Law" at Manash Kozybayev North Kazakhstan University, Associate Professor, PhD, Petropavl, Kazakhstan.

Авторлардың үлесі

Шупанова Жания Жумабековна – зерттеудің тұжырымдамалық аппаратын қалыптастырып, оның әдіснамалық деңгейін негіздеді. Тақырыпқа қатысты архивтік және тарихнамалық деректерге кешенді сараптама жасап, мақаланың негізгі мәтіні мен қорытынды тұжырымдарын дайындады

Ильясова Гаухар Сапорбековна – Автор зерттеудің деректік базасын толықтырып, тақырыптың тарихнамалық игерілу деңгейін саралауға елеулі үлес қосты. Сонымен қатар, қолжазбаны баспа талаптарына сәйкестендіріп, пайдаланылған әдебиеттер тізімін жүйелі қалыпқа келтірді

Вклад авторов

Шупанова Жания Жумабековна — сформировала концептуальный аппарат исследования и обосновала его методологическую базу. Провела комплексный анализ архивных и историографических данных по теме, подготовила основной текст статьи и сформулировала итоговые выводы.

Ильясова Гаухар Сапорбековна – внесла существенный вклад в расширение источниковой базы исследования и детализацию степени изученности темы (историографический обзор). Обеспечила оформление рукописи в соответствии с требованиями издания и систематизировала библиографический список.

Authors' contributions

Zhaniya Zhumabekovna Shupanova – developed the conceptual framework of the study and established its methodological foundation. She conducted a comprehensive analysis of archival and historiographical data, drafted the main text, and formulated the final conclusions.

Gaukhar Sapurbekovna Ilyasova – made a significant contribution to expanding the research source base and detailing the current state of scholarly discourse (historiographical review). She ensured the manuscript was formatted according to the journal's guidelines and systematized the bibliographic references.

Редакцияға түсті 09.01.2026
Өңдеуден кейін қайта түсті 19.02.2026
Жариялауға қабылданды 29.03.2026

ПОЛОЖЕНИЕ БЕСПРИЗОРНЫХ ДЕТЕЙ АКТЮБИНСКОЙ ГУБЕРНИИ В ГОДЫ ГОЛОДА 1921-1924 гг.

Е. Конбай^{1*}, Р.Д. Ахметова²

^{1,2}*Шәкарім университет, Семей, Қазақстан*

Е-mail: konbayyerke@gmail.com^{1*}

r.d.akhmetova@mail.ru²

¹<https://orcid.org/0009-0003-2678-945X>

²<https://orcid.org/0000-0003-1359-0006>

Аннотация. В статье исследуется положение беспризорных детей Актюбинской губернии в период голода 1921-1924 годов. Вследствие стихийного бедствия и гибели взрослого населения в результате голода, проблемы защиты детей, как наиболее незащищенной части общества, заняли приоритетное место в деятельности местных органов власти. Все это предопределило важность изучения данной темы в отечественной историографии, посвященной социальным потрясениям первой четверти XX века.

В статье на основе материалов архивных фондов и современных исследовательских данных всесторонне освещается положение детей Актюбинской губернии в рассматриваемый период. Особое внимание уделено тяжелому состоянию материального обеспечения детских учреждений, выраженному в нехватке продовольствия, одежды и жилых площадей; раскрываются причины распространения инфекционных заболеваний и их трагические последствия для воспитанников; изучается работа властей по ликвидации данных проблем.

Наряду с оказанием помощи взрослому населению, первоочередной задачей государства стало жизнеобеспечение сотен тысяч детей, пострадавших от голода. Динамика численности детских домов была крайне нестабильной: периоды их роста сменялись сокращением и ликвидацией из-за отсутствия финансирования. В качестве альтернативных форм помощи власти были вынуждены организовывать ночлежки и столовые для беспризорников. Из-за увеличения детской смертности одним из способов помощи голодающим детям было переселение их в другие регионы республики, а также за ее пределы. Голод 1921-1924 годов принес трудности населению, особенно детям, и потребовал срочных мер по решению проблемы детской беспризорности. Экономические трудности в Советском Союзе, усугубленные положением казахского общества, осложняли решение детских проблем. Этот период остается одной из трагических страниц в истории страны.

Ключевые слова: Актюбинская губерния, беспризорные дети, голод 1921-1924 гг., детские дома, местные органы власти, переселение детей, инфекционные заболевания, помощь голодающим.

Введение

Голод 1921-1924 гг. относится к числу наиболее тяжёлых кризисных явлений в истории Казахстана. В наибольшей степени он затронул западные регионы республики, приведя к массовой смертности населения. В отечественной историографии в качестве основных причин голода указываются противоречивая экономическая политика формирующейся советской власти, последствия политики «военного коммунизма», а также неблагоприятные природно-климатические условия. Анализ существующих исследований показывает, что, несмотря на значительное внимание к проблеме голода, региональный аспект детской

беспризорности остаётся недостаточно изученным.

Особенно тяжелые последствия голод имел для наиболее уязвимой социальной группы - детей. Лишенные родительской опеки, жилья и средств к существованию, тысячи детей оказались в условиях крайней нужды. В условиях гражданской войны и социально-экономической нестабильности органы советской власти были вынуждены экстренно реагировать на проблему детской беспризорности.

С первых месяцев голода осуществлялось открытие детских домов, организация временных приютов и столовых, а также эвакуация детей в более благополучные регионы. Вместе с тем предпринимаемые меры нередко оказывались недостаточными ввиду масштабов кризиса.

Одной из важных мер, предпринятых правительством для решения проблемы беспризорных детей, стала организация их перевозки железнодорожным транспортом в другие районы республики, а также за её пределы. Следует учесть, что мероприятия по стабилизации положения детей осуществлялись в условиях общего голода, охватившего и взрослое население. Острый дефицит продовольствия и распространение инфекционных заболеваний обусловили высокий уровень смертности как среди взрослых, так и среди детей.

Анализ деятельности союзных, республиканских и местных органов власти в условиях данного трагического периода на примере ранее специально не исследованной Актюбинской губернии позволяет подчеркнуть научную значимость и актуальность рассматриваемой проблемы.

Особое значение в рамках данного исследования приобретает анализ образовательной политики советского государства в отношении беспризорных детей, реализуемой через систему детских домов и учреждений народного просвещения. В условиях голода данная политика претерпела существенную трансформацию, сместив акцент с задач воспитания и обучения на обеспечение базовых условий выживания детей.

Целью исследования является комплексный анализ положения беспризорных детей в Актюбинской губернии в 1921-1924 гг., а также изучение деятельности органов власти и трансформации системы социальной и образовательной помощи в условиях голода.

Материалы и методы

Источниковую основу исследования составили документы Государственного архива Актюбинской области (далее - ГААО), включающие отчёты, донесения, переписку органов власти и материалы по социальной и экономической ситуации в регионе в период 1921-1924 гг. Значительная часть привлечённых документов ранее не вводилась в научный оборот, что позволило получить новые данные и проанализировать проблему голода на местном уровне более полно. Помимо архивных источников, использованы опубликованные сборники документов, а также научные публикации, посвящённые голоду начала 1920-х годов в Казахстане и сопредельных регионах.

Методологической основой исследования послужили принципы историзма, позволяющие рассматривать события в контексте времени и социальной среды, и объективности, обеспечивающей беспристрастное отражение фактов и процессов. В работе применялись методы сравнительного анализа для сопоставления различных источников и точек зрения, историко-сравнительного анализа для выявления общих тенденций и особенностей голода 1921-1924 гг. в разных регионах, а также количественная обработка статистических данных, что позволило выявить масштабы явления и провести системный анализ демографических и социально-экономических последствий голода.

Обсуждение

В отечественной исторической науке проблема голода 1921-1924 годов на протяжении длительного времени рассматривалась фрагментарно и не получила комплексного анализа. В постсоветский период исследовательский интерес преимущественно концентрировался на

трагических событиях 1931-1933 гг. Вместе с тем в последние годы заметно возросло внимание к голоду начала 1920-х годов, его причинам и социальным последствиям.

Причины и последствия голода рассматриваемого периода нашли отражение в трудах М. Козыбаева, Т. Омарбекова и других исследователей. В дальнейшем научный интерес к данной проблематике заметно усилился, что выразилось в подготовке и защите диссертационных исследований. Особенно активизация публикационной деятельности наблюдалась в преддверии 100-летия трагических событий, когда было издано значительное количество специализированных исследований и научных статей.

Следует особо отметить исследование С. Смагуловой, посвящённое проблематике голода данного периода (Смагулова, 2019). Кроме того, в трудах Е. Хайдарова (Хайдаров, 2021), У. Исенова (Исенов, 2021), А. Б. Амана (Аман, 2021: 142-148), Д. К. Абенова (Абенов, 2021: 53-65), А.Т. Мадена (Маден, 2021: 30-37), а также в научных публикациях А.С. Сарсенова, Г.К. Кайргалиевой и Д.Ж. Алиповой (Сарсенов, Кайргалиева, Алипова, 2022: 24-34) преимущественное внимание уделяется анализу причин и последствий голода в западном регионе Казахстана. Хотя в указанных исследованиях проблема детства не является основной, они содержат обобщённые оценки положения детей в условиях голода. Вопросы организации помощи голодающему населению подробно рассматриваются в статье М.М. Козыбаевой (Козыбаева, 2022: 27-37). Вместе с тем положение детей в 1921-1924 гг., являющееся предметом настоящего исследования, получили более детальное освещение в работах Г.Б. Сугиралимовой (Сугиралимова, 2006), а также З.Г. Сактагановой и Г.Б. Карсаковой (Сактаганова, Карсакова, 2018: 49-56).

Социальный институт детских домов, сформировавшийся под влиянием общественно-социальных процессов 1920-х гг., до настоящего времени не получил достаточного освещения в современных исследованиях, особенно в части анализа его становления, проблем детства и беспризорности в контексте образовательной политики.

Под образовательной политикой в рассматриваемый период понимается деятельность органов народного просвещения, направленная на организацию системы воспитания и обучения беспризорных детей через сеть детских домов и интернатных учреждений. Однако в условиях голода данная политика носила во многом декларативный характер и была подчинена задачам физического выживания детей.

Настоящая работа направлена на восполнение данного историографического пробела посредством изучения регионального опыта на примере Актюбинской губернии.

Результаты

Первые признаки надвигающегося голода в Актюбинской губернии были зафиксированы в июле 1921 г. Засуха привела к неурожаю: до 90% посевов оказались уничтоженными. В ряде уездов полностью отсутствовали запасы хлеба. Уже летом 1921 года значительная часть населения испытывала острый дефицит продовольствия (ГААО Ф.3. ОП.1. Д.604. Л.1). По имеющим данным, число голодающих достигло 300 тыс. человек и продолжало увеличиваться.

4 июля 1921 года председатель Актюбинского губаткома Ряхов в связи со сложившейся ситуацией направил телеграмму в продовольственный комиссариат Казахстана и КазЦИК следующего содержания: «Первый Актюбинский губсъезд признал Актюбинскую губернию угрожающим продовольственным отношением: Темирской, Иргизской, Уильской и южной части Актюбинского района хлеба нет, население давно голодает, урожая хлеба не предвидится. Ходатайствует перевести губернию потребляющей и просит хлеб имеющейся ссыпных пунктах забронировать Комитетом помощи голодающим Актюбинской губернии, приостановить вывоз такового из губернии. Теперь же отпустить семнадцать с половиной тысяч хлеба сто тысячи голодающих (ГААО. Ф. 3. Оп. 1. Д. 600. Л. 41).

В 1921 г. Актюбинская губерния включала 135 волостей. По пятибалльной системе оценки урожайности сбор зерновых составил лишь 0,5 балла, сенокос - 1 балл. Посевные

площади имелись преимущественно в Актюбинском уезде и частично в Темирском уезде, однако вследствие засухи и нашествия вредителей урожай фактически оказался утрачен. В 15 волостях Иргизского уезда с населением 120 000 человек, в 27 волостях Темирского уезда с населением 95 079 человек и в 13 волостях Уилского уезда с населением 63 000 человек зерновые полностью отсутствовали, при этом население этих уездов было в основном казахским. Предыдущей зимой произошёл падеж 90% (в некоторых местах 95%) имеющегося скота. Казахское население без зерна и скота находилось в очень тяжелом положении. Рассказывая о такой ситуации, председатель губисполкома указывает председателю чрезвычайной комиссии по оказанию помощи голодающим при КазЦИК С. Мендешеву, что «по имеющимся в распоряжении губисполкома данным, число голодающих составляет 300 тысяч, из-за нехватки продовольствия их число растёт день ото дня (ГААО. Ф.3. Оп.1. Д. 600. Л. 42 и об.).

Комиссия по оказанию помощи голодающим, созданная в июле 1921 года, прилагала усилия, чтобы убедить руководство республики и Центр включить губернию в список регионов, страдающих от засухи и голода.

С 1 августа 1921 года губерния была официально признана голодающей, что повлекло за собой освобождение от уплаты различных налогов и отнесение населения к категории нуждающихся в помощи; по данным комиссии, к октябрю продовольственной помощи нуждалась более половины населения, а к 1 января 1922 г. число голодающих достигло 361 051 человека, что составляло около 65% всего населения губернии (ГААО. Ф. 3. Оп.1. Д. 604. Л.1). В этих условиях особое внимание органов власти было направлено на детей как наиболее уязвимую категорию населения.

В июле 1921 года в Актюбинской губернии была создана комиссия по улучшению условий жизни детей, деятельность которой была направлена на организацию помощи беспризорным и голодающим детям. Основной формой поддержки стало создание сети детских домов.

В результате работы по выявлению голодающих и беспризорных детей в губернии к середине августа 1921 года была зафиксирована следующая численность воспитанников детских домов: в 5 детских домах Актюбинского района - 685 человек, в 4 детских домах Акбулакского района - 611, в 5 детских домах Можаровского района - 640, в 2 детских домах Темирского района - 116, в 2 детских домах Уилского района - 180, в 1 детском доме Иргизского района - 150, ещё в одном детском доме - 50, и в 1 детском доме Карабутацкого района - 47. Таким образом, всего в 21 детском доме насчитывалось 2479 воспитанников (ГААО. Ф.3. Оп.1. Д. 604. Л. 191). Следует отметить, что около тысячи из этих воспитанников составляли казахские дети. Однако уже на этом этапе учреждения испытывали серьёзные трудности: нехватку продовольствия, одежды и помещений. Поток беспризорных детей в города, прежде всего в Актобе, постоянно увеличивался за счёт миграции населения из пострадавших районов.

Параллельно с детскими домами организовывались столовые и временные пункты питания. Однако масштабы помощи не соответствовали количеству нуждающихся, что предопределило дальнейшее ухудшение ситуации. Одновременно наблюдалось скопление людей, перемещавшихся из Омской губернии в направлении Украины, а также из Самарской губернии в Туркменскую республику. Многие дети погибали от голода, а оставшиеся без попечения родителей скитались по улицам. Предпринимались попытки устроить их в детские дома, однако уже в октябре учреждения были переполнены на 200%, при этом было зарегистрировано 1875 беспризорных детей (ГААО. Ф.3. Оп.1. Д.604. Л.191 и об.).

К 1 сентября в Актобе численность официально зарегистрированных беспризорных детей достигла 5743 человек. Понимая, что с наступлением осени их положение может ещё более ухудшиться, местные власти неоднократно направляли в центр телеграммы с просьбой о переселении детей в другие регионы. Не получив своевременного ответа, они приняли самостоятельное решение об эвакуации детей в Туркестанскую республику и в Украину. В период с 1 августа по 15 октября туда было вывезено 7877 детей (ГААО. Ф.3. Оп.1. Д. 604.

Л.191 и об.).

Массовый приток беспризорных детей значительно увеличил нагрузку на систему детских домов. По состоянию на 1 октября 1921 года их число выросло с 21 до 25, а общее количество воспитанников достигло 3090 человек. Это было связано с увеличением числа беспризорников в Актобе, Акбулаке, Темире и Уиле, где пришлось открыть по одному дополнительному детскому дому.

В ноябре 1921 года в 25 детских домах находилось уже 4087 детей, что значительно превышало их реальные возможности (ГААО. Ф.3. Оп.1. Д.604. Л.191 и об.).

Проверки детских учреждений, проведенные в октябре 1921 года, выявили крайне тяжелое состояние воспитанников. В ряде учреждений доля здоровых детей не превышала 5-10%, а основной причиной заболеваемости являлось хроническое недоедание. Отсутствие одежды, постельных принадлежностей и отопления, а также высокая скученность способствовали распространению инфекционных заболеваний.

Санитарно-гигиеническая ситуация характеризовалась как критическая: больные и здоровые дети содержались совместно, отсутствовали изоляторы и медицинское обслуживание. В результате резко возросла смертность. Только за ноябрь 1921 года было зафиксировано не менее 320 случаев смерти среди детей, а в отдельных учреждениях за короткий период фиксировались десятки летальных исходов.

Таким образом, к концу 1921 года система детских домов оказалась перегруженной и не справлялась с возложенными на неё функциями.

К 1 декабря 1921 года в результате эвакуации ситуация в детских домах начала стабилизироваться. На тот момент в губернии функционировало уже 27 детских домов - в Актюбинском и Уилском районах открылось по одному новому дому - в которых находились 2 432 воспитанника. В течение ноября численность детей сократилась на 1 655 человек (ГААО. Ф.3. Оп.1. Д. 60. Л. 191-192 и об.). Однако их материальное положение оставалось крайне тяжелым.

В конце ноября, после получения разрешения центра, было организовано переселение детей в Самарканд. В заявлении Актюбинского губернского отдела народного образования от 22 ноября 1921 года отмечалось, что в южные губернии направлен 1251 ребёнок, в сторону Ташкента - 2935. Дети отправлялись партиями по 30-60 человек (ГААО. Ф.3. Оп.1. Д.8. Л.49). В целом в 1921 году в другие губернии было эвакуировано и перемещено 21 540 детей, включая 3513 в Туркестанскую республику, и 75 в Украину. Данная мера позволила частично снизить нагрузку на местные учреждения и уменьшить смертность. Одновременно была расширена сеть общественного питания, однако её возможности оставались ограниченными.

20 декабря 1921 года состоялось заседание Комиссии помощи голодающим (Помгол) при Актюбинском губернском продовольственном комитете, ознаменовавшее начало официального функционирования данного органа. В ходе заседания было принято постановление о формировании сети низовых структур в Уилском, Темирском, Можаровском, Шалкарском и Иргизском районах. Согласно утвержденному регламенту, в состав районных комиссий входили заведующий конторой заготовок (в качестве председателя), а также руководители отдела общих дел и инспекторского бюро. Основной функциональной задачей созданных подразделений являлась организация и открытие пунктов общественного питания для нуждающегося населения (ГААО. Ф.6. Оп.1. Д.36. Л.15).

Несмотря на то, что переселение беспризорных детей в пределах губернии частично способствовало смягчению ситуации, голод, охвативший регион, в 1922 году продолжал нарастать. По состоянию на 1 января 1922 года численность населения составила 361 051 человек, из них 97 309 - дети до 16 лет и 263 742 - взрослые, что составляло 65 % всех жителей губернии (ГААО. Ф. 3. Оп.1. Д. 8. Л. 28). В указанный период на территории губернии функционировали 6 учреждений общественного питания, 10 детских столовых и 27 детских домов.

В феврале 1922 года число голодающих достигло 48 000 человек, из которых 30 000 были

дети. Улучшение положения детей оставалось одной из самых сложных задач. Из-за острого дефицита продовольствия открыть новые детские дома не представлялось возможным. Существовавшие учреждения, особенно районные детские дома, страдали от нехватки одежды и обуви, при этом регистрировались многочисленные случаи детской смертности. На тот момент в детских домах находилось 4 000 воспитанников, однако питания хватало лишь на 1 500 детей. Остальные дети должны были обеспечиваться губернской комиссией по помощи голодающим, однако её продовольственные запасы были крайне ограничены.

Из-за неблагоприятных погодных условий и метелей сведения из детских домов и учреждений губернии поступили только 1 марта. На тот момент в Актюбинском районе действовало 10 детских домов, в Акбулакском - 5, в Темирском - 2, в Иргизском - 2, а также по одному в Шалкарском и Карабутакском районах, всего 21 детский дом, в которых проживало 3 336 детей. Информации о положении Уилского района не поступало, позднее выяснилось, что из-за бандитского нападения там остался лишь один детский дом с 70 детьми; остальные дома были покинуты из-за отсутствия продовольствия, а имущество и оборудование разграблены. В марте ситуация была крайне тяжелой: дети продолжали прибывать ежедневно; голодные, истощённые и больные вынуждены были находиться вместе со здоровыми из-за нехватки мест (ГААО. Ф. 3. ОП. 1. Д. 604. Л. 193).

В марте 1922 года число голодающих достигло 262 514 человек, из которых 160 500 были взрослые и 102 014 - дети. К апрелю число голодающих возросло до 300 000 человек, что составляло 78 % всего населения губернии. Согласно информации о голоде в Актюбинской губернии, подготовленной 25 марта 1922 года, в состав губернии на тот момент входило 7 районов (уездов). По данным на 1 декабря 1921 года, её население составляло 526 023 человека, из которых 306 023 были взрослыми и 220 000 - детьми.

В указанный период (Таблица 1) были организованы специальные детские столовые. В трёх столовых в Актобе питание получили 1 900 детей, в четырёх столовых в Можаровске - 777 детей, в одной столовой в Темировском районе - 112 детей, в одной столовой в Шалкаре - 473 ребёнка и в одной столовой в Иргизе - 98 детей. Всего в 10 столовых питание получили 3 360 детей (ГААО. Ф.6. Оп.1. Д. 26. Л.4).

В марте 1922 года деятельность комиссии помощи голодающим (Помгол) оказалась в затруднительном положении. Число голодающих продолжало расти, тогда как поставки продовольственной помощи в районы были прекращены. Ситуация в Темирском районе также обострилась: многие столовые закрылись из-за нехватки еды. Питание продолжали получать только жители Темирской, Журинской, Конжарской, Калмыккырганской волостей и поселка Эмба, которые были обеспечены 600 пудами зерна для 4 238 голодающих жителей, предоставленных ревкомом Адай-табын.

Таблица 1. Число детских домов в губернии и количество в них воспитанников по состоянию на 1 января 1922 года (ГААО. Ф.6. Оп.1. Д.26. Л.4).

Районы	Количество детдомов	Количество детей-русских	Количество детей-казахов
Актюбинский	10	703	193
Акбулакский	4	125	496
Можаровский	5	434	100
Темирский	3	157	34
Уилский	2	110	170
Иргизский	1	20	130
Шалкарский	1	70	80
Карабутакский	1	-	70
Всего	27	1.619	1.273

В связи с сокращением распределения продовольствия и закрытием столовых в Темире число голодающих начало резко увеличиваться - с 1 800 до 2 298 человек, и рост продолжался. В городе действовали пять столовых и поскольку было невозможно накормить всех одновременно, работа столовых была организована в две смены. При этом в городе находился детский дом на 120 детей. Из-за нехватки специального пайка для голодающих порция хлеба для детей была уменьшена до $\frac{1}{2}$ фунта, а кормление проводилось дважды в день. Такая мера создавала серьёзную угрозу для жизни детей и способствовала высокой детской смертности.

В городе Темир высокая концентрация людей в ночлежках привела к росту числа заболевших. В ответ на это Комитет помощи голодающим был вынужден организовать медицинские пункты, при этом половину пациентов составляли голодающие. В течение отчётного месяца в городе скончалось 97 человек. Ситуация с продовольствием в районе также оставалась напряжённой: действовали 101 столовая, обслуживающая 37 596 голодающих, из которых 22 558 были взрослые и 15 638 - дети, а также 20 учреждений общественного питания, оказывавших дополнительную поддержку населению. Вопрос с семенным фондом района был решён лишь частично: учёт велся преимущественно в частных хозяйствах русского населения. Выделенный из губернии семенной фонд составил 63 000 пудов, однако из-за низкой урожайности этого объёма хватало лишь на 70 % потребностей района, что усугубляло продовольственный кризис. При обсуждении хода посевной кампании было отмечено, что из-за раннего наступления весны семенные культуры прорастают с опозданием, при этом за этот же период было собрано лишь 20 % ожидаемого урожая. Что касается помощи детям, отдел народного просвещения планировал открыть в губернии 11 детских домов. В целом Комитет помощи голодающим организовал в городе Темир питание для детского дома с общежитием и столовой на 120 мест.

Важную роль сыграла международная помощь, благодаря которой удалось расширить сеть питания и увеличить охват детей продовольствием. Вместе с тем из-за нехватки ресурсов происходило сокращение сети детских домов и их преобразование в столовые.

Характерной особенностью этого периода стала нестабильность системы: увеличение числа получателей помощи сопровождалось уменьшением индивидуальных норм снабжения. При переходе к более полному обеспечению число получателей резко сокращалось, что свидетельствует о дефиците ресурсов.

Значительный вклад в стабилизацию ситуации внесла Американская администрация помощи (ARA), которая развернула 45 столовых, обеспечив питанием 6 538 детей.

Что касается медицинской помощи, при комитете помощи голодающим медицинский персонал отсутствовал. Обслуживание населения осуществляли лишь два врача и четыре фельдшера отдела здравоохранения. В то же время началось массовое перемещение жителей в другие районы: в основном уходили бывшие переселенцы, а также усиливался поток мигрантов в Туркестанскую область. Из-за нехватки кадров работа по удержанию населения на местах практически не велась, а местные власти не могли гарантировать стабильное будущее для оставшихся даже при условии их проживания в своих домах (ГААО. Ф. 6. Оп. 1. Д. 35. Л. 1-2 и об.).

Таблица 2. Объём поступления и расхода зерновых (ГААО. Ф.6. Оп.1. Д. 35. Л. 2 и об.)

Зерновые	Остаток на 1 марта	Поступление за март	Расход за март	Остаток на 1 апреля
Зерно	-	600 пуд	418 пуд 28 ф.	181 пуд 12 ф.
Рожь	91 п.13,5 ф.	134 п. 02 ф.	226 п. 31 ф.	1 п.12 ф.
Мука	22 п. 04,5 ф.	5 п.	8 п.04 ф.	19 п.0,5 ф.
Пшено	36 п.24 ф.	-	36 п. 24 ф.	-

Следует отметить, что указанное количество пшеницы, оставшейся на 1 марта - 134 пуда

02 фунта - приводится с оценкой в эквиваленте ржи (Таблица 2). В феврале 1922 года в городе Темир действовали четыре столовые, охват которых был следующим: столовая № 1 - 582 человека; столовая № 2 - 633 человека; столовая № 3 - 735 человек; столовая № 4 - 90 человек (ГААО. Ф.6. Оп. 1. Д.36. Л.1).

В своём заявлении в Голпом председатель Помгола Темирского района подчеркнул необходимость особого внимания к населению района, пострадавшему от неурожая сильнее, чем в других районах. Он просил выделить продукты питания на февраль и дополнительные денежные средства для организации общественного питания. При этом отмечалось, что ранее полученные средства в размере 100 миллионов рублей уже израсходованы, а отчёт о их использовании будет предоставлен (ГААО. Ф.6. Оп.1. Д.36. Л. 1 и об.).

В Эмбинской волости деятельность комиссии по оказанию помощи голодающим фактически не осуществлялась. По состоянию на 15 января 1922 года здесь функционировал лишь один пункт общественного питания, обслуживавший 97 детей в возрасте от 5 до 14 лет. Общее число нуждающихся в продовольственной помощи в волости достигало 300 человек. При этом взрослое население, страдавшее от голода, питания в данном пункте не получало.

Темирскому району комиссией было выделено всего 47 пудов пшеницы. В связи с отсутствием оборудованных пунктов питания мука распределялась в три населённых пункта в сыром виде. В Эмбе, несмотря на общую нехватку ресурсов, организовывалось приготовление горячей пищи и выпечка хлеба; детям выдавали по полфунта хлеба в день.

Денежная помощь, выделенная из районного Помгола, составила 1 000 000 рублей. Существенную поддержку обеспечивали и средства, поступавшие в порядке добровольной помощи голодающим. Эти поступления формировались за счёт сборов на рынках посёлка и железнодорожной станции и передавались регулярно, как правило, раз в неделю. Рынок при станции был передан в ведение Волостного исполнительного комитета (волисполкома), поскольку детям железнодорожников выдавались сухие пайки. Вместе с тем следует отметить, что сотрудники волисполкома не предпринимали необходимых мер по организации и регулированию работы пунктов общественного питания.

В Журинской волости комиссия по оказанию помощи голодающим была учреждена в конце декабря 1921 года. Однако с момента её создания и до середины марта 1922 года функционировал лишь один пункт общественного питания. Через него прошло 842 человека в декабре, 23 313 - в январе, 12 541 - в феврале и 14 810 - в марте. С марта 1922 года к Журинской волости была присоединена Михайловская волость, включавшая четыре населённых пункта. В каждом из них был открыт отдельный пункт общественного питания. Со дня их открытия через все столовые прошло в общей сложности 46 367 нуждающихся. Обеспеченность продовольствием по месяцам выглядела следующим образом: в декабре - 252 пуда 20 фунтов пшеницы и 50 пудов 36,5 фунта мяса; в январе - 170 пудов 39 фунтов пшеницы и 137 пудов 20 фунтов мяса; в феврале - 110 пудов пшеницы и 31 пуд 26 фунтов мяса; в марте - 64 пуда 28 фунтов пшеницы и 27 пудов 23 фунта мяса; с 1 по 19 апреля - 144 пуда 35 фунтов пшеницы. Всего за указанный период было израсходовано 743 пуда 3 фунта пшеницы и 267 пудов 25,5 фунта мяса (ГААО. Ф.6. Оп.1. Д.36. Л.9 и об.). Кроме того, в течение месяца волостная комиссия по оказанию помощи голодающим обеспечивала продовольствием 900 голодающих казахов, размещённых в железнодорожных вагонах на станции Журын и подлежащих эвакуации в Туркестанскую республику.

В середине апреля 1922 года волостная комиссия по оказанию помощи голодающим обеспечивала питанием 1 864 человека в официально зарегистрированных пунктах общественного питания. Сокращение числа получателей помощи было связано с вынужденным уточнением списка нуждающихся из-за острой нехватки продовольствия, в результате чего из него были исключены 791 человек. Данная мера крайне тяжело отразилась на положении голодающих: многие лишились какой-либо поддержки и не имели возможностей для проведения полевых работ. Даже предоставляемая горячая пища лишь частично облегчала состояние истощённых людей, а после сокращения списков положение

стало ещё более тяжёлым. Выделенные Темирским районным Помголом денежные средства в размере 33 000 000 рублей были израсходованы полностью. Волость также испытывала серьёзные трудности с обеспечением тягловой силой: вынужденный забой части лошадей для употребления в пищу ещё более осложнил хозяйственную ситуацию.

Представитель Помгола, посетивший волости в середине апреля 1922 года с целью проверки деятельности пунктов общественного питания, в своём отчёте подчеркнул необходимость оказания неотложной и эффективной помощи данным районам. В противном случае, по его мнению, население, особенно казахи, рисковало не дожить до нового урожая. Кроме того, в посёлке Эмба предлагалось открыть детский дом, организовать пункт питания для переселенцев, а также создать дом престарелых и дополнительный пункт продовольственной помощи (ГААО. Ф.6. Оп.1. Д.36. Л.10).

Положение населения Карабутацкого района в период с марта до середины апреля 1922 года оценивалось как относительно удовлетворительное. Скот в целом благополучно пережил зиму: падёж сократился, не фиксировались случаи массового нападения волков или распространения инфекционных заболеваний. Общая смертность в районе составила около 5%, а среди населения наблюдалось снижение уровня заболеваемости, что связывалось с деятельностью районного отдела здравоохранения. Вместе с тем государственная помощь голодающим оказалась недостаточной. В январе в район поступило 525 пудов зерна, которое распределялось через девять пунктов питания. Основные надежды возлагались на дальнейшие поставки от государства. В районном Помголе было зарезервировано лишь 40 пудов зерна, дополнительно в результате товарообменных операций на местах удалось накопить около 100 пудов зерна. Общее число голодающих достигло 14 509 человек. Существенные ожидания связывались с наступлением мая, поскольку предполагалось, что значительная часть нуждающихся сможет получать молочные продукты. Сложная ситуация наблюдалась среди детей в районных детских домах: до марта фиксировались случаи высокой смертности, обусловленные отсутствием медицинской помощи. После налаживания системы медицинского обслуживания случаи летальных исходов прекратились (ГААО. Ф.6. Оп.1. Д.36. Л.11 и об.).

В начале апреля в сельской местности и волостях Шалкарского района наблюдалось полное отсутствие системы общественного питания. Выделенные для нужд населения продовольственные ресурсы фактически не осваивались. Согласно свидетельствам очевидцев, официальная статистика о социальном составе района была искажена: утверждалось, что основную часть жителей составляют зажиточные слои и середняки, а число нуждающихся минимально. Несмотря на то, что на 12 волостей было выделено 1200 пудов зерна, факт его распределения вызывает серьёзные сомнения, так как реальной помощи голодающее население не получило (ГААО. Ф.6. Оп.1. Д.36. Л.12).

Процесс эвакуации беспризорных детей из Актюбинской губернии сохранял свою интенсивность и в 1922 году. Резкий рост численности данного контингента в период с января по февраль обусловил необходимость оперативных мер по их перемещению. В середине февраля 1922 года, в ответ на повторный запрос местных властей, санитарным поездом было вывезено 194 ребенка мусульманского вероисповедания. Практика территориального распределения детей продолжилась в весенне-летний период: в апреле 73 ребенка из Шалкара были направлены в Туркестанскую АССР, в мае 527 и 360 детей эвакуированы в Черниговскую и Житомирскую губернии соответственно. Последняя зафиксированная волна перемещения датируется 4 июня 1922 года, когда санитарным транспортом было вывезено еще 360 воспитанников.

В рассматриваемый период детские дома находились в ведении органов народного просвещения и формально выполняли задачи воспитания и обучения детей. Однако в условиях голода их деятельность носила преимущественно характер экстренной социальной помощи. Это свидетельствует о трансформации образовательной политики: от реализации задач воспитания и обучения к выполнению функций экстренной социальной помощи в

условиях кризиса.

Архивные материалы показывают, что образовательный процесс в большинстве учреждений был ограничен или отсутствовал. Основное внимание уделялось обеспечению питания, размещения и медицинской помощи. Таким образом, реализация образовательной политики в отношении беспризорных детей была существенно ограничена и зависела от материальных возможностей учреждений.

Согласно архивным сведениям, по состоянию на апрель 1922 г. сеть интернатных учреждений Актюбинской губернии характеризовалась значительной децентрализацией. Суммарное количество воспитанников в 20 детских домах губернии превысило 4000 человек. Характерно, что почти 40% всего контингента было сосредоточено в административном центре - городе Актобе, что косвенно подтверждает активную миграцию беспризорных детей из голодающих уездов в города в поисках продовольственной помощи. Минимальная обеспеченность специализированными учреждениями в таких районах, как Шалкарский и Карабутацкий, указывает на острую нехватку ресурсов на местах (ГААО. Ф. 3. ОП.1. Д.8. Л.58 и об.). Социально-экономический кризис привел к вынужденной оптимизации системы детских домов в Актюбинской губернии. В связи с сокращением бюджетного финансирования количество детских домов было уменьшено до девяти, в которых на тот момент находилось 1154 ребенка. Процесс ликвидации затронул Золотоношский, Аккемерский, Херсонский и Жайсанский детские дома. Смена статуса оставшихся учреждений, преобразованных в столовые, означала переход от модели полного государственного обеспечения (проживание и воспитание) к модели экстренной продовольственной помощи голодающим детям (ГААО. Ф.3. ОП.1. Д.604. Л.193).

Динамика сети интернатных учреждений Актюбинской губернии в период с августа 1921 по февраль 1923 года характеризовалась резкими количественными колебаниями - от 9 до 32 единиц. Увеличение числа детских домов в осенне-зимние периоды было обусловлено обострением проблемы голода и массовой стихийной миграцией нуждающегося контингента к железнодорожному узлу Актобе из сопредельных районов. В свою очередь, последующее сокращение сети обуславливалось двумя ключевыми факторами: плановой эвакуацией воспитанников санитарными поездами в другие республики и регионы СССР, а также вынужденной ликвидацией учреждений вследствие прогрессирующего дефицита государственных средств.

В период преодоления последствий голода 1921-1922 гг. существенную роль в Актюбинской губернии играла международная гуманитарная помощь. Деятельность АРА характеризовалась стремительным расширением сети столовых: с января по август 1922 года их число возросло с 319 до 527 единиц, а охват питанием увеличился с 25 тыс. до 89 718 детей (Козыбаева, 2022:31). Параллельно функционировали структуры Международного комитета Красного Креста, которые к июлю того же года открыли 18 столовых и 4 пункта общественного питания. Кроме того, была организована выдача сухих пайков, рассчитанных на 5 250 человек, включая социально уязвимые категории - беременных женщин и подростков до 14 лет (Козыбаева, 2022:34).

Острая нехватка продовольствия вынуждала административные органы Актюбинской губернии расширять круг получателей помощи путем максимального сокращения индивидуальных норм снабжения. Статистические данные фиксируют устойчивый рост численности лиц, получавших поддержку: с 15 043 человек в октябре 1921 года до максимального показателя в 60 000 человек в феврале 1922 года. Однако столь масштабный охват был обусловлен критическим уменьшением пайка - например, выдача муки сокращалась с положенных 10 до 7 фунтов на человека. Переход к распределению продовольствия в полном объеме в марте 1922 года привёл к резкому (в 30 раз) сокращению числа получателей помощи - до 2 000 человек, что наглядно свидетельствует о неспособности системы обеспечить полноценным питанием даже незначительную часть голодающего населения (ГААО. Ф.3. Оп.1. Д.604. Л.116).

Несмотря на ключевую роль системы детских домов в стабилизации социальной ситуации, их функционирование сопровождалось глубокими системными противоречиями. Материально-техническая база учреждений находилась в критическом состоянии: ветхость зданий, отсутствие оконного остекления и элементарного инвентаря делали условия проживания крайне тяжелыми. Остро ощущался дефицит нательного и постельного белья, обуви, а также кухонной утвари. Критическая перегруженность учреждений, достигавшая 200-250% от нормативной мощности, привела к катастрофической санитарно-эпидемиологической обстановке. В условиях отсутствия изоляторов инфекционные больные (составлявшие до 25% контингента) находились в общих помещениях со здоровыми детьми, что провоцировало неконтролируемое распространение заболеваний.

Стихийный рост численности беспризорников требовал от местных властей принятия экстренных мер по расширению сети специализированных учреждений. Однако состояние выделенного жилого фонда было неудовлетворительным: средства, поступившие в сентябре-октябре, обеспечивали лишь проведение текущего ремонта. Нехватка строительных материалов вынуждала закрывать оконные проёмы подручными средствами (войлоком, картоном, досками), что приводило к нарушению температурного режима. Высокая смертность в детских домах стала предметом разбирательств специальных комиссий. Итоги проверок выявили прямую зависимость между тяжёлым состоянием бытовых условий и летальными случаями среди воспитанников, что побудило власти организовать комплексную ревизию деятельности детских домов. Проверка детских домов Актобе, проведенная представителями здравоохранения и администрации в начале октября 1921 года, выявила системный кризис в обеспечении воспитанников. Комиссия документально подтвердила прямую связь между неудовлетворительными условиями содержания (скученность, холод в помещениях, отсутствие белья) и ростом детской смертности. Было установлено, что нехватка одежды, постельных принадлежностей в сочетании с крайне скудным и однообразным рационом (преимущественно рис и просо) привели к истощению детей. Эти факторы спровоцировали вспышки инфекционных заболеваний и рост летальности. По результатам проверки перед губернским исполнительным комитетом (губисполкомом) был поставлен вопрос о необходимости экстренного обеспечения детей одеждой, индивидуальными койко-местами, качественным питанием и усиления медицинского надзора (ГААО. Ф.3. Оп.1. Д.215. Л. 150-150об.).

Проверка, осуществлённая 22 октября 1921 года врачом Л.М. Либерзоном и фельдшером П.М. Фёдоровым, зафиксировала очень высокий уровень заболеваемости в детских учреждениях Актобе. В Доме матери и ребёнка из 39 воспитанников в возрасте от 2 до 5 лет здоровыми были признаны лишь семеро. По данным обследования, в детском доме № 2 доля здоровых детей составляла всего 5%, что фактически свидетельствовало о превращении воспитательных учреждений в места изоляции хронически больных. Комиссия определила основную причину массовых заболеваний в критическом недоедании и поставила перед местными властями вопрос о целесообразности дальнейшего функционирования таких учреждений. В итоговом заключении медики обозначили жёсткую альтернативу: либо срочная стабилизация продовольственного обеспечения, либо закрытие детских домов, которые в существующих условиях становились очагами распространения инфекций. Несмотря на резкие выводы, авторы отчета надеялись на улучшение ситуации в соответствии с лозунгом «Все для детей» (ГААО. Ф.3. Оп.1. Д.215. Л.151).

Трагическое положение детских домов подтверждается рапортом фельдшера Актюбинского детского дома Романова от 14 ноября 1921 года на имя заведующего Губздравом. В документе отмечено, что из-за отсутствия остекления и дефицита топлива был нарушен тепловой режим в помещениях. Санитарно-гигиеническая обстановка характеризовалась как катастрофическая: у воспитанников отсутствовала сменная одежда, а рацион питания, состоявший из некачественного хлеба и одноразового горячего питания, не соответствовал физиологическим нормам. Следствием этого стал резкий рост смертности: за

отчетные три недели было зафиксировано 103 случая смерти от истощения и острых кишечных инфекций (ГААО. Ф.3. Оп.1. Д.600. Л.64 и об.).

Статистический анализ смертности среди детского контингента в Актюбинской губернии (1921-1924 гг.) позволяет проследить динамику гуманитарной катастрофы. Согласно архивным сведениям (ГААО. Ф. 3. Оп. 1. Д. 604), пик летальности пришелся на осенне-зимний период 1921 года, когда только за ноябрь было зафиксировано 320 смертей. Весенний период 1922 года также характеризовался высокими показателями: в городе и районе Актобе погибло 309 детей, в Акбулакском районе - 103, в Темирском - 83. Суммарно за период с марта по май 1922 года в различных уездах губернии была зафиксирована гибель 619 детей. Несмотря на то, что официальная статистика за период с июня 1921 по сентябрь 1922 года фиксирует 1579 летальных исходов, эти данные следует признать неполными. Они отражают лишь подтвержденные случаи, зафиксированные в специализированных учреждениях, в то время как реальный масштаб смертности был значительно выше.

К началу сентября 1922 года была завершена работа по уточнению численности воспитанников детских домов губернии и сформирована заявка на продовольствие. Однако в период с сентября по ноябрь снабжение осуществлялось с системными сбоями. Использование заменителей хлеба (с добавлением льняного семени, проса, свеклы и др.) спровоцировало массовые желудочно-кишечные заболевания. Согласно архивным данным (ГААО. Ф. 3. Оп. 1. Д. 216. Л. 32), следствием употребления некачественного продовольствия стал резкий рост смертности среди детского контингента - с 8% до 25%. Масштаб трагедии в Актюбинской губернии следует рассматривать в контексте общерегионального кризиса: из 2,6 млн жителей пяти западных губерний голодом было охвачено 648 777 человек, при этом в Актюбинской области число нуждающихся достигло 159 000, что составило 39,1% от общей численности казахского населения региона.

К середине сентября 1922 года потребность воспитанников детских домов в сезонной одежде (обуви, головных уборах, верхней одежде) оставалась неудовлетворенной. Ввиду отсутствия фондов в Наркомате просвещения Киргизской (Казахской) АССР и на местных складах, администрация учреждений была вынуждена самостоятельно изыскивать ресурсы. Попытка Губпродкома решить проблему через запрос 1000 пудов хлопка была реализована лишь частично (выделено 300 пудов), что позволило обеспечить теплой одеждой лишь незначительную часть нуждающихся (ГААО. Ф. 3. Оп. 1. Д. 216. Л. 32).

Анализ статистических данных показывает значительные расхождения в оценках численности беспризорных детей. В одних источниках их количество в регионе в 1922 году оценивается в десятки тысяч, тогда как официальные данные фиксируют значительно меньшие показатели.

Таким образом, расхождения в статистических данных обусловлены как методологическими различиями в учёте, так и объективными факторами - высокой мобильностью населения, отсутствием централизованной системы регистрации и быстрыми изменениями численности беспризорных детей в условиях кризиса.

Последствия голода и трансформация системы помощи (1923-1924 гг.) для оценки последствий кризиса необходимо кратко обратиться к данным последующих лет. В 1923 году, несмотря на некоторое снижение остроты голода, положение оставалось сложным: число нуждающихся значительно превышало возможности системы помощи.

Социально-экономическая ситуация и в 1923 году оставалась крайне напряженной. К началу 1923 года в губернии функционировало 13 детских домов, обеспечивавших содержание 1372 воспитанников, что составляло менее 1% от общего числа детей, находящихся в зоне бедствия (ГААО. Ф. 3. Оп. 1. Д. 603). В дальнейшем произошла реорганизация системы социальной помощи, однако проблема детской беспризорности сохранялась. По состоянию на 1 февраля, из 357 567 жителей губернии 147 271 человек официально числились как голодающие (ГААО. Ф. 3. Оп. 1. Д. 627. Л. 31). В Темирском районе при вместимости детских домов на 400 мест фактически находилось лишь 230 детей,

в то время как общая численность беспризорных достигла 2418 человек. Статистика уездов фиксирует резкий дисбаланс между масштабами голода и возможностями продовольственной помощи: в Актюбинском уезде в первой половине 1923 года охват питанием составлял всего 900 человек при наличии почти 40 тысяч нуждающихся (21 429 взрослых и 18 049 детей).

Для ликвидации последствий продовольственного кризиса формируется инфраструктура социального обеспечения, ориентированная на поддержку детей, как наиболее уязвимых слоев населения.

Таблица 3. Сеть детских домов Актюбинской губернии по национальному составу и вместимости (ГААО. Ф. 59. Оп.1. Д.67. Л.60).

	Наименование учреждения	Национальный состав воспитанников	вместимость	примечание
1	детский дом №1 Актобе	русские, татары, казахи	231	
2	детский дом №1 Актобе	русские	86	Дети с нарушениями здоровья
3	Вознесенский детский дом	русские	80	Дети с нарушениями здоровья
4	Тургайский детский дом	Казахи	50	
5	Шалкарский детский дом	Казахи	60	
6	Железный детский дом	комбинированный	90	
7	Акбулакский детский дом	Русские	100	
8	Актюбинский дом изоляции больных детей		50	

Данные таблицы 3 свидетельствуют о незначительном охвате детей системой детских учреждений при высоком уровне беспризорности.

Преобразование системы органов социальной помощи было оформлено декретом ВЦИК от 20 июня 1923 года, в соответствии с которым с 1 августа упразднялась Комиссия по борьбе с голодом и его последствиями. Её функции передавались Комитету по оказанию помощи сельскому хозяйству (сельхозпомощь); аналогичный орган был учреждён и при КазЦИКе. По данным на 1924 год, численность беспризорных детей оставалась высокой, что свидетельствует о долговременных последствиях кризиса 1921-1922 гг.

В 1920-1924 гг. в Казахской АССР действовало 196 детских учреждений, в которых воспитывались 15 156 детей. По данным на 1 января 1924 года, общая численность беспризорников оценивалась примерно в 45 000 человек, из них 2 404 приходились на Актюбинскую губернию (Сактаганова, Карсакова, 2018:51). При этом статистические сведения сильно различаются: в некоторых источниках численность беспризорных в Актюбинском регионе в 1922 году оценивается до 24 тысяч человек, что показывает противоречивость данных (ГААО. Ф.3. Оп.1. Д.603. Л.195 и об.).

В период голода 1921-1922 годов местные органы власти Актюбинской губернии предпринимали комплекс мер по поддержке детей, оставшихся без родительской опеки. Основной формой помощи стали детские дома: к концу 1921 года их насчитывалось 27-32

учреждения, способных принять 220000 детей. Однако из-за нехватки продовольствия, одежды и жилых площадей численность детей в детских домах была крайне нестабильной: периоды расширения сменялись сокращением и временной ликвидацией отдельных учреждений.

Власти организовали также ночлежки и столовые для беспризорников, где ежедневно обслуживалось в среднем 2892 детей, что позволило частично удовлетворить их базовые потребности. Одним из ключевых мероприятий было переселение детей в другие регионы республики и за её пределы, что снижало нагрузку на местные учреждения и частично уменьшало смертность среди наиболее уязвимых групп.

Несмотря предпринимаемые меры, уровень детской смертности оставался высоким. Основными причинами были недостаток продовольствия, неудовлетворительные санитарные условия и распространение инфекционных заболеваний. Часто больные и здоровые дети содержались вместе, что усугубляло эпидемиологическую ситуацию.

Анализ документов показывает, что эффективность деятельности властей была ограничена не организационной неспособностью, а объективными экономическими и социальными трудностями: нехваткой ресурсов, разрушением сельского хозяйства и общей экономической нестабильностью региона. Тем не менее систематизация мер, включая создание детских домов, организация столовых и ночлежек, переселение детей позволила частично стабилизировать положение беспризорных детей и снизить масштабы трагедии.

Заключение

Голод 1921-1924 годов стал трагическим испытанием для населения Актюбинской губернии, особенно для детей, оставшихся без родительской опеки. Работа местных органов власти организация детских домов, открытие столовых и ночлежек, переселение детей в другие регионы позволила частично смягчить последствия кризиса.

Однако нехватка продовольствия, ограниченность жилых помещений и распространение инфекционных заболеваний препятствовали полному решению проблем беспризорных детей. Динамика численности детских домов и объём предоставляемой помощи демонстрируют ограниченные возможности государства в условиях стихийного бедствия и социального кризиса.

Таким образом, меры властей, хоть и не смогли полностью устранить последствия голода для детской части населения, сыграли важную роль в частичном обеспечении жизнеобеспечения детей, снижении смертности и стабилизации ситуации в учреждениях для беспризорников. Эти результаты подтверждают, что работа местных органов власти имела системный характер и отражала приоритетное внимание государства к судьбам детей в чрезвычайной ситуации.

Проведённое исследование показало, что система социальной помощи беспризорным детям в Актюбинской губернии в 1921-1924 гг. носила нестабильный и противоречивый характер, сочетая элементы государственной политики и вынужденных экстренных мер. Установлено, что в условиях голода детские дома фактически утратили образовательные функции и трансформировались в учреждения выживания. Доказано, что ключевыми факторами высокой смертности являлись не только нехватка продовольствия, но и системный кризис материально-технического и медицинского обеспечения.

В ходе исследования установлено, что рост детской беспризорности был обусловлен не только последствиями голода, но и разрушением традиционных социальных связей и хозяйственного уклада. Динамика развития сети детских учреждений носила нестабильный характер и напрямую зависела от наличия продовольственных и финансовых ресурсов. Анализ деятельности органов власти показал, что предпринимаемые меры носили преимущественно экстренный характер и были направлены на физическое выживание детей. Условия содержания в детских домах характеризовались крайне низким уровнем материального и санитарного обеспечения, что способствовало высокой смертности.

Установлено, что образовательная политика в отношении беспризорных детей в рассматриваемый период была существенно трансформирована: воспитательные и образовательные функции учреждений отошли на второй план, уступив место задачам жизнеобеспечения.

Сокращения

АРА - Американская администрация помощи
Волисполком - Волостной исполнительный комитет
Губисполком - Губернский исполнительный комитет
Помгол - Комиссия помощи голодающим

Источники

Государственный архив Актюбинской области (ГААО). Ф. 3. Оп. 1. Д. 8, 600, 603, 604. 627
Государственный архив Актюбинской области (ГААО). Ф. 6. Оп. 1. Д. 26.

Литературы

Абенов Д.Қ. 1921-1922 жылдардағы Ақтөбе өңіріндегі аштықпен күрес // Ақтөбе өңіріндегі кеңестік қуғын-сүргін зобалаңы. - Ақтөбе, 2021. - 53-65 бб.

Аман Ә.Б. 1921-1922 жылдардағы Қазақстанның батыс өңіріндегі ашаршылық және оның демографиялық салдары // Ақтөбе өңіріндегі кеңестік қуғын-сүргін зобалаңы. - Ақтөбе, 2021. - 142-148 бб.

Исенов Ө. 1921 жылғы ашаршылық: тарих тағылымы [Электрондық ресурс]. - URL: https://taisoigan.kz/tarikh-lketanu/article_post/1921-zhylgy-asharshylyk_-tarikh-tagylymy (дата обращения: 16.02.2026).

Козыбаева М.М. Роль зарубежных организаций в борьбе с голодом 1921-1922 гг. в Казахстане // Вестник КазНПУ. Серия «Исторические и социально-политические науки». - 2022. - № 3(74). - С. 27-37.

Мәден А.Т. Ақтөбе губерниясындағы 1921-1922 жылдардағы аштық және оның әлеуметтік-демографиялық зардабы // Ақтөбе өңіріндегі кеңестік қуғын-сүргін зобалаңы. - Ақтөбе, 2021. - 30-37 бб.

Мусаев Б.А. Голод в первой половине 20-х годов XX века в Казахстане: исторический, социально-политический анализ : автореф. дис. ... канд. ист. наук. - Уралск, 2005. - 30 с.

Сактаганова З.Г., Карсакова Г.Б. Детская беспризорность в Акмолинской губернии в 1921-1923 гг. и меры по ее ликвидации // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». - 2018. - № 1(89). - С. 49-56.

Сарсенов А.С., Кайргалиева Г.К., Алипова Д.Ж. Голод 1921-1922 годов в Западном Казахстане: причины и последствия // Вестник Атырауского университета имени Х. Досмухамедова. - 2022. - № 1(64). - С. 24-34.

Смағұлова С. Ашаршылық қасіреті. 1-кітап. - Ақтөбе, 2019. - 272 б.

Сүгірәлімова Г.Б. Қазақстандағы панасыз балалар: мәселені шешу тарихы, тәжірибесі, қорытындысы (1920-1940 жж.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук. - Қарағанды, 2006. - 24 б.

Хайдаров Е. 1921-1922 жылдардағы Орал губерниясындағы ашаршылық [Электрондық ресурс]. - URL: <https://www.danaqaz.kz/barlyk-nomirler/2021/56/item/777-1921-1922-zhyldardagy-oral-guberniyasyndagy-asharshylyk> (дата обращения: 16.02.2026).

Е. Конбай^{1*}, Р.Д. Ахметова²

^{1,2}*Шәкәрім университеті (Семей, Қазақстан)*

1921-1922 ЖЫЛДАРЫ АШАРШЫЛЫҚ КЕЗІНДЕГІ АҚТӨБЕ ГУБЕРНИЯСЫНДАҒЫ ПАНАСЫЗ БАЛАЛАРДЫҢ ЖАҒДАЙЫ

Аңдатпа. Мақалада 1921-1922 жылдардағы ашаршылық кезеңінде Ақтөбе губерниясындағы панасыз балалардың жағдайы зерттеледі. Табиғи апат пен ашаршылық салдарынан ересек халықтың қырылуы нәтижесінде қоғамның ең қорғансыз бөлігі - балалар тағдыры жергілікті билік органдары қызметінің басым бағыттарының біріне айналды. Осы жағдай XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі әлеуметтік сілкіністерге арналған отандық тарихнамада аталған тақырыпты зерттеудің өзектілігін айқындайды.

Архив қорлары материалдары мен қазіргі заманғы зерттеулер деректері негізінде қарастырылып отырған кезеңдегі Ақтөбе губерниясындағы балалардың жағдайы жан-жақты талданады. Балалар мекемелерінің материалдық қамтамасыз етілуінің ауыр ахуалына, атап айтқанда азық-түлік, киім-кешек және тұрғын орын тапшылығына ерекше назар аударылады. Сонымен қатар жұқпалы аурулардың таралу себептері және олардың тәрбиеленушілер үшін қайғылы салдарлары ашып көрсетіледі. Билік органдарының аталған мәселелерді шешу бағытындағы қызметі зерделенеді.

Ашаршылықтан зардап шеккен ересек тұрғындарға көмек көрсетумен қатар, мемлекеттің кезек күттірмейтін міндеттерінің бірі жүздеген мың баланың өмір сүруін қамтамасыз ету болды. Балалар үйлерінің саны мен қызметі тұрақсыз сипатта дамыды: қаржыландырудың жеткіліксіздігі салдарынан олардың санының өсу кезеңдері қысқару және жабылу үдерістерімен алмасты. Балаларға көмек көрсетудің баламалы түрлері ретінде билік органдары панасыз балаларға арналған түнгі баспаналар мен асханалар ұйымдастыруға мәжбүр болды. Балалар өлімінің артуына байланысты ашыққан балаларды республиканың басқа өңірлеріне, сондай-ақ оның шегінен тыс жерлерге көшіру тәжірибесі қолданылды.

1921-1922 жылдардағы ашаршылық халыққа, әсіресе балаларға ауыр зардап әкеліп, балалар панасыздығы мәселесін шұғыл шешуді талап етті. Кеңес Одағындағы экономикалық қиындықтар, қазақ қоғамының күрделі әлеуметтік жағдайымен ұштаса отырып, балалар мәселесін шешуді одан әрі қиындатты. Аталған кезең ел тарихындағы ең қайғылы беттердің бірі болып қала береді.

Кілт сөздер: Ақтөбе губерниясы, панасыз балалар, 1921-1922 жж. ашаршылық, балалар үйі, жергілікті билік органдары, балаларды эвакуациялау, жұқпалы аурулар, аштарға көмек.

Y. Konbay^{1*}, R. Akhmetova²

^{1,2}*Shakarim University (Semey, Kazakhstan)*

THE SITUATION OF HOMELESS CHILDREN IN AKTOBE PROVINCE DURING THE FAMINE OF 1921-1922

Abstract. The article examines the situation of homeless children in Aktobe Province during the famine of 1921-1922. As a result of the natural disaster and the mass mortality of the adult population, issues of child protection-as the most vulnerable social group-became a priority in the activities of local authorities. This determined the relevance of studying this topic within national historiography devoted to the social upheavals of the first quarter of the twentieth century.

Based on archival materials and contemporary research, the article provides a comprehensive analysis of the condition of children in Aktobe Province during the period under study. Particular attention is paid to the severe material conditions of childcare institutions, manifested in acute shortages of food, clothing, and housing. The causes of the spread of infectious diseases and their consequences for children are examined, as well as the measures taken by the authorities to address these issues.

Alongside assistance to the adult population, one of the state's primary tasks was to ensure the survival of hundreds of thousands of children affected by the famine. The number of orphanages was highly unstable: periods of expansion were followed by decline and closure due to insufficient funding. As alternative forms of assistance, shelters and public canteens for homeless children were organized.

Amid rising child mortality, one of the key measures was the relocation of children to other regions of the republic and beyond. The famine of 1921-1922 had a severe impact on the population, especially on children, and required urgent measures to address child homelessness. Economic difficulties in the Soviet state, aggravated by the specific conditions of Kazakh society, significantly complicated the resolution of these issues. This period remains one of the most tragic pages in the history of the country.

Keywords: Aktobe Province, homeless children, famine of 1921-1922, orphanages, local authorities, relocation of children, infectious diseases, famine relief.

References

Abenov D.K. 1921-1922 zhyldardagy Aqtobe onirindegi ashtyqpen kures / Aqtobe onirindegi kenestik qugyn-surgin zobalany [Fight Against Hunger in the Aktobe region in 1921-1922]. Aqtobe, 2021. Pp. 53-65. (In Kaz.).

Aman A.B. 1921-1922 zhyldardagy Qazaqstannyn batys onirindegi ashharshylyq zhane onyn demografiyalyq saldary / Aqtobe onirindegi kenestik qugyn-surgin zobalany [Famine in the Western Region of Kazakhstan in 1921-1922 and its demographic consequences]. Aqtobe, 2021. Pp. 142-148. (In Kaz.).

Isenov O. 1921 zhylygy ashharshylyq [The Famine of 1921: lessons of history]: tarih tagylymy, 2021. // URL: https://taisoigan.kz/tarikh-lketanu/article_post/1921-zhylygy-ashharshylyk-tarih-tagylymy (In Kaz.).

Koygeldiev M., Omarbekov T. Tarih tagyilyimy ne deydy? [What does the history lesson say?]. Almaty: Ana tili, 1993. 208 p. (In Kaz.).

Kozybaeva M.M. Rol' zarubezhnyh organizacij v bor'be s golodom 1921-1922 gg. v Kazahstane [Role of zarubezhny organizations in 1921-1922 gg. in Kazakhstan] / KazNPU Bulletin: "Historical and Social-Political Sciences" series, 2022. No. 3(74). Pp. 27-37. (In Russ.).

Maden A.T. Aqtobe guberniyasyndagy 1921-1922 zhyldardagy ashtyk zhane onyn aleumettik - demografiyalyq zardaby [The Famine of 1921-1922 in Aktobe province and its socio - demographic consequences]. Aqtobe onirindegi kenestik qugyn-surgyn zobalany. Aqtobe, 2021. Pp. 30-37. (In Kaz.).

Musaev B.A. Golod v pervoj polovine 20-h godov XX veka v Kazahstane: Istoricheskij, social'no-politicheskij analiz [Famine in the first half of the 20th century in Kazakhstan: Historical, socio-political analysis]: Abstract of the Candidate's dissertation. Ural'sk, 2005. 30 p. (In Russ.).

Saktaganova Z.G., Karsakova G.B. Detskaya besprizornost' v Akmolinskoj gubernii v 1921-1923 gg. i mery po ee likvidacii [Child homelessness in Akmola province in 1921-1923. and measures for its liquidation]. KarGU Bulletin. Seriya "History. Philosophy" series, 2018. No. 1(89). Pp. 49-56. (In Russ.).

Sarsenov A.S., Kajrgalieva G.K., Alipova D.Zh. Golod 1921-1922 godov v Zapadnom Kazahstane: prichiny i posledstviya [Holod 1921-1922 years in the Republic of Kazakhstan: history and Post]. Kh. Dosmukhamedov Atyrau University Bulletin, 2022. No. 1(64). Pp. 24-34 (In Russ.).

Smagulova S. Ashharshylyq qasirety [The Tragedy of famine]. Book 1. Aqtobe, 2019. 272 p. (In Kaz.).

Sugiralimova G.B. Qazaqstandagy panasyz balalar. Maseleni sheshu tarihy, tazhiribesi, qorytyndysy (1920-1940 zhzh.) [Homeless children in Kazakhstan. History, experience, conclusion of solving the problem (1920s-1940s.)] / Candidate's dissertation thesis. Qaragandy, 2006. 24 p. (In Kaz.).

Hajdarov E. 1921-1922 zhyldardagy Oral guberniyasyndagy asharsylyq [Famine in the Ural province of 1921-1922], 2021. // URL: <https://www.danaqaz.kz/barlyk-nomirler/2021/56/item/777-1921-1922-zhyldardagy-oral-guberniyasyndagy-asharsylyk> (In Kaz.)

Сведения об авторах:

Конбай Ерке – докторант 3-курса по ОП «8D01601 - История», Шәкәрім университет, Семей, Казахстан

Ахметова Раушан Дюсенбековна – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор кафедры истории Шәкәрім университет, Семей, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет:

Конбай Ерке – «8D01601 - Тарих» ББ-ның 3 курс докторанты, Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан,

Ахметова Раушан Дюсенбековна – тарихы ғылымдарының кандидаты, Шәкәрім университеті, тарих кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Семей, Қазақстан

Information about authors:

Konbay Yerke – 3st year doctoral student in the program "8D01601 - History", Shakarim University, Semey, Kazakhstan

Akhmetova Raushan Dyusenbekovna – Candidate of History, Associate Professor of the Department of History, Shakarim University, Semey, Kazakhstan

Вклад авторов

Конбай Ерке – разработала концепцию исследования, осуществила поиск, отбор и анализ архивных и исторических источников, подготовила и написала основной текст статьи, сформулировала выводы

Ахметова Раушан Дюсенбековна – участвовала в разработке методологического подхода исследования, провела научное редактирование текста, участвовала в интерпретации результатов, структурировании материала и уточнении теоретико-методологических положений.

Авторлардың үлесі:

Конбай Ерке – зерттеу тұжырымдамасын әзірледі, архивтік және тарихи деректерді іздеп, іріктеу және талдау жұмыстарын жүргізді, мақаланың негізгі мәтінін жазды және қорытындыларды тұжырымдады.

Ахметова Раушан Дюсенбековна – зерттеудің әдіснамалық тәсілін қалыптастыруға қатысты, мәтінге ғылыми редакция жүргізді, нәтижелерді түсіндіруге, материалды құрылымдауға және теориялық-әдіснамалық негіздерін нақтылауға қатысты.

Author Contributions

Konbay Yerke – developed the research concept, conducted the search, selection and analysis of archival and historical sources, prepared and wrote the main text of the article, and formulated the conclusions.

Akhmetova Raushan Dyusenbekovna – contributed to the development of the methodological framework of the study, carried out scientific editing of the text, participated in the interpretation of

the results, structuring of the material, and refinement of the theoretical and methodological foundations.

Поступила в редакцию 20.12.2025
Поступила после доработки 20.02.2026
Принята к публикации 29.03.2026

ETHNIC COMPOSITION AND SOCIAL STRUCTURE OF THE POPULATION OF EAST KAZAKHSTAN IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

N.A. Makhmetova

Shakarim University (Semey, Kazakhstan)

E-mail: nadira_95_@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-6701-8019>

Abstract. This article provides a comprehensive historical and demographic analysis of the social and economic transformation of East Kazakhstan during the nineteenth century. Using a multi-disciplinary approach, the study examines the evolution of the region's ethnic composition, focusing on the complex dynamics of population growth and large-scale migration processes. A significant portion of the research is dedicated to the socio-cultural and economic contributions of the Tatar, German, and Polish diasporas, evaluating their pivotal role in institutionalizing trade networks, urban culture, and scientific exploration within the region.

The paper critically investigates the strategic impact of the Russian Empire's resettlement policy on the shifting demographic landscape of the Irtysh basin and the Altai foothills. Based on rigorous analysis of primary statistical sources and census data, the study reconstructs the social stratification and religious diversity of the population. Furthermore, it explores the structural changes in the traditional Kazakh nomadic economy, highlighting the gradual transition from extensive pastoralism to market-oriented livestock breeding and sedentary agriculture under the influence of settler-migrant interactions. The research concludes that by the late nineteenth century, East Kazakhstan had emerged as a unique multiethnic and frontier social space, where inter-ethnic integration and economic modernization laid the groundwork for the region's long-term developmental trajectory.

Keywords: nation, region, Russian Empire, diaspora, resettlement, census, ethnic composition.

Introduction

The pressing issues of socio-economic development are closely linked to the demographic situation of the population of a particular region and their social conditions. The economic structure of a region, its production potential, as well as the ethnic and social composition of the population are among the key factors determining the overall direction of societal development. From this perspective, a comprehensive examination of the demographic processes and socio-economic changes in the East Kazakhstan region in the nineteenth century is of considerable scholarly importance.

In the nineteenth century, large-scale socio-economic and demographic transformations took place in the eastern territories of the Russian Empire. These changes were closely connected with the imperial colonial policy and with administrative and economic measures aimed at the economic development of newly incorporated territories. These processes also had a significant impact on the size and ethnic composition of the population inhabiting the eastern part of Kazakhstan. During this period, changes in the demographic situation of the region were primarily associated with the implementation of the resettlement policy of the Russian Empire and the formation of new economic relations.

The growth of the population in the East Kazakhstan region was largely influenced by the policy pursued by the imperial authorities aimed at the deeper development of the territory and its integration into the economic space of the Russian Empire. The imperial administration paid particular attention to the development of trade and industry in order to accelerate the economic exploitation of the region.

As a result, trade relations expanded, and new industrial enterprises and economic centers began to emerge in the region. In particular, the development of mining, agriculture, and trade relations

contributed significantly to the economic revitalization of the region.

During this period, the traditional economy of the local population-the Kazakhs-gradually came under the influence of emerging market relations. The commercial character of livestock products strengthened, and livestock and livestock products began to play an important role in interregional trade. Such changes led to the transformation of the local economic structure and introduced new directions in the socio-economic development of Kazakh society. At the same time, the expansion of economic opportunities in the region created favorable conditions for migrants from other parts of the Russian Empire to settle there.

Materials and methods

As a result of the resettlement policy pursued by the tsarist government, representatives of various ethnic groups-including Russians, Ukrainians, and others-from the internal provinces of the Russian Empire began to move to the East Kazakhstan region. This process led to significant changes in the ethnic composition of the population. The transformation of the demographic structure of the region contributed to increased ethnic diversity and stimulated the emergence of new phenomena in its social and cultural life.

Information about the mineral resources of East Kazakhstan had been known to the Russian state since an earlier period. Reports about the abundance of natural resources in the Altai region attracted the attention of the imperial administration and raised the issue of the economic development and political consolidation of this territory. Evidence of this can be found in the statement of Empress Elizabeth, who emphasized the importance of obtaining control over the region's "gold, silver, lead, and other underground mineral resources." This statement indicates that the interest of the imperial authorities in the Altai and Upper Irtysh regions was motivated not only by political considerations but also, and above all, by economic interests.

In this regard, in 1791 a decree was issued on the resettlement of the Russian population to the territories extending from the Uba and Ulba rivers through the Bukhtarma region to Lake Teletskoye. It is known that Lake Teletskoye was called "Altynkol" in ancient Turkic and Altai languages. This decree became one of the important stages in the policy of the Russian Empire aimed at developing frontier regions and maintaining stable control over them. The resettlement policy not only facilitated the economic development of the region but also laid the foundation for its gradual incorporation into the colonial administrative system of the empire (Bronevsky, S. B. 2007).

The construction of military fortifications along the Upper Irtysh not only strengthened the influence of the Russian Empire in the region but also created favorable conditions for the systematic exploration of the Altai area. Through the network of fortresses, the imperial administration exercised military and administrative control over the territory and facilitated the development of mining activities. During this period, the Altai Mining Administration, which was responsible for organizing mining operations in the Altai Mountain District, expanded its activities and intensified the exploitation of natural resources.

The expansion of mining enterprises also affected the traditional migration routes and settlement patterns of the local Kazakh population. As lands required for mining operations were developed, Kazakhs were gradually displaced from the pastures and migration areas they had traditionally used. The Cabinet of His Imperial Majesty played an active role in implementing this policy. In order to protect industrial facilities and mineral deposits located on Cabinet lands and ensure their stable operation, restrictions were imposed on the movement of Kazakhs into these territories.

At the same time, measures were taken to relocate Russian peasants from the internal provinces of the empire to these regions. In many cases, this migration process was compulsory. Although peasants suffering from land shortages were encouraged or required to resettle in new territories, archival documents indicate that some of them opposed such policies (Complete Collection of Laws of the Russian Empire (PSZ), Vol. 38, No. 29127).

The imperial decree adopted in 1798, entitled "On Providing Shelter to Those Crossing from the Middle Kirghiz-Kaisak Horde and to Sultans and Elders Who Have Accepted Russian Citizenship with Their Property," allowed the Kazakhs of the Middle Zhuz to cross beyond the Irtysh River to a certain extent. This document contributed to the gradual incorporation of a part of Kazakh society into the

administrative system of the Russian Empire and influenced the transformation of socio-political relations in the frontier regions (PSZ, Vol. XXII, No. 18596).

Following the incorporation of the Upper Irtysh region into the Russian Empire, the first peasant settlements began to emerge in the territory of present-day East Kazakhstan. Among those who settled in the Altai region independently were representatives of various social groups. These included Old Believers-known as *Kerzhaks*-who had fled religious persecution. The tsarist government registered such settlers and limited its control mainly to the collection of the *yasak* tax from them. The emergence of these settlements facilitated the economic development of the headwaters of the Irtysh River and the Altai region (Egorina, 2000).

The resettlement policy of the Russian Empire was aimed at relocating peasants from among Russians, Ukrainians, and other ethnic groups who possessed little or no land to new territories. As a result of these migration processes, representatives of various nationalities began to settle in the territory of East Kazakhstan. This development directly influenced the growth of the region's population and led to changes in its ethnic composition.

At the same time, the development of mining in East Kazakhstan, the establishment of metallurgical enterprises, and the emergence of industries processing agricultural products also contributed to population growth. The formation of industrial centers increased the demand for labor and encouraged the establishment of new settlements and populated areas. As a result, the region was gradually integrated into the economic space of the Russian Empire and began to occupy an important place in its industrial and economic structure.

Discussion

It is well known that the regions of Kazakhstan differed in their ethnic and social composition. Particularly in the nineteenth century, the demographic structure of these regions underwent significant changes as a result of imperial administrative policies, migration processes, and the expansion of economic relations. In this regard, the East Kazakhstan region became one of the areas distinguished by its ethnic diversity and complex social composition. Although the indigenous Kazakh population constituted the majority, representatives of various ethnic groups who migrated from the internal provinces of the Russian Empire and neighboring regions also lived there.

According to Professor E. Bekmakhanov, the population of the East Kazakhstan region steadily increased during the second half of the nineteenth century. This growth was the result of both natural demographic processes and the arrival of migrants from outside the region. The increase in the region's population was significantly influenced by the resettlement policy of the Russian Empire, the establishment of new industrial enterprises, and the development of trade relations. As a result, the ethnic structure of the region became more complex, and a multiethnic society gradually began to take shape.

Among these ethnic groups, the Tatars were one of the communities that had settled in the East Kazakhstan region relatively early. They constituted a considerable proportion of the urban population and made a significant contribution to the socio-cultural development of the region. The Tatar community played an especially active role in trade and entrepreneurship in urban centers. Their activities were not limited to economic life alone; they also contributed substantially to the development of cultural and educational initiatives in the region.

The well-known Turkologist V. V. Radlov, while studying the history of the Tatars living along the Irtysh River, noted that some of them had migrated to this region as early as the fifteenth century from the khanates of Central Asia and the Volga region for various reasons. According to him, during the initial stage this migration was sometimes forced, whereas in later periods it occurred voluntarily. Some Tatars arrived with trade caravans and gradually settled permanently in the region.

In his travel notes written in 1862, V. V. Radlov described the socio-economic situation of the city of Semey and provided information about its ethnic composition. He wrote: "Semey is quite a large city. The population is about six thousand people. Russians make up no more than one-third of

the inhabitants; the rest are Tatars and Kazakhs. At present, Semey has become a trade center connecting

the Kazakh steppe of Western Siberia with Western China. This trade is mainly conducted by the local Tatars.” These observations indicate that by the mid-nineteenth century the Tatar community played an important role in the economic life of the region.

Most of the Tatars of Semey belonged to the merchant estate. They actively contributed to the development of both internal and external trade relations and played a significant role in the economic life of the region. Tatar merchants established trade connections with Central Asia, China, and other regions of the Russian Empire, which contributed to the transformation of the city into a major commercial center. In addition, some of them were involved in industrial development and successfully engaged in entrepreneurial activities.

Among such entrepreneurial families were well-known Tatar merchant dynasties such as the Musin brothers, the Khalitov family, and the Rafikov family. These families were active not only in trade and industrial activities but also played an important role in public life. They directed a portion of their financial resources obtained through entrepreneurial activities toward the development of urban infrastructure, the construction of public buildings, and the support of educational institutions.

For example, the construction of the elegant double-minaret and single-minaret mosques in the city of Semey, which have been preserved to this day, was carried out with the financial support of these Tatar merchants. These mosques served not only as religious centers but also as important centers of cultural and educational life in the city. Religious education was conducted there, and madrasas aimed at improving the literacy of the local population functioned within these institutions. Thus, the activities of the Tatar community in the East Kazakhstan region were not limited to the economic sphere; they also had a significant influence on the development of the cultural and spiritual life of the region. Through their involvement in trade, entrepreneurship, and educational initiatives, they made a considerable contribution to the formation of the socio-cultural environment of the region and played an important role in the urban development of cities in East Kazakhstan (Egorina, 2000). Among the multiethnic diasporas of East Kazakhstan, although not very numerous, Germans and Poles occupied a special place due to their significant contribution to the socio-economic and cultural development of the region. In the nineteenth century, representatives of various ethnic groups migrated to the territory of Kazakhstan, which had become part of the Russian Empire, as a result of diverse historical circumstances and social factors. Among them, the German and Polish diasporas stood out as communities that made a notable impact on the scientific, cultural, and economic life of the region.

Representatives of the German ethnic group began arriving in the Kazakh steppe from the mid-eighteenth century. Their presence was closely connected with the state service system of the Russian Empire, the military-administrative governance structure, and various scientific research expeditions. Among the Germans were military officers, physicians, church officials, engineers, administrative officials, and scholars. These specialists were involved in exploring the eastern territories of the empire, developing their natural resources, and participating in the administrative management of newly incorporated regions.

Among them were prominent representatives of German origin such as the traveler and researcher Karl Miller, Georg Gerhard von Gens, and the educator and military figure Lieutenant General Johann von Springer. These individuals conducted scientific research and contributed to the study of the region's natural and geographical features, ethnography, and economic potential. Such studies provided an important scientific basis for the comprehensive development of Kazakhstan's territories within the Russian Empire.

Results

According to the data of the first general census of the Russian Empire conducted at the end of the nineteenth century, about 100 Germans lived in the territory of the Semey region in 1897. They were mainly settled in the village of Peremenovskoye, located near the city of Semey. Although the number of German settlers was relatively small, their professional qualifications and economic activity played a significant role in the economic life of the region.

German entrepreneurs and traders were mainly engaged in the supply and sale of industrial and

manufactured goods. They imported machinery and industrial products from Central Asian regions and sold metal goods, pharmaceutical products, canned meat, and locally produced goods. In addition, German entrepreneurs were involved in the exploration and development of natural resources, participating in the discovery of oil and other mineral deposits in the Kazakh steppe, as well as in the processing of gold and metal ores.

One of the notable industrial initiatives of German scientists and entrepreneurs was associated with the chemist Wilhelm Pfaff. On his initiative, in 1883 a special partnership was established for the production of the medicinal substance *santonin*. This enterprise later laid the foundation for the *santonin* factory opened in the city of Chernyaev (present-day Shymkent). The establishment of such enterprises contributed, to a certain extent, to the development of the pharmaceutical industry in the territory of Kazakhstan.

Another German entrepreneur was Yuliy Karlovich von Schmedel, who was engaged in gold mining and contributed to the development of the region's mining industry by establishing a gold- processing factory. The activities of such enterprises promoted the exploitation of natural resources in Kazakhstan and facilitated the formation of industrial infrastructure in the region.

The scientific and cultural development of East Kazakhstan was influenced not only by representatives of the German community but also by members of the intelligentsia who had been politically exiled to the region. One of them was the Russian scholar, public figure, and educator E.

P. Michaelis. He maintained close relations with the great Kazakh poet Abai Kunanbayev and played an important role in spreading educational ideas in the Kazakh steppe, promoting the development of scientific knowledge, and contributing to the formation of the local intellectual community.

Thus, despite their relatively small numbers, the German and Polish diasporas occupied an important place in the socio-economic and cultural life of the East Kazakhstan region. Their scientific research, entrepreneurial activities, and educational initiatives contributed to the industrial development of the region, the expansion of cultural connections, and the renewal of public thought. On September 20, 1883, the first regional museum of the area was opened in the city of Semey. The establishment of this cultural and educational institution became one of the most significant events in the scientific and cultural life of East Kazakhstan. Local intellectuals and members of the politically exiled intelligentsia made a considerable contribution to the creation of the museum. In particular, the activities of public figures such as N. Ya. Konshin and E. P. Michaelis deserve special mention. They actively participated in the study and collection of the historical, ethnographic, and natural heritage of the region.

Local historians and researchers were widely involved in the process of expanding the museum's collections. The first exhibitions mainly consisted of zoological collections, archaeological and ethnographic artifacts, as well as various ancient objects and household items. E. P. Michaelis, who served as the secretary of the Statistical Committee, donated to the museum rare historical and cultural items that he had personally collected, thereby making a significant contribution to the development of the museum's scientific orientation. Through the activities of the museum, systematic research on the natural resources, historical monuments, and everyday life of the local population began to be conducted.

The Polish diaspora also played a distinctive role in the formation of the multiethnic society of the East Kazakhstan region. The formation of the Polish community in Kazakhstan was a complex and long-term process shaped by various historical and political circumstances. One of the main stages of Polish migration to the Kazakh lands is associated with the second half of the nineteenth century. After the defeat of the national liberation uprising in Poland in 1863, the Russian Empire exiled many participants of the uprising to Siberia and the territories of Kazakhstan.

As a result of these events, many representatives of the Polish nation were resettled to the peripheral regions of the Russian Empire, including the East Kazakhstan region. According to archival data, in 1865 there were 65 Poles living in exile in the Semey region. Over time, their number gradually increased, and according to the results of the first general census of the Russian Empire conducted in 1897, 195 Poles were registered in the Semey region.

Among the politically exiled Poles there were many well-educated individuals with a high level of cultural development. They included doctors, teachers, engineers, researchers, and other representatives of the intelligentsia. For this reason, the Polish intelligentsia had a certain influence on the development

of the scientific and cultural life of the region.

Many representatives of the Polish community worked in local administrative institutions, educational establishments, medical services, and scientific research activities. This circumstance enabled them to establish close contacts with representatives of the Kazakh population. Polish intellectuals actively interacted with the local population and showed great interest in studying the everyday life, traditions, culture, and spiritual world of Kazakh society.

As a result, some of them produced valuable scholarly works on the ethnography, folklore, lifestyle, and culture of the Kazakh people. These works remain important sources for later researchers. Thus, representatives of the Polish diaspora occupied a special place in history not only as political exiles but also as intellectuals who contributed to the scientific study of the Kazakh steppe and to the development of its cultural life.

Among such works are Adolf Januszkevič's *"Diaries and Letters from a Journey to the Kazakh Steppe,"* Bronisław Zaleski's *"Journey to the Kazakh Steppe,"* and Severin Gross's *"Materials for the Study of the Legal Customs of the Kyrgyz (Kazakhs)."* These works represent valuable sources that comprehensively describe the social life of the Kazakh people in the nineteenth century, their traditional legal system, way of life, customs, and spiritual culture. In their writings, these authors analyzed the social structure of Kazakh society, the characteristics of nomadic pastoralism, and the everyday life of the steppe population based on direct observations and empirical data. Therefore, these works are important not only as historical evidence but also as significant scholarly materials for ethnographic and cultural studies. Even today, their research has not lost its relevance and continues to be widely used by the academic community in the study of the history and culture of the Kazakh people (Kassymbaev, 1998).

The scientific study of the territory of Kazakhstan, including the East Kazakhstan region, began to take on a systematic character in the nineteenth century, largely due to the growing interest of the Russian Empire in its eastern territories. During this period, numerous scientific expeditions were organized with the aim of investigating natural resources, geographical features, and the socio-economic conditions of the local population. The works of these researchers contributed to the identification of the region's natural wealth, the assessment of its economic potential, and the establishment of a scientific foundation for the colonial policy of the Russian Empire.

The research activities mentioned above involved travelers, scholars, and researchers representing various nationalities. As a result of their scientific observations and expeditionary studies, extensive information was collected about the region's nature, geography, climate, flora, and fauna. In addition, their works preserved valuable data on the everyday life of the local population, their economic system, social structure, and cultural life.

Among these researchers were well-known travelers and scholars such as P. S. Pallas, F. A. Gebler, C. F. Ledebour, G. N. Potanin, P. A. Chikhachev, V. V. Sapozhnikov, V. A. Obruchev, and N. M. Przhevalsky, among others. They organized several scientific expeditions to Kazakhstan and the Altai region, conducting comprehensive studies of the region's natural and geographical features, mineral resources, and ethnographic characteristics.

The works of these researchers made it possible not only to provide a scientific description of the natural resources of the East Kazakhstan region but also to study the socio-economic conditions, cultural life, and traditional economic system of the local population. As a result, in the second half of the nineteenth century the volume of scientific information about the region expanded considerably, marking the beginning of a new stage in the study of Kazakhstan (Bronevsky, S. B. 2007).

According to the statistical census of 1880, the population of the Semey region totaled 530,720 people, including 285,994 men and 244,726 women. These figures indicate that the demographic situation in the region was relatively stable and that the population gradually increased in line with the region's economic and social development. At the same time, the census data clearly reflect the diversity of the religious and social-estate composition of the population of the region.

In terms of religious affiliation, the majority of the population of the region adhered to Islam. According to census data, the number of Muslims amounted to 490,257 people, representing 92.38% of the total population. In contrast, the number of residents belonging to Christian denominations was 40,149 people, or 7.56% of the total population. Among the Christian population, adherents of the Orthodox

Church predominated. However, there were also 65 Old Believers (Raskolniks), 73 Roman Catholics, and 10 Protestants. In addition, 163 representatives of the Jewish population lived within the region. These data indicate that although the religious structure of the region was predominantly Muslim, representatives of various religious communities were also present.

In terms of social estate structure, the population of the region was divided into several social groups. According to census data, the number of nobles and officials amounted to 1,358 people, while Orthodox clergy numbered 181 individuals. The number of Muslim clergy (excluding volost-level Kyrgyz-Kazakh-mullahs) was 140. In addition, honorary citizens and merchants in the cities numbered 1,040, townspeople (*meshchane*) 9,224, and peasants 4,224. Among the military estates, Cossacks (excluding officers and officials) numbered 23,146, while lower-ranking military personnel and their families totaled 4,551 people. The reserve military personnel and their families accounted for 1,739 individuals.

The majority of the population consisted of Kazakhs (referred to as “Kirghiz” in official documents of that period). Their number amounted to 484,155 people, including 51 sultans and 1,612 representatives of sultan families. The number of inhabitants belonging to other social groups totaled 962 people. In terms of the ethnic composition within the estate structure, Kazakhs constituted 91.23%, Cossacks 4.36%, townspeople (*meshchane*) 1.70%, and lower-ranking military personnel 0.86%. These data indicate that the Kazakh population constituted the overwhelming majority in the region and played a leading role in its ethnodemographic structure.

Information regarding the lifestyle of the region’s inhabitants is also significant. According to statistical data, the majority of the population maintained a nomadic way of life. Census results indicate that 475,800 people, or 89.65% of the region’s population, were nomadic. Approximately one-third of them were fully nomadic, possessing no permanent dwellings other than yurts. The remaining portion practiced a semi-nomadic lifestyle, residing in permanent winter settlements during the colder months.

The number of sedentary inhabitants amounted to 51,920 people, or 10.34% of the total population. Among them, 31,512 people lived in urban areas, while 23,408 people resided in rural settlements within the districts. These data show that the majority of the region’s population was engaged in traditional nomadic livestock breeding, whereas sedentary inhabitants were mainly concentrated in urban trade, handicrafts, and administrative services. On the basis of these data, important conclusions can be drawn about the religious beliefs, social structure, and lifestyle of the population of the region (Kassymbaev, Zh. K., 1998).

In addition, the first population census conducted by the regional statistical committee on March 15, 1882, demonstrates the diverse ethnic composition of the city of Semey. According to the census results, representatives of 12 nationalities lived in the city. Among them were 7,342 Russians, 6,647 Kazakhs, and 3,642 Tatars. Other groups included 509 Sarts, 115 Jews, 47 Poles, 10 Germans, 31 Bashkirs, 1 Chinese, and 3 Armenians (Diagram 1).

These data indicate that by the end of the nineteenth century the city of Semey had become a multiethnic center of trade and culture. Although the majority of the city’s inhabitants lived in an urban environment, some of them were also engaged in agriculture and farming during the summer months. This situation reflects the diversity of the economic activities of urban residents and indicates the close economic ties that developed between the city and the surrounding rural areas.

At the same time, the socio-economic conditions of the Kazakh population in the region were generally at a moderate level. Kazakhs maintained relations based on mutual understanding with representatives of various ethnic groups who had settled in the region. This situation contributed to the formation of a multiethnic society and strengthened social interactions within the region. The primary economic activity of Kazakh society was traditional livestock breeding. Animal husbandry was closely connected with the nomadic and semi-nomadic way of life and formed the basis of the population’s economic existence.

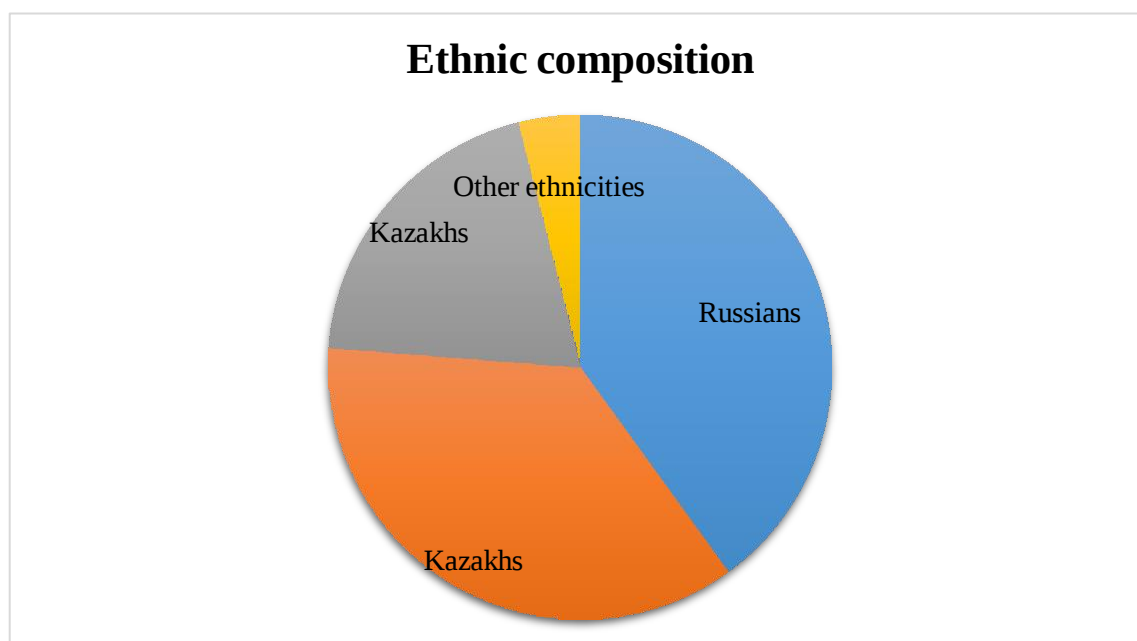

Diagram 1. Ethnic composition according to the statistical data of 1882 (Levshin, 1996)

According to census data from the end of 1887, the total population of the Semey region amounted to 576,578 people (Materials on Kyrgyz (Kazakh) Land Use Collected and Processed by the Expedition for the Study of the Steppe Regions: Semipalatinsk Region, Ust-Kamenogorsk District. ,1905). This figure clearly demonstrates the gradual growth of the region's population. In the second half of the nineteenth century, demographic growth in the region was associated not only with natural population increase but also with migration processes. The resettlement policy of the Russian Empire, the establishment of new industrial enterprises, and the expansion of trade relations all contributed to the growth of the population. As a result, the Semey region became one of the multiethnic areas with a complex social structure.

Valuable information about the economic system of the Kazakh people can also be found in the works of the prominent scholar and educator Shokan Valikhanov, written between 1860 and 1864. In his writings, he noted that the main occupation of the Kazakhs living in the Semey region was livestock breeding. According to the scholar: *"The Kirghiz (Kazakhs) of the Semey region live entirely by livestock breeding. In the northern areas they raise horses in large herds, while in the southern areas they combine camel breeding with a strong emphasis on sheep farming."* These observations indicate that different forms of livestock breeding developed in the region in accordance with its natural and geographical conditions.

In addition, Sh. Valikhanov, describing the nomadic lifestyle of the Kazakhs based on livestock breeding, wrote: *"...Among the Kirghiz (Kazakhs), livestock graze in the steppe both in winter and summer; even in winter they find their food in the open steppe just as they do in summer"* (Review of the Semipalatinsk Region for the Year 1880). These observations demonstrate the traditional economic practices of the Kazakh people, which were well adapted to natural conditions. The year-round grazing of livestock on natural pastures increased the efficiency of nomadic pastoralism and served as the main source of livelihood for the population.

Based on these data, it can be concluded that in the nineteenth century the principal economic activity in the territory of the former Semey region was livestock breeding. Animal husbandry not only formed the basis of the economic life of the Kazakh population but also had a direct influence on their social structure, lifestyle, and cultural traditions. Moreover, livestock breeding contributed to the development of trade relations in the region, as livestock and livestock products gradually became important commodities in both domestic and external markets.

Thus, in the second half of the nineteenth century, the demographic growth of the East Kazakhstan region, the increasing complexity of its ethnic composition, and the preservation of the traditional economic system became the main features characterizing the socio-economic development of the region.

By the end of the nineteenth century, the traditional pastoral economy of the Kazakhs gradually came under the influence of market relations and developed in an extensive form. The growth of livestock

numbers and the increasing involvement of livestock products in trade circulation indicate significant changes in the economic life of Kazakh society. Livestock breeding was no longer merely a means of subsistence but was gradually transforming into a major sector of commodity production. This process was closely connected with the expansion of both internal and external trade relations in the region.

In the works of nineteenth-century researchers, the characteristics of Kazakh livestock breeding were described in considerable detail. One of them, G. Bronevsky, wrote about the wealth and economic structure of the Kazakh people: *“All the wealth of the Kirghiz (Kazakhs - A.Q.) consists of thousands of herds of horses, camels, cattle, and flocks of sheep and goats. Their horses are large and swift. Their camels are all two-humped animals capable of carrying loads of twelve to twenty poods and are highly resistant to desert conditions. Russian merchants purchase large numbers of their white-headed cattle and transport them to Yekaterinburg and even as far as Moscow. Their sheep are large, weighing eighty to one hundred kilograms”* (Review of the Semipalatinsk Region for the Year 1887).

These data clearly demonstrate the highly developed nature of Kazakh pastoralism and its importance in trade circulation. Livestock and livestock products were exported to various regions of Russia, contributing to the development of interregional trade relations. As a result, the Kazakh steppe was gradually integrated into the economic space of the Russian Empire, and livestock products became an important commodity.

At the same time, the arrival of Russian settlers in the East Kazakhstan region led to certain changes in the economic structure of Kazakh society. In particular, this process had a significant influence on the spread of agricultural practices. Through close interaction with Russians and familiarity with their lifestyle and farming methods, Kazakhs gradually began to adopt agricultural techniques.

Several factors contributed to the adoption of agriculture among the Kazakhs. First, in some areas the reduction of pasturelands encouraged the population to develop additional forms of economic activity. Second, the experience and agricultural practices of Russian settlers served as an example for the Kazakh population. As a result, Kazakhs gradually learned land cultivation and began to engage in farming activities.

Kazakhs mainly cultivated crops along the banks of rivers and lakes. Such areas were suitable for agriculture due to their proximity to water sources. This situation indicates that alongside the traditional nomadic economy, elements of sedentary or semi-sedentary economic practices gradually began to emerge among the Kazakhs.

The researcher V. Dedlov also noted that Kazakhs had begun to engage in agriculture: *“Like the Russian settlers, the Kazakhs also began to dig the land and practice agriculture. In my opinion, not much time has passed since peasants from Russia began to settle here, yet many Kazakhs have already learned how to plow the land and cultivate crops”* (Seisenuly, 2012).

These data indicate that by the end of the nineteenth century the economic structure of Kazakh society had begun to undergo gradual changes. Although livestock breeding remained the principal occupation, agriculture also developed as an additional form of economic activity and began to occupy an important place in the economic life of the region. At the same time, these changes contributed to the socio-economic development of Kazakh society and to the gradual emergence of sedentary tendencies.

Conclusion

The demographic, social, and economic transformations that occurred in the East Kazakhstan region during the nineteenth century constituted one of the important stages in the historical development of the region. The colonial policies of the Russian Empire, resettlement processes, and measures aimed at the exploitation of natural resources contributed to the growth of the population, the increasing complexity of the ethnic composition, and the transformation of the economic structure of the region.

As demonstrated in the study, during the second half of the nineteenth century the population of the Semey region gradually increased, and the region developed into a multiethnic area. Although Kazakhs constituted the majority of the population, representatives of other ethnic groups-including Russians, Tatars, Germans, Poles, Jews, and others-also settled in the region. These ethnic communities made their own contributions to the economic, cultural, and scientific life of the region. In particular, Tatar merchants played an important role in the development of trade and entrepreneurship, while German and Polish

intellectuals influenced the region's social development through their scientific research, educational activities, and cultural initiatives.

At the same time, the scientific exploration of the East Kazakhstan region intensified during the nineteenth century. Travelers and scholars representing various nationalities studied the natural resources, geographical characteristics, and everyday life of the local population, producing valuable scholarly works. Their research contributed to a deeper scientific understanding of the territory of Kazakhstan and laid the groundwork for further academic studies.

In the socio-economic life of the region, traditional livestock breeding remained the principal occupation. Animal husbandry formed the basis of the livelihood of the Kazakh population and was closely connected with their nomadic and semi-nomadic way of life. However, by the end of the nineteenth century, under the influence of market relations, livestock breeding gradually acquired a commodity-oriented character. Livestock and livestock products became integrated into interregional trade networks and were exported to various cities of the Russian Empire.

At the same time, the arrival of Russian settlers led to certain changes in the economic structure of Kazakh society. Kazakhs gradually began to adopt agricultural practices and started cultivating crops along river and lake banks. This phenomenon reflected the adaptation of the traditional economic system to new economic conditions.

Thus, in the second half of the nineteenth century, the East Kazakhstan region experienced significant socio-economic and demographic transformations. The interaction of its multiethnic population, the development of its economic system, and the expansion of scientific research contributed to the formation of the region's socio-cultural environment. These processes laid the foundations for the subsequent historical development of East Kazakhstan and contributed to its emergence as one of the important regions in the history of Kazakhstan.

References

- Bronevsky, S. B. (2007). *On the Kazakhs of the Middle Horde* (2nd ed., revised). Astana: Altyn Kitap. 165p.
- East Kazakhstan: Photo Album*. (2007). Almaty. 352 p.
- Egorina, A. V., Zinchenko, Yu. K., & Zinchenko, E. S. (2000). *Physical Geography of East Kazakhstan. Part 1: Eastern Subregion*. Ust-Kamenogorsk: East Kazakhstan State Institute. 124 p., ill.
- Karinbaev, Zh. (2015). Representatives of the Polish Ethnic Group in Kazakhstan: History of Formation and Present State. *Society and Epoch*, No. 1, pp. 50-64.
- Kashlyak, V. (2010). *Semipalatinsk Arabesques*, Vol. 2. Semey. 524 p., photos.
- Kassymbaev, Zh. K. (1998). *History of the City of Semipalatinsk (1718-1917)*. Almaty. 276 p.
- Levshin, A. I. (1996). *Description of the Kirghiz-Kazakh, or Kirghiz-Kaisak Hordes and Steppes* (Ed. by Academician M. K. Kozybayev). Almaty: Sanat. 656 p.
- Materials on Kyrgyz (Kazakh) Land Use Collected and Processed by the Expedition for the Study of the Steppe Regions: Semipalatinsk Region, Ust-Kamenogorsk District*. (1905). Vol. IX. St. Petersburg. 366p.
- Review of the Semipalatinsk Region for the Year 1880*.
- Review of the Semipalatinsk Region for the Year 1887*.
- Seisenuly, D. (2012, January 13). Ethnos with a Significant Place in Our Country. *Egemen Kazakhstan*.
- Valikhanov, Shokan. (2010). *Collected Works in Multiple Volumes*. Almaty. 376 p.
- Wenzel, S. (2001). Germans: History and Fate. *Parasat*, No. 9.

Н.А. Махметова

Шәкәрім университеті (Семей, Қазақстан)

XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ ҚҰРАМЫ МЕН ӘЛЕУМЕТТІК ҚҰРЫЛЫМЫ

Андатпа. Бұл мақалада XIX ғасырдағы Шығыс Қазақстан өңірінің демографиялық, әлеуметтік

және экономикалық дамуы қарастырылады. Зерттеуде аймақ халқының этникалық құрамы, халық саны өсімінің динамикасы, көші-қон процестері және түрлі этникалық топтардың өңірдің қоғамдық өміріндегі рөліне талдау жасалған. Соның ішінде татар, неміс және поляк диаспораларының аймақтың сауда, мәдени және ғылыми өмірінің қалыптасуы мен дамуына қосқан үлесіне ерекше назар аударылған.

Мақалада Ресей империясының қоныс аудару саясатының Шығыс Қазақстанның демографиялық құрылымына тигізген әсері де қарастырылады. Статистикалық мәліметтер негізінде өңір халқының сословиелік және діни құрамы сипатталған. Сонымен қатар, зерттеуде қазақ халқының дәстүрлі шаруашылық жүйесі, атап айтқанда, көшпелі мал шаруашылығының ерекшеліктері және оның XIX ғасырдың соңына қарай нарыққа бағытталған қызметке біртіндеп ауысуы зерделенеді. Орыс қоныс аударушыларының қазақ халқының егіншілік дағдыларын меңгеруіне тигізген ықпалы да талданған.

Зерттеу нәтижелері XIX ғасырдың екінші жартысында Шығыс Қазақстан өңірінің көпұлтты әлеуметтік кеңістікке айналғанын, онда түрлі этникалық топтар өкілдерінің аймақтың экономикалық, мәдени және ғылыми дамуында маңызды рөл атқарғанын көрсетеді.

Түйін сөздер: ұлт, аймақ, Ресей империясы, диаспора, қоныс аудару, халық санағы, этникалық құрам.

Н.А. Махметова

Университет Шакарима (Семей, Казахстан)

ЭТНИЧЕСКИЙ СОСТАВ И СОЦИАЛЬНАЯ СТРУКТУРА НАСЕЛЕНИЯ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Аннотация. В данной статье рассматриваются демографические, социальные и экономические аспекты развития Восточно-Казахстанского региона в XIX веке. В исследовании анализируются этнический состав населения региона, динамика роста численности, миграционные процессы и роль различных этнических групп в общественной жизни края. Особое внимание уделяется вкладу татарской, немецкой и польской диаспор в формирование и развитие торговой, культурной и научной жизни региона.

В статье также рассматривается влияние переселенческой политики Российской империи на демографическую структуру Восточного Казахстана. На основе статистических данных характеризуются сословный и религиозный составы населения края. Кроме того, изучается традиционная хозяйственная система казахского населения, в частности особенности кочевого животноводства и его постепенная трансформация в рыночно-ориентированную деятельность к концу XIX века. Анализируется влияние русских переселенцев на освоение казахским населением земледельческих навыков.

Результаты исследования демонстрируют, что ко второй половине XIX века Восточно-Казахстанский регион превратился в полиэтничное социальное пространство, где представители различных этнических групп играли важную роль в его экономическом, культурном и научном развитии.

Ключевые слова: нация, регион, Российская империя, диаспора, переселение, перепись населения, этнический состав.

Information about the Author

Makhmetova Nadira Amanzholkyzy – PhD, Lecturer at the Department of History, Shakarim University NJSC, Semey, Kazakhstan.

Автор туралы мәлімет

Махметова Надира Аманжолқызы – PhD, Шәкәрім университеті КеАҚ, тарих кафедрасының

оқытушысы, Семей, Қазақстан.

Сведения об авторе

Махметова Надира Аманжолкызы – PhD, преподаватель кафедры истории НАО «Университет Шакарима», Семей, Казахстан.

Received 02.01.2026

Revised 03.03.2026

Accepted 29.03.2026

МРНТИ 03.20.00

[https://doi.org/10.53360/3107-0493-2026-7\(1\)-5](https://doi.org/10.53360/3107-0493-2026-7(1)-5)

ТРАНСФОРМАЦИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ МОДЕЛИ В КАЗАХСКОЙ ССР В 1960-е гг.: ИСТОРИЧЕСКИЙ ОПЫТ И ПРОТИВОРЕЧИЯ РЕФОРМ

А.Б. Данияров¹, Г.А. Абенова^{2*}

^{1,2}*Шәкәрім университет, Семей, Қазақстан*

E-mail: takca123@mail.ru¹

g.abenova@shakarim.kz^{2*}

¹<https://orcid.org/0009-0005-8826-3327>

^{2*}<https://orcid.org/0000-0001-7845-182X>

Аннотация. Статья посвящена комплексному историко-политическому анализу трансформации системы управления промышленностью и строительством в Казахской ССР в 1960-1970-е годы. В центре исследовательского внимания находится реформа управления промышленностью и строительством 1957-1965 годов, представлявшая собой масштабную институциональную попытку децентрализации и перехода от жесткого отраслевого принципа управления к территориальному. В работе подробно рассматриваются процессы создания, реорганизации и функционирования советов народного хозяйства в республике, их двойственная административная природа, а также нарастающие политические и экономические противоречия во взаимоотношениях республиканского управленческого аппарата и союзного центра. Автор анализирует как положительное влияние реформы на региональное развитие Казахстана, выразившееся в расширении его экономических прав, формировании новых промышленных узлов и росте инициативы на местах, так и негативные проявления в виде «местничества» и бюрократического параллелизма. Особое внимание уделяется причинам последующего свертывания децентрализации в 1965 году, продиктованным стремлением союзного руководства восстановить утраченный контроль над ресурсами. В статье аргументированно доказывается, что отказ от территориальной системы и возврат к централизованному отраслевому управлению привели к усилению сырьевой направленности казахстанской экономики, общему макроэкономическому замедлению и формированию предпосылок для латентного кризиса командно-административной модели в 1970-е годы. Исследование базируется на принципах историзма, научной объективности и системного подхода с привлечением широкого круга архивных материалов, нормативно-правовых актов и современной историографии.

Ключевые слова: совнархоз, реформа управления, децентрализация, Казахская ССР, территориальная система, общественно-политическая история, административно-командная система, местничество, партийный аппарат.

Введение

Общественно-политическая история Казахстана в 1960-1970-е годы остается одним из важнейших, концептуально сложных и наименее однозначно оцениваемых периодов для исторической науки. Актуальность данного исследования обусловлена необходимостью глубокого, критического и многофакторного осмысления эпохи, которая традиционно ассоциируется с внешней политической стабильностью, но на деле являлась временем нарастающих системных противоречий и латентного кризиса административно-командной системы управления. Именно в конце 1950-х – первой половине 1960-х годов советское руководство предприняло беспрецедентную попытку реформирования модели управления экономикой, осуществив кардинальный переход от жестко централизованного отраслевого

принципа (через союзные министерства) к территориальному управлению через Советы народного хозяйства (совнархозы).

Распад сверхцентрализованных структур и формирование новых механизмов регионального управления – это историческая тенденция, критическое осмысление которой имеет огромный научно-теоретический и практический интерес для понимания эволюции государственности. Для Казахской ССР реформа по переходу от отраслевого к территориальному принципу управления промышленностью и строительством стала переломным моментом. Законодательной базой реформы послужил принятый в мае 1957 года Закон СССР «О дальнейшем совершенствовании организации управления промышленностью и строительством». В соответствии с этим документом союзные министерства подлежали упразднению, а руководство предприятиями передавалось в экономические административные районы (Минеев, Щипцова, 2023:108). В Казахской ССР первоначально было образовано 9 таких районов и соответствующих им совнархозов.

Эта реформа дала мощный экономический импульс регионам. Из союзного подчинения в ведение Казахской ССР были переданы сотни крупных промышленных предприятий. Промышленность Казахстана с введением совнархозов выпустила продукцию почти на 14 млрд рублей, а плановые показатели успешно перевыполнили 6 из 9 экономических районов республики (Куаналиева, Нуржан, 2022:102).

Однако за фасадом экономических преобразований скрывалась острая политическая борьба. Реформа Н.С. Хрущева проводилась в условиях жесткого противостояния в высших эшелонах власти. Направив свои тезисы на «всенародное обсуждение», Хрущев получил серьезные козыри против своих политических противников (В.М. Молотова, Л.М. Кагановича, Г.М. Маленкова), что позволило ему усилить позиции в центральном аппарате и разгромить оппозицию (Горлов, 2022:71). Инициатор реформы был убежден в ее правильности, хотя и видел опасные тенденции, в частности крен к автаркии, но считал, что контроль со стороны центральных органов нейтрализует эту угрозу (Мерцалов, 2013:88).

На практике территориальная система быстро обнажила свои фундаментальные изъяны. Главной экономической и политической проблемой стало так называемое «местничество». Получив расширенные полномочия, совнархозы начали ставить интересы своего экономического района выше общегосударственных. Это выражалось в том, что при распределении продукции каждый совнархоз стремился в первую очередь обеспечить свои предприятия, что приводило к срыву государственных поставок и нарушению межреспубликанских договоров (Куаналиева, Нуржан, 2022:114).

В то же время реформа привела к колоссальной бюрократизации. Как отмечалось в закрытых партийных докладах того времени (например, в докладе Д.С. Полянского), десятилетие после 1953 года прошло под знаком непрерывных реформ и перестроек. Новая система управления в силу ее непродуманности породила невиданный параллелизм в руководстве, неразбериху и управленческую неэффективность. Совнархозы не обеспечивали реальной возможности для разграничения политического руководства и хозяйственного управления ни в центре, ни на местах (Минеев, Щипцова, 2023:107).

Осознание неэффективности территориальной модели и боязнь потери контроля над региональными элитами заставили союзный центр свернуть реформу. В 1965 году советы народного хозяйства были упразднены, и страна вернулась к централизации и монополии отраслевых министерств. Именно этот поворотный 1963–1965 годы стали моментом, когда траектория институциональных изменений была отвергнута (Винокуров, Гурьянов, 2025:24). Возврат к министерской системе лишил Казахскую ССР инициативы, жестко законсервировал командно-административную модель и предопределил экономическое «торможение» и латентный кризис 1970-х годов.

Материалы и методы исследования

В рамках проведенного нами исследования, при всестороннем изучении ряда вопросов, связанных с реформированием системы управления промышленностью и экономикой в Казахской ССР в 1950-1960-х гг. – созданием советов народного хозяйства (совнархозов), проблемой «местничества» и бюрократического параллелизма, были выявлены объективные противоречия во взаимоотношениях между союзным центром и республиканским аппаратом. В ходе исследования были использованы принципы историзма и научной объективности, а также базовые положения исторического материализма. В то же время для более качественного проведения исследовательской работы за основу был взят системный подход, позволивший рассматривать государственное управление не статично, а как сложный комплекс взаимосвязанных политических, социальных и экономических элементов в их исторической динамике.

В статье был проведен научно-критический анализ нормативно-правовых актов (законов и постановлений союзного и республиканского правительств), статистических материалов, исследовательских работ, а также мемуарной литературы, содержащей уникальную информацию о событиях и процессах изучаемой эпохи. Главным составляющим в изыскании было применение историко-генетического, историко-структурного и сравнительно-исторического методов. Таким образом, такой комплексный подход к вопросу позволил выявить специфические особенности трансформации системы управления в Казахской ССР, вытекающие из местных политико-экономических условий, наряду с выделением общих закономерностей латентного кризиса административно-командной системы и причин возврата к отраслевому диктату министерств во второй половине 1960-х годов.

Историография общественно-политической истории Казахской ССР в 1960-1970-е годы и, в частности, процесса трансформации системы управления через реорганизацию управления промышленностью (1957-1965 гг.), прошла сложную эволюцию. Концептуальное осмысление этого масштабного исторического прецедента можно разделить на несколько направлений: советскую, современную российскую, казахстанскую и зарубежную историографию. Каждое из этих направлений предлагает свои интерпретации фактов децентрализации, обострения отношений между Центром и регионами, а также причин последующего возврата к ведомственному диктату, предопределившему кризис 1970-х годов. В советской историографии изучение реформы управления промышленностью первоначально носило политико-пропагандистский характер, призванный популяризировать децентрализацию среди населения (Щербакова, 2010:73). Однако после отставки Н.С. Хрущева в 1964 году и восстановления отраслевых министерств в 1965 году, эта тема оказалась в пространстве умолчания или подвергалась жесткой, односторонней критике. Как отмечает С.Ш. Мухамеджанова, в советских трудах 1970–1980-х годов оценки реформы не выходили за рамки формулировок партийных постановлений 1965 года, а сама попытка децентрализации клеймилась как проявление «волюнтаризма» и субъективизма (Мухамеджанова, 2018:768). Советские историки акцентировали внимание исключительно на том, что негативные эффекты от деятельности совнархозов (в первую очередь, нарушение межотраслевых связей) превысили позитивные импульсы на старте реформы (Симонов, 2022:33). При этом игнорировались реальные статистические данные первых лет реформы (например, записки начальника ЦСУ СССР В.Н. Старовского), которые доказывали значительное повышение темпов роста промышленного производства в регионах в 1957–1959 годах (Щербакова, 2010:75).

Современная российская историография кардинально пересмотрела подходы к оценке экономической реформы Н.С. Хрущева, сместив фокус с чисто экономических показателей на анализ скрытой политической борьбы и институциональных противоречий. Исследователь В.Н. Горлов убедительно доказывает, что у реформы 1957 года были глубокие политические мотивы. В условиях жесткого противостояния в Президиуме ЦК КПСС с так называемой «антипартийной группой» (В.М. Молотов, Г.М. Маленков, Л.М. Каганович), Н.С. Хрущеву требовалась мощная социальная опора. Передав реальное управление экономикой на места,

инициатор реформы превратил первых секретарей региональных обкомов партии не только в

политических, но и в полновластных экономических руководителей своих территорий, тем самым обеспечив себе их лояльность в ЦК (Горлов, 2022:68).

Особое внимание в российских исследованиях уделяется структурным изъянам реформы. В.И. Мерцалов подчеркивает отсутствие этапа полноценной «технической» подготовки преобразований: реформа была чрезмерно радикальной, а ее правовая база - размытой, что изначально создавало пространство для конфликтов (Мерцалов, 2013:90). А.И. Минеев и А.В. Щипцова дополняют этот тезис, указывая на главную политико-правовую проблему совнархозов – они не обеспечивали реальной возможности для разграничения политического руководства и хозяйственного управления ни в центре, ни на местах (Минеев, Щипцова, 2023:107). В свою очередь, Е.Г. Водичев рассматривает реформу через призму «бюрократического торга», отмечая, что система администрирования постоянно генерировала конфликты между наукой (оторванной от территориального управления) и производством (Водичев, 2021:138). Таким образом, российские ученые сходятся во мнении, что реформа обнажила неспособность советской номенклатуры отказаться от тотального контроля, что привело к ее быстрому свертыванию.

В современной казахстанской историографии проблематика 1960-1970-х годов рассматривается через призму эволюции республиканской автономии и борьбы казахской политической элиты за расширение своих прав. Г.А. Куаналиева и С. Нуржан отмечают, что система совнархозов представляла собой альтернативную модель управления экономикой, которая на короткий исторический срок наделила национальные республики реальными полномочиями (Куаналиева, Нуржан, 2022:102). Для Казахской ССР это выразилось в передаче из союзного подчинения сотен крупных предприятий (включая всю цветную металлургию) и колоссальном росте промышленного потенциала региона (Мухамеджанова, 2018:768). Казахские авторы подчеркивают двойственную природу совнархозов: с одной стороны, они строились на принципах коллегиальности, с другой – сохраняли элементы жесткого ведомственного диктата. Свертывание этой альтернативной модели управления привело к реставрации министерств, что в долгосрочной перспективе лишило республику экономической инициативы (Куаналиева, Нуржан, 2022:103).

Фундаментальный критический анализ постсталинской эпохи в Казахстане представлен в трудах Ж.Б. Абылхожина. Оценивая этот период как «череду обреченных реформ и несостоявшихся деклараций», исследователь вводит концепт «квазимодернизационного характера» проводимых преобразований, подчеркивая, что они на деле не затрагивали глубинную суть централизованной административно-командной системы (Абылхожин, 2020:20). Ж.Б. Абылхожин и другие казахские исследователи (З.Г. Сактаганова, Г.М. Байгожина) акцентируют внимание на том, что за фасадом экономического роста 1960–1970-х годов скрывались серьезные дисбалансы: сырьевая направленность экономики Казахстана, игнорирование экологических и демографических интересов региона со стороны московских министерств, а также латентные межэтнические напряжения (например, Целиноградские события 1979 года, вызванные попыткой Центра создать немецкую автономию на территории КазССР).

Важным пластом казахстанской историографии является анализ мемуарной литературы, в первую очередь воспоминаний Д.А. Кунаева. В них отчетливо прослеживается скрытое сопротивление казахстанской элиты волюнтаристским территориальным экспериментам Н.С. Хрущева, таким как попытка создания надрегионального Целинного края с прямым подчинением Москве, что напрямую угрожало территориальной целостности и политической субъектности Казахской ССР (Кунаев, 1994:153).

Зарубежная советология также внесла значительный вклад в осмысление этого периода. Представители «ревизионистской школы» (Ш. Фицпатрик, Р. Дэвис, М. Левин) сместили фокус исследований на анализ противоречий между макроэкономическими целями советских реформ и повседневными социальными практиками управления. Зарубежные авторы (в

частности, Дж. Арч Гетти) подчеркивают, что отношения между Москвой и союзными республиками в 1960-е годы строились на сложной системе неформальных договоренностей, лоббизма и политического патронажа, где кампании по децентрализации быстро сменялись страхом потери контроля над национальными окраинами.

Резюмируя историографический обзор, можно констатировать, что в современной науке произошел концептуальный сдвиг от радикального отрицания административно-управленческих преобразований к пониманию ее роли как уникальной попытки либерализации системы государственного управления. Тем не менее, несмотря на обширный массив трудов по истории СССР в целом, проблема влияния управленческих реформ 1960-х годов на политико-экономическое «торможение» 1970-х годов именно в контексте развития Казахской ССР остается недостаточно концептуализированной. Назрела острая научная необходимость в комплексном анализе того, как демонтаж территориальной системы управления и возврат к жесткой министерской централизации предопределили накопление общественно-политических и межэтнических противоречий в Казахстане в эпоху «развитого социализма». Выявление этих исторических закономерностей составляет основную предметную область данного исследования.

Результаты

К середине 1950-х годов административно-командная экономика Советского Союза подошла к критическому рубежу, когда жесткая централизация и управление через отраслевые министерства стали серьезным тормозом для развития производительных сил. Многочисленные укрупнения и разукрупнения министерств не давали желаемого результата, а ведомственная разобщенность приводила к тому, что предприятия разных министерств, находящиеся в одном регионе, зачастую дублировали друг друга, выпускали непрофильную продукцию с высокой себестоимостью и страдали от нерациональных встречных перевозок (Горлов, 2022:67). К 1957 году в стране насчитывалось свыше 200 тысяч промышленных предприятий и 100 тысяч строек, эффективно управлять которыми из единого союзного центра стало физически невозможно (Куаналиева, Нуржан, 2022:100).

Однако за фасадом экономических проблем скрывалась острая политическая борьба за власть в высших эшелонах Кремля. Реформа, инициированная Первым секретарем ЦК КПСС Н.С. Хрущевым, имела ярко выраженный политический подтекст. В условиях противостояния с так называемой «антипартийной группой» (В.М. Молотов, Г.М. Маленков, Л.М. Каганович), Н.С. Хрущеву требовалась мощная социальная и номенклатурная опора. Переход от отраслевого к территориальному управлению означал ликвидацию союзных министерств и передачу их полномочий на места. Это автоматически превращало первых секретарей региональных обкомов партии не только в политических, но и в полновластных экономических руководителей своих территорий. Таким образом, Н.С. Хрущев, предоставив руководителям обкомов колоссальные экономические рычаги, значительно увеличил количество своих преданных сторонников в ЦК КПСС, что и позволило ему разгромить оппозицию летом 1957 года (Горлов, 2022:68).

Для многих регионов вопрос размеров будущих советов народного хозяйства (совнархозов) стал первостепенным. Партийные руководители на местах настойчиво требовали создания совнархозов в границах их областей, чтобы сохранить полный контроль над экономикой региона. Именно их давление привело к тому, что первоначальные, экономически более обоснованные планы по созданию крупных укрупненных экономических районов были отвергнуты в пользу совпадения границ совнархозов с административными границами областей (Горлов, 2022:69). Законодательной базой этой масштабной трансформации послужил принятый 10 мая 1957 года Закон СССР «О дальнейшем совершенствовании организации управления промышленностью и строительством», согласно которому союзные министерства подлежали упразднению, а руководство предприятиями передавалось совнархозам экономических административных районов (Минеев, Щипцова, 2023:108).

В Казахской ССР основным документом реформы стал Закон от 4 июня 1957 года «Об образовании экономических административных районов КазССР». В соответствии с ним первоначально территория Казахстана была разделена на 9 экономических районов и соответствующих им совнархозов. Эти районы можно классифицировать на два типа: областные (Восточно-Казахстанский, Гурьевский, Кустанайский, Семипалатинский), объединявшие промышленность в пределах одной области, и межобластные (Актюбинский, Алма-Атинский, Карагандинский, Северо-Казахстанский, Южно-Казахстанский), охватывавшие территории сразу нескольких областей (Мухамеджанова, 2018:768).

Масштабы перераспределения собственности были беспрецедентными. В ходе реформы из союзного подчинения в ведение Казахской ССР было передано 144 крупных общесоюзных предприятия. К ним относился весь комплекс цветной металлургии, а также ряд ключевых предприятий химической, мукомольной промышленности, машиностроения и энергетики. В результате этого удельный вес республиканской промышленности достиг 62% от общесоюзного объема на территории республики (Мухамеджанова, 2018:768).

Совнархозы представляли собой республиканские территориальные многоотраслевые коллегиальные ведомства Совета Министров КазССР, выступавшие органами руководства промышленностью и строительством (Куналиева, Нуржан, 2022:102). Для понимания их структуры показателен пример Карагандинского совнархоза, в ведение которого постановлением союзного правительства были переданы такие промышленные гиганты, как Джезказганский, Балхашский и Карсакпайский медеплавильные заводы, комбинат «Карагандауголь», Павлодарский алюминиевый и нефтеперерабатывающий заводы, крупнейшие рудоуправления (Куналиева, Нуржан, 2022:104).

Двойственность статуса совнархозов заключалась в попытке совместить коллегиальность и жесткое единоначалие. Основными структурными подразделениями выступали функциональные отделы и отраслевые управления. При этом функциональные отделы не имели права руководить предприятиями напрямую, «через голову» отраслевых управлений, что впоследствии породило новые бюрократические барьеры уже внутри самих совнархозов (Мухамеджанова, 2018:770). Важнейшим демократическим фасадом реформы стало создание Техничко-экономических советов (ТЭС) при совнархозах. ТЭС являлись совещательными коллегиальными органами, в состав которых входили ученые, передовики производства, инженеры и партийные работники, не отрывающиеся от основной деятельности. Например, ТЭС Карагандинского совнархоза включал секции по угольной промышленности, цветной металлургии, машиностроению и координировал внедрение рационализаторских предложений, обеспечивая «живую» связь аппарата с производством (Куналиева, Нуржан, 2022:112).

Первые годы реализации реформы дали мощный импульс экономике Казахской ССР. Промышленность республики выпустила продукцию почти на 14 млрд рублей, а плановые показатели успешно перевыполнили 6 из 9 экономических районов (Куналиева, Нуржан, 2022:102). Ликвидация министерских перегородок позволила оптимизировать логистику, начать массовое жилищное строительство и комплексно развивать инфраструктуру регионов (создание единых энергетических систем, телефонизация, радиофикация) (Мухамеджанова, 2018:772).

Как свидетельствовали данные секретной записки начальника ЦСУ СССР В.Н. Старовского, реформа обеспечила беспрецедентное повышение темпов производства. За первые два года работы совнархозов прирост валовой продукции значительно превысил дореформенные показатели, а сверхплановая прибыль составила миллиарды рублей (Щербакова, 2010:75). Совнархозы получили право распоряжаться так называемыми нецентрализованными (внеплановыми) капиталовложениями. Исторический анализ показывает, что региональные управленцы распоряжались ими весьма прагматично: значительная часть этих средств направлялась не только на завершение производственныхстроек, но и на развитие сфер торговли, пищевой и легкой промышленности, строительство

школ, жилья и больниц. Политика совнархозов отражала разумное сопряжение интересов производства и социальной сферы, поскольку от наличия жилья и инфраструктуры зависело решение проблемы острого дефицита рабочей силы в регионах (Щербакова, 2010:76).

Однако эти успехи натолкнулись на жесткое сопротивление центрального планирующего аппарата – Госплана СССР и Госплана РСФСР. Упраздненные министерства фактически «переехали» в Госплан, воссоздав внутри него свои отраслевые отделы (Щербакова, 2010:74). Началась бюрократическая война между регионами и центром. Как отмечалось в выступлениях председателей совнархозов того времени, центральные ведомства стали перенимать оперативное руководство, и орган планирования фактически принял на себя ряд распорядительных функций, что привело к избыточной централизации экономических процессов (Щербакова, 2010:75). Это институциональное противостояние показало, что территориальная система управления не может полноценно функционировать в условиях сохранения жесткого централизованного распределения ресурсов.

Самой острой политической и экономической проблемой новой системы стало так называемое «местничество». Получив расширенные права, региональная номенклатура начала ставить локальные интересы своего экономического района выше общегосударственных. На практике это выражалось в том, что каждый совнархоз при распределении дефицитного сырья и оборудования стремился в первую очередь обеспечить свои подведомственные предприятия, часто с большим резервом, что регулярно срывало межреспубликанские и государственные поставки (Куаналиева, Нуржан, 2022:114).

Видя нарастание центробежных тенденций, союзный центр во главе с Н.С. Хрущевым начал предпринимать радикальные и волюнтаристские шаги по перекройке территорий, пытаясь сохранить контроль над сырьевыми богатствами Казахской ССР. В начале 1960-х годов была инициирована попытка создания надрегиональных объединений. В конце 1960 года был образован Целинный край (объединивший пять северных областей Казахстана), который фактически перешел в прямое двойное подчинение Москве и Алма-Ате. Первый секретарь Целинного крайкома Т.И. Соколов, поддерживаемый Н.С. Хрущевым, открыто лоббировал идею придания Целинному краю статуса отдельной союзной республики, что являлось прямой угрозой территориальной целостности Казахстана (Абылхожин, 2020:263).

Эти территориальные эксперименты вызвали резкое, хотя и скрытое, сопротивление казахской политической элиты. В своих мемуарах Д.А. Кунаев описывал жесткие диалоги с Хрущевым: когда союзный лидер заявил о создании Целинного края двойного подчинения, Кунаев прямо возразил: «Это неправильно, Никита Сергеевич, для чего нам кроить землю? Вы чего-то недопонимаете» (Кунаев, 1994:153). Борьба за сохранение суверенитета республики стоила карьеры многим видным государственным деятелям. Так, за открытое несогласие с политикой отторжения казахстанских земель (не только на севере, но и на юге, где хлопкосеющие районы передавались Узбекской ССР) по прямой рекомендации Н.С. Хрущева был смещен с поста Председателя Совета Министров КазССР Жумабек Ташенев (Абылхожин, 2020:263). Эти волюнтаристские шаги центра интерпретировались местной номенклатурой как символические акты подавления национально-территориальной субъектности, продолжавшие сталинские традиции борьбы с этничностью под лозунгами экономической целесообразности.

Стремясь преодолеть издержки местничества и слабую координацию между регионами, союзный центр пошел по пути создания бюрократических надстроек, что в итоге убило саму суть децентрализации управления – оперативность управления на местах. В июне 1960 года был создан республиканский Казахский Совет народного хозяйства (Казсовнархоз) для контроля над областными совнархозами. Затем последовали еще более масштабные шаги: в ноябре 1962 года был образован СНХ СССР, а в марте 1963 года – Высший совет народного хозяйства (ВСНХ) СССР (Куаналиева, Нуржан, 2022:113). Управленческая вертикаль стала невероятно многоступенчатой и громоздкой: предприятие - трест - областной СНХ –

Казсовнархоз - Совмин КазССР - СНХ СССР - ВСНХ СССР - Совмин СССР. Совнархозы были лишены права свободно маневрировать ресурсами, любые перераспределения оборудования или кадров теперь требовали многомесячных согласований в Москве (Щербакова, 2010:76).

Наиболее разрушительным политическим экспериментом Хрущева стало разделение в 1962 году партийных органов (вплоть до обкомов) и местных Советов на промышленные и сельскохозяйственные. На одной территории появились два обкома партии и два облисполкома, что привело к колоссальному разбуханию бюрократического аппарата, неразберихе, параличу управления и удвоению руководящих должностей (Абылхожин, 2020:290). Крупнейшие предприятия страны, такие как Семипалатинский мясокомбинат, оказались в ситуации двойного абсурдного подчинения. Эта реорганизация вызвала глубокое недовольство всей партийно-государственной номенклатуры, осознавшей нестабильность собственного положения.

Октябрьский (1964 г.) пленум ЦК КПСС, сместивший Н.С. Хрущева, немедленно отменил деление парторганизаций по производственному принципу, восстановив единые обкомы партии. Вслед за этим, на сентябрьском Пленуме ЦК КПСС 1965 года, было принято историческое решение о полном сворачивании территориально-горизонтальной модели управления и возвращении к централизованной вертикально-отраслевой структуре. Совнархозы были ликвидированы, а вместо них воссозданы союзные и союзно-республиканские министерства. В октябре 1965 года Верховный Совет Казахской ССР юридически закрепил этот возврат к отраслевой системе, образовав 11 союзно-республиканских министерств (Абылхожин, 2020:306).

Ликвидация совнархозов означала утрату Казахской ССР экономической самостоятельности. Возврат к министерской системе, вошедший в историю как экономическая реформа А.Н. Косыгина 1965 года, изначально предполагал расширение прав предприятий (внедрение хозрасчета, фондов материального стимулирования). В годы восьмой пятилетки (1966–1970 гг.) это дало кратковременный, но мощный эффект: Казахстан занял третье место в СССР по объему валового продукта, активно развивались цветная металлургия и топливно-энергетический комплекс (Абылхожин, 2020:602).

Однако концептуальное противоречие между попытками внедрения рыночных элементов (прибыли, рентабельности) и жестким плановым директивным управлением со стороны московских министерств привело к быстрому затуханию реформы. В 1970-е годы наступила эпоха, традиционно именуемая «застоем». Министерства вновь монополизировали все финансовые и материальные потоки. Ведомственный диктат союзного центра привел к тому, что Казахстан окончательно закрепился в статусе сырьевого придатка (Мухамеджанова, 2018:772).

Министерства, выкачивая природные ресурсы республики, совершенно не заботились о комплексном социальном развитии территорий, игнорируя строительство жилья, дорог и объектов культуры. В экономике процветал ведомственный эгоизм: каждое министерство боролось исключительно за свои показатели, рассматривая Казахстан лишь как ресурсное поле (Абылхожин, 2020:360). Доля тяжелой промышленности (группа «А») в Казахстане достигла 73,3%, в то время как производство товаров народного потребления (группа «Б») оставалось на критически низком уровне в 26,7%, что породило тотальный товарный дефицит (Абылхожин, 2020:630).

Любые попытки низовой инициативы, выходящие за рамки плановой парадигмы, жестко подавлялись аппаратом. Ярким примером столкновения новаторства и реставрированной административно-командной системы стала судьба И.Н. Худенко. В совхозах «Илийский» (1963 г.) и экспериментальном хозяйстве «Акчи» (1969 г.) он внедрил радикальные методы безнарядного хозрасчета, сократив управленческий аппарат в десятки раз и увеличив производительность труда в 6 раз по сравнению со средними показателями по стране (Абылхожин, 2020:108). Однако эти эксперименты, доказавшие высочайшую эффективность автономных экономических моделей, были насильственно свернуты союзно-республиканской

бюрократией, поскольку угрожали самому существованию раздутого партийно-государственного управленческого аппарата.

Заключение

С позиций исторического материализма и объективного научного анализа совнархозную реформу (1957-1965 гг.) следует рассматривать как масштабную попытку советского руководства привести формы управления в соответствие с возросшим уровнем развития производительных сил. Для Казахстана этот период ознаменовался значительным расширением экономической самостоятельности: передача сотен предприятий в ведение республики дала мощный первоначальный импульс промышленному росту и комплексному развитию регионов (Мухамеджанова, 2018:768). Реформа наглядно продемонстрировала способность республиканских управленческих кадров эффективно руководить сложными производственными процессами (Куналиева, Нуржан, 2022:118).

Вместе с тем, территориальная модель объективно столкнулась с рядом системных ограничений. В условиях единой плановой экономики передача широких полномочий на места без внедрения соответствующих рыночных механизмов саморегуляции закономерно породила приоритет региональных интересов над общегосударственными (проблему «местничества») и усложнила межотраслевую координацию (Симонов, 2022:42). Государственный аппарат, выступавший в роли выразителя интересов коллективного собственника, стремился сохранить макроэкономический баланс страны, что в конечном итоге обусловило отказ от территориальной децентрализации.

Возврат к централизованному управлению в 1965 году позволил восстановить единую техническую политику и дал мощный импульс в годы восьмой пятилетки, однако в долгосрочной перспективе он закрепил экстенсивный путь развития и преимущественно индустриально-сырьевую специализацию казахстанской экономики. Игнорирование необходимости глубинной трансформации производственных отношений в пользу лишь организационно-административных перестроек привело к постепенному снижению темпов экономического роста и накоплению структурных дисбалансов в 1970-е годы, что в последующем стало одной из объективных предпосылок системного кризиса советской экономической модели.

Список литературы

- Абылхожин Ж.Б. Постсталинский период в истории советского Казахстана: череда обреченных реформ и несостоявшихся деклараций (1953-1991 гг.). Алматы: КБТУ, 2020. 360с.
- Винокуров С.С., Гурьянов П.А. Макроэкономический эффект хрущевской экономической реформы // Terra Economicus. 2025. Т. 23, No 2. С. 21-42. <https://doi.org/10.18522/2073-6606-2025-23-2-21-42>.
- Водичев Е.Г. В траектории экономических реформ: наука и научная политика в годы «хрущевского десятилетия» // Уральский исторический вестник. 2021. No 4 (73). С. 135-144. [https://doi.org/10.30759/1728-9718-2021-4\(73\)-135-144](https://doi.org/10.30759/1728-9718-2021-4(73)-135-144).
- Горлов В.Н. Политические причины принятия решения об экономической реформе 1957 года в СССР // Вестник Московского государственного лингвистического университета. Общественные науки. 2022. Вып. 4 (849). С. 67-73. https://doi.org/10.52070/2500-347X_2022_4_849_67.
- Куналиева Г.А., Нуржан С. История и современность исполнительной власти Республики Казахстан: монография. Алматы: Қазақ университеті, 2022. 236 с.
- Кунаев Д.А. От Сталина до Горбачева (В аспекте истории Казахстана). Алматы: Санат, 1994. 352 с.
- Мерцалов В.И. Эволюция совнархозовской реформы 1957-1965 гг. и вопросы районирования в Восточной Сибири // Известия Иркутского государственного университета.

Серия «История». 2013. № 1 (4). С. 86-100.

Минеев А.И., Щипцова А.В. Советы народного хозяйства в условиях реформирования экономики и системы управления регионами СССР (1957-1962) // Вестник Марийского государственного университета. Серия «Исторические науки. Юридические науки». 2023. Т. 9, № 2. С. 107-119. <https://doi.org/10.30914/2411-3522-2023-9-2-107-119>.

Мухамеджанова С.Ш. Из истории государственного управления экономикой в Казахстане // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. 2018. Т. 14, № 4. С. 767-784. <https://doi.org/10.24891/ni.14.4.767>.

Симонов М.А. Опыт осуществления на практике территориального, вместо отраслевого, принципа управления промышленностью и строительством в СССР в 1957-1965 гг. // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Исторические науки. 2022. Т. 4, № 3. С. 33-43. <https://doi.org/10.37313/2658-4816-2022-4-3-33-43>.

Щербакова Т.И. Реформа управления промышленностью 1957-1964 гг.: проблемы осуществления и результаты // Экономическая история. 2010. № 2. С. 73-76.

А.Б. Данияров¹, Г.А. Абенова^{2*}

^{1,2}*Шәкарім университеті (Семей, Қазақстан)*

1960-шы ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚ КСР-ІНДЕГІ БАСҚАРУ МОДЕЛІНІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ: ТАРИХИ ТӘЖІРИБЕ ЖӘНЕ РЕФОРМАЛАР ҚАЙШЫЛЫҚТАРЫ

Аңдатпа. Мақала 1960-1970-ші жылдардағы Қазақ КСР-індегі өнеркәсіп пен құрылысты басқару жүйесінің трансформациясын кешенді тарихи-саяси тұрғыдан талдауға арналған. Зерттеудің басты назарында орталықтандыруға және қатаң салалық басқару қағидатынан аумақтық қағидатқа көшуге бағытталған ауқымды институционалдық талпыныс болған 1957-1965 жылдардағы өнеркәсіп пен құрылысты басқару реформасы тұр. Жұмыста республикадағы халық шаруашылығы кеңестерінің құрылу, қайта құрылу және жұмыс істеу үдерістері, олардың екіжақты әкімшілік сипаты, сондай-ақ республикалық басқару аппараты мен одақтық орталық арасындағы қарым-қатынастарда өрши түскен саяси және экономикалық қайшылықтар егжей-тегжейлі қарастырылады. Автор реформаның Қазақстанның өңірлік дамуына, оның экономикалық құқықтарының кеңеюіне, жаңа өнеркәсіптік тораптардың қалыптасуына және жергілікті жерлердегі бастамалардың артуына тигізген оң ықпалын да, сонымен қатар «жершілдік» пен бюрократиялық параллелизм түріндегі жағымсыз көріністерін де талдайды. Одақтық басшылықтың ресурстарға деген жоғалған бақылауды қалпына келтіру ұмтылысынан туындаған, 1965 жылы орталықсыздандыруды тоқтатудың себептеріне ерекше назар аударылады. Мақалада аумақтық жүйеден бас тарту және орталықтандырылған салалық басқаруға қайта оралу Қазақстан экономикасының шикізаттық бағытының күшеюіне, жалпы макроэкономикалық бәсеңдеуге және 1970-ші жылдардағы әкімшіл-әміршіл модельдің жасырын дағдарысы үшін алғышарттардың қалыптасуына әкеп соқтырғаны дәйекті түрде дәлелденеді. Зерттеу мұрағаттық материалдардың, нормативтік-құқықтық актілердің және заманауи тарихнаманың кең ауқымын тарта отырып, тарихилық, ғылыми объективтілік және жүйелілік тәсіл қағидаттарына негізделген.

Түйін сөздер: совнархоз, басқару реформасы, орталықсыздандыру (децентрализация), Қазақ КСР, аумақтық жүйе, қоғамдық-саяси тарих, әкімшіл-әміршіл жүйе, жершілдік, партия аппараты.

A.B. Daniyarov¹, G.A. Abenova^{2*}

^{1,2}*Shakarim University, Semey,
Kazakhstan*

TRANSFORMATION OF THE MANAGEMENT MODEL IN THE KAZAKH SSR IN THE 1960s: HISTORICAL EXPERIENCE AND CONTRADICTIONS OF REFORMS

Abstract. The article provides a comprehensive historical and political analysis of the transformation of the industrial and construction management system in the Kazakh SSR during the 1960s and 1970s. The research focuses on the 1957 to 1965 management reform, representing an institutional attempt at decentralization by transitioning from a strict sectoral management principle to a territorial one. The paper examines the creation and functioning of the councils of national economy. It explores their dual administrative nature and the growing political and economic contradictions between the republican apparatus and the union center. The author analyzes the reform's positive impact on Kazakhstan's regional development, expansion of economic rights, and growth of local initiative, while addressing negative manifestations like localism and bureaucratic parallelism. Special attention is paid to the reasons for the subsequent curtailment of decentralization in 1965, dictated by the union leadership's desire to restore lost control over resources. The article proves that returning to centralized sectoral management strengthened the raw material orientation of the Kazakhstan economy. This caused an overall macroeconomic slowdown, forming prerequisites for the latent crisis of the administrative command model in the 1970s. The research relies on historicism, drawing on archival materials and modern historiography.

Keywords: sovnarkhoz, management reform, decentralization, Kazakh SSR, territorial system, socio-political history, administrative-command system, localism, party apparatus.

References

- Abylkhozhin Zh.B., 2020. Poststalinskiy period v istorii sovetskogo Kazakhstana: chereda obrechennykh reform i nesostoyavshikhsya deklaratsiy (1953-1991 gg.). [The post-Stalin period in the history of Soviet Kazakhstan: a series of doomed reforms and failed declarations (1953-1991)]. Almaty: KBTU. 360 p. [in Russian].
- Vinokurov S.S., Guryanov P.A., 2025. Makroekonomicheskiy effekt khrushchevskoy ekonomicheskoy reformy. [Macroeconomic effect of Khrushchev's economic reform] // Terra Economicus. Vol. 23. No 2. P. 21-42. [in Russian]. <https://doi.org/10.18522/2073-6606-2025-23-2-21-42>.
- Vodichev E.G., 2021. V traektorii ekonomicheskikh reform: nauka i nauchnaya politika v gody «khrushchevskogo desyatiletia». [In the trajectory of economic reforms: science and science policy in the years of the "Khrushchev's decade"] // Uralskiy istoricheskiy vestnik. No 4 (73). P. 135-144. [in Russian]. [https://doi.org/10.30759/1728-9718-2021-4\(73\)-135-144](https://doi.org/10.30759/1728-9718-2021-4(73)-135-144).
- Gorlov V.N., 2022. Politicheskie prichiny prinyatiya resheniya ob ekonomicheskoy reforme 1957 goda v SSSR. [Political reasons for the decision on economic reform in 1957 in the USSR] // Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta. Obshchestvennye nauki. Iss. 4 (849). P. 67–73. [in Russian]. https://doi.org/10.52070/2500-347X_2022_4_849_67.
- Kuanalieva G.A., Nurzhan S., 2022. Istoriya i sovremennost ispolnitelnoy vlasti Respubliki Kazakhstan: monografiya. [History and modernity of the executive power of the Republic of Kazakhstan: monograph]. Almaty: Qazaq universiteti. 236 p. [in Russian].
- Kunaev D.A., 1994. Ot Stalina do Gorbacheva (V aspekte istorii Kazakhstana). [From Stalin to Gorbachev (In the aspect of the history of Kazakhstan)]. Almaty: Sanat. 352 p. [in Russian].
- Mertsalov V.I., 2013. Evolyutsiya sovnarkhozovskoy reformy 1957-1965 gg. i voprosy rayonirovaniya v Vostochnoy Sibiri. [Evolution of the sovnarkhoz reform 1957-1965 and questions of zoning in Eastern Siberia] // Izvestiya Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya «Istoriya».

No 1 (4). P. 86-100. [in Russian].

Mineev A.I., Shchiptsova A.V., 2023. Sovety narodnogo khozyaystva v usloviyakh reformirovaniya ekonomiki i sistemy upravleniya regionami SSSR (1957-1962). [Councils of national economy in the conditions of reforming the economy and regional management system of the USSR (1957-1962)] // Vestnik Mariyskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya «Istoricheskie nauki. Yuridicheskie nauki». Vol. 9. No 2. P. 107-119. [in Russian]. <https://doi.org/10.30914/2411-3522-2023-9-2-107-119>.

Mukhamedzhanova S.Sh., 2018. Iz istorii gosudarstvennogo upravleniya ekonomikoy v Kazakhstane. [Excerpts on the history of public administration of Kazakhstan's economy] // Natsionalnye interesy: priority i bezopasnost. Vol. 14. No 4. P. 767-784. [in Russian]. <https://doi.org/10.24891/ni.14.4.767>.

Simonov M.A., 2022. Opyt osushchestvleniya na praktike territorialnogo, vmesto otraslevogo, printsipa upravleniya promyshlennostyu i stroitelstvom v SSSR v 1957-1965 gg. [The experience of practical implementation of the territorial, instead of sectoral, principle of managing industry and construction in the USSR in 1957-1965] // Izvestiya Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiyskoy akademii nauk. Istoricheskie nauki. Vol. 4. No 3. P. 33-43. [in Russian]. <https://doi.org/10.37313/2658-4816-2022-4-3-33-43>.

Shcherbakova T.I., 2010. Reforma upravleniya promyshlennostyu 1957-1964 gg.: problemy osushchestvleniya i rezultaty. [Management reform of industry 1957-1964: problems of fulfillment and results] // Ekonomicheskaya istoriya. No 2. P. 73-76. [in Russian].

Сведения об авторах

Данияров Асхат Бакперович – магистрант, НАО «Шәкәрім университеті», Семей, Қазақстан.
Абенова Гүлнұр Атымтаевна – кандидат исторических наук, ассоциированный НАО «Шәкәрім университет», Семей, Қазақстан.

Авторлар туралы мәліметтер

Данияров Асхат Бакперович – магистрант, «Шәкәрім университеті» КеАҚ, Семей, Қазақстан.
Абенова Гүлнұр Атымтаевна – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Шәкәрім университеті» КеАҚ, Семей, Қазақстан.

Information about the authors

Daniyarov Askhat Bakperovich – Master's student, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.
Abenova Gulnur Atymtaevna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.

Вклад авторов

Данияров Асхат Бакперович – осуществил сбор и систематизацию архивных и статистических материалов, провёл историографический и источниковедческий анализ, подготовил заключение, оформил библиографический список.

Абенова Гүлнұр Атымтаевна – разработала концепцию и структуру исследования, определила теоретико-методологические основы работы, участвовала в обсуждении и интерпретации полученных данных, обобщила результаты, подготовила окончательный вариант статьи.

Авторлардың үлесі

Данияров Асхат Бакперович – архивтық және статистикалық материалдарды жинақтап,

жүйеледі, тарихнамалық және деректемелік талдау жүргізді, мақаланың қорытындысын дайындады, әдебиеттер тізімін рәсімдеді.

Абенова Гүлнур Атымтаевна – зерттеу жұмысының тұжырымдамасы мен құрылымын әзірледі, теориялық-әдістемелік негіздерін айқындады, алынған деректерді талқылауға және интерпретациялауға қатысты, нәтижелерді қорытып, мақаланың соңғы нұсқасын дайындады.

Author contributions

Daniyarov Askhat Bakperovich – collected and systematized archival and statistical materials, conducted historiographical and source analysis, prepared the conclusion, formatted the bibliography, *Abenova*

Gulnur Atymtaevna – developed the concept and structure of the study, defined its theoretical and methodological foundations, participated in the discussion and interpretation of the obtained data, summarized the results, and prepared the final version of the article.

Поступила в редакцию 26.12.2025

Поступила после доработки: 28.02.2026

Принята к публикации 29.03.2026

КАЗАХСКО-КЫРГЫЗСКИЕ СТОЛКНОВЕНИЯ В 1760-1780 гг. и ПОЛИТИКА АБЫЛАЯ: ПРИЧИНЫ, ХОД, РЕЗУЛЬТАТЫ

А.Р. Бейсембаева

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан

Email: read_and_read@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-3599-9091>

Аннотация: Объектом исследования являются взаимоотношения Абылай-хана с алатаускими кыргызскими племенными объединениями во второй половине XVIII века. Данная работа направлена на выяснение причин и механизмов эскалации казахско-кыргызских конфликтов после устранения «джунгарского фактора», а также на анализ того, как военные и дипломатические стратегии Абылая работали над задачами стабилизации границ, возвращения пленных, имущества и обеспечения безопасности торговых путей. Источниковую базу исследования составляют архивные документы и материалы, включающие рапорты, донесения, переписку и материалы пограничной с казахскими землями администрации Российской империи; привлечены также опубликованные свидетельства и проведен историографический обзор предшествовавших работ. Методологически использованы принципы историзма, системности и причинно-следственного анализа, а также сопоставление разнотипных источников для реконструкции исторических событий. На основе архивных документов прослежена динамика казахско-кыргызских столкновений и походов, выявлены доминирующие мотивы конфликтов, а также показана роль геополитического фактора. Делается вывод о многокомпонентном характере казахско-кыргызских отношений: военная сила у Абылая сочеталась с прагматикой дипломатии и торгово-экономических интересов, а итоговой целью выступало не столько территориальное урегулирование, сколько снижение пограничной нестабильности и восстановление управляемости налаживание связей и установление взаимных обязательств.

Ключевые слова: Абылай, Уали, казахско-кыргызские отношения, военные походы, дипломатия, аманаты, караванная торговля.

Введение

В 1758 году Джунгарское государство прекратило свое существование. После исчезновения джунгарской угрозы отношения между двумя народами несколько усложнились. Если ранее наличие общего врага часто объединяло два родственных и соседних народа, то теперь начались постоянные конфликты. Как казахи, так и кыргызы стали предъявлять претензии на земли, опустевшие после джунгар. Началась борьба за контроль над торговлей в Центральной Азии. В 1760-е годы участились случаи захвата скота у семиреченских казахов отрядами кыргызов, а также нападения на казахские торговые караваны. Эти обстоятельства привели к существенному обострению казахско-кыргызских отношений. В ответ на сложившуюся ситуацию Абылай организовал серию военных походов вглубь территории, контролируемой кыргызскими племенами. Китайские цинские чиновники также сыграли свою роль, всячески стараясь еще больше усугубить противостояние, которое уже принесло много страданий простому народу обеих сторон.

Материалы и методы

Источниковая база исследования представлена широким комплексом архивных документов и материалов, хранящихся в фондах Исторического архива Омской области – ИАОО и Государственного архива Оренбургской области (Объединенный государственный архив Оренбургской области) – ГАОрО. В качестве основных источников использованы следующие архивные фонды и дела:

- ГАОрО, фонд № 3: «Оренбургская губернская канцелярия, г. Оренбург, Оренбургская губерния 15 марта 1744 г. – 1782 г.», опись № 1, дело № 176: «Сведения о беглых российских подданных, находящихся в Китае», включая материалы по утверждению султана киргиз-кайсацкой Средней орды Абылая в ханском достоинстве;

- ИАОО, фонд № 1: Дивизионная канцелярия командующего войсками Сибирской дивизии и линиями Военной коллегии, г. Омск, опись № 1, дело № 137: «Рапорт об осмотре от Омской крепости до других населенных пунктов до гор. Семипалатинска» и другие документы, касающиеся построек, торговли, и военных действий в регионе;

- опись № 1, дело № 182: Рапорты и донесения о нападениях киргизцев, включая сведения о пропущенных киргизах, возвращении украденного имущества и сборе войск;

- опись № 1, дело № 169: Документы, касающиеся перемещения киргизских табунов, списки убитых и плененных, и переписка по различным вопросам, связанным с киргизскими конфликтами;

- опись № 1, дело № 176: Переписка и рапорты, в том числе сведения о разграничении территорий, допросах плененных и расследованиях по беглым из Средней орды;

- опись № 1, дело № 184: Рапорта и донесения о подготовке киргизцев и калмыков к походам, а также данные о кражах лошадей и угрозах нападений;

- опись № 1, дело № 190: Документы о волнениях среди башкир, киргизов и калмыков, их намерениях переселиться и стремлениях отделиться от России;

- опись № 1, дело № 212: Переписка и рапорты об освобождении плененных, передвижении табунов и других инцидентах в пограничных районах;

- опись № 1, дело № 213: Документы по секретной части, касающиеся взаимодействия с киргизами, бежавшими из Китая, и разведывательных операций в степи.

Эти документы представляют собой ценные источники, позволяющие детально исследовать взаимоотношения Абылая с алатаускими кыргызами в 60-80-е годы XVIII века. Их анализ позволил выявить малоизученные исторические данные, способствующие углубленному пониманию политической и военной активности казахского правителя Абылая в указанном регионе.

Методологическая основа исследования опирается на принципы научно-исторического анализа – объективности, историзма, системности и конкретности, а также на ценностный подход, применяемый в современной исторической науке. Указанные принципы обеспечивают комплексное и объективное изучение исторических событий с учетом совокупности факторов, влияющих на деятельность исторической личности и ее окружения, а также позволяют рассматривать события во взаимосвязи всех их структурных элементов. В данном исследовании применен дедуктивный метод, который рассматривает историю Казахского ханства как часть мировой истории, подчеркивая ее связь с историей других народов и стран. Применение дедуктивного подхода и причинно-следственного анализа позволило автору реконструировать целостную картину событий и воссоздать историческую действительность, в условиях которой осуществлял свою деятельность Абылай хан, особенно в контексте его отношений с алатаускими кыргызами в 60-80-е годы XVIII века.

Обсуждение

Историография вопроса о взаимоотношениях хана Абылая с кыргызами во второй половине XVIII века, в частности его военные походы и дипломатические связи, представлена в ряде научных трудов и исследований. В фундаментальном энциклопедическом издании

«Кыргызстан. Улуттук энциклопедия» (Асанов, 2006) подробно рассматриваются вопросы территориальных споров и конфликтов между казахами и кыргызами после распада Джунгарского ханства. В IX томе энциклопедии имеются данные о казахско-кыргызских отношениях в 60-80 годы XVIII века.

В трехтомном издании «Кыргызстандын тарихы. Байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин» (Джуманалиев, 2016) под редакцией А. Джуманалиева по истории Кыргызстана, уделяется особое внимание взаимоотношениям кыргызов с соседними народами. Во II томе рассматриваются казахско-кыргызские конфликты XVIII века, в том числе походы Абылая на алатауские земли. Авторы акцентируют внимание на политическом контексте, а также на причинах обострения отношений, связанных с претензиями на земли и ресурсы.

Монография К. К. Абуева «Абылай Хан. Современники и наследники: монография» (Абуев, 2013) детально рассматривает военные стратегии и политическую деятельность хана Абылая, в работе имеются некоторые данные, касающиеся взаимоотношений казахов с алатаускими кыргызами. Автор приводит архивные документы, свидетельствующие о причинах и ходе военных столкновений в период правления Абылай хана, анализирует влияние внешних держав и делает выводы о последствиях конфликтов для Казахского ханства.

В работе Д. Б. Сапаралиева «Взаимоотношения кыргызского народа с Россией и соседними народами в XVIII веке» (Сапаралиев, 1995) рассматриваются аспекты взаимодействия кыргызов с Россией и соседними народами, включая казахов. Автор исследует влияние Российской и Цинской империй на казахско-кыргызские отношения и роль дипломатии в разрешении конфликтов.

В книге «Кытай жазмаларындагы кыргыздар» (Асанов, 2004) Т. Асанов анализирует китайские источники, касающиеся истории кыргызов, включая их взаимодействие с казахами. Данное исследование важно для выявления и анализа внешних факторов, влиявших на характер взаимоотношений между казахами и кыргызами в XVIII веке и дополняет данные из российских архивов. В статье «Кыргызско-казахские взаимоотношения и пограничные вопросы XVIII–XIX вв.» (Асанов, 2003, 2006), Т. Асанов рассматривает вопросы территориальных споров между казахами и кыргызами, а также роль хана Абылая в этих конфликтах. В его исследовании особое внимание уделено политике Абылая, направленной на установление контроля над пограничными регионами, а также на дипломатические усилия, которые сопровождали военные действия.

Приведенные работы отражают разные аспекты казахско-кыргызских отношений в XVIII веке и охватывают темы военных конфликтов, территориальных споров, дипломатии и внешнего влияния. Включение архивных документов и междисциплинарного подхода в современные исследования позволило создать более полную картину взаимоотношений Абылая с алатаускими кыргызами. Эти работы являются основой для дальнейшего анализа и интерпретации политической активности казахского хана в контексте взаимодействия с кыргызами и другими соседними народами.

Результаты

Ухудшение казахско-кыргызских отношений привело к серьезным столкновениям между двумя сторонами в 1759, 1764, 1765, 1766 и 1768 годах. В частности, оспаривались поселения в нижнем течении рек Или, Чу и Талас (Асанов, 2006: 53). В 1760 году кыргызы напали на кочевые племена родов дулат и конрат, которые проживали вдоль берегов реки Или, до Чу и Таласа, а также в среднем течении Сырдарьи. Абылай собрал значительные силы и предпринял ответный удар в августе того же года. Султаны Казахского Среднего жуза вторглись в владения кыргызов и захватили большое количество добычи (Джуманалиев, 2016: 200). 10 апреля 1760 года лейтенант И. Ураков и переводчик Я. Гуляев, прибывшие от султана Абылая, сообщили Оренбургской губернской канцелярии о намерении казахского хана Абулмамета и султана Абылая воевать с кыргызами, которые препятствовали торговле казахов с Центральной Азией и Кашгарией. В их сообщении сказано: «Абылай объявил им,

что намерен этой весной отправиться в Туркестан, так как из Кашкара и Яркенда Айходжа и Куниходжа пишут ему, султану, что от нападения китайской армии жители этих городов испытывают большие трудности, и что от сильного военного давления эти жители начали покидать свои города и искать убежище в других местах. Кроме того, люди с этой стороны от городов Яркенд и Кашгария, в кыргызских горах, преграждают торговый путь в Ташкент, Туркестан, Бухару и другие города. Также для того, чтобы расчистить этот путь и умиротворить кыргызов, они зовут его, Абылая, и хана Абулмамета с войском прийти им на помощь» (ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 88. Л. 662).

В ответ на это в 1764 году кыргызские правители трижды атаковали кочевья Старшего и Младшего жузов в долине реки Или. Кыргызы организовали поход против жетысуйских казахов, разорив аулы найманов. Летом 1765 года 30-тысячное войско под командованием Абылая успешно атаковало кыргызов. Он вторгся на кыргызские земли, пройдя через труднопроходимый перевал Сарыбел, где его путь преградили отряды старшин Есенгула, Ерсадыра и известного батыра Атеке-Жырыка. В последующей битве Абылай одержал победу над кыргызами и заставил их правителей заключить мир. Этот поход воспет в известной «Песне об Абылае», записанной Ч.Ч. Валихановым (Валиханов, 1984: 265-272).

21 сентября 1765 года султан Абылай написал командующему Сибирским корпусом, генерал-лейтенанту И. И. Спрингеру, о походе против кыргызов, указав причины этого похода. В частности, Абылай писал: «Кроме того, сообщаю: этим летом я намерен пойти в поход против кыргызов из своих улусов и проверить моих казахов, хорошо ли они живут. Потому что те кыргызы причинили много обид нашему народу и не позволяют никаким торговцам приходить к нам. Наши люди жалуются на это, говоря, что их сильно угнетают. Поэтому мы твердо решили идти» (ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 137. Л. 103-103 об.).

В деятельности Абылая, направленной на объединение казахских земель, в том числе в военных походах на южные территории Казахского ханства против Коканда, принимал участие султан Уали, старший сын Абылая. Уали с молодых лет активно участвовал в военной и внешнеполитической деятельности Абылая и управлял родом атыгай племени аргын Среднего жуза (Ерофеева, 2014: 287). Султан обладал высоким военным статусом, являясь одним из немногих отборных воинов, имевших титул бахадура, что документально подтверждается историческими источниками XVIII века (Эпистолярное наследие, 2014: 366). Одними из наиболее ранних документально зафиксированных сведений о султани являются данные об участии в организации военных походов на Ташкент (Хафизова, 2019: 143).

Летом 1766 года султан Уали прибыл из района Ташкента в Средний жуз с целью сбора военного подкрепления. Доставленная в ставку богатая добыча показала султанам и старшинам достижения Уали бахадура, в результате чего были выделены дополнительные запрашиваемые отряды воинов для продолжения похода на южные территории. Собранная при содействии Уали военная экспедиция позволила ускорить установление контроля над Ташкентом. В этот же период Уали возглавил успешный военный поход против кыргызских племен, находившихся под значительным влиянием Коканда (Сулейменов, 1988: 110-112).

Несмотря на одержанные казахским войском победы, урегулировать конфликт в 1760-е годы XVIII века не удалось. На это повлияли сложная внешнеполитическая обстановка Казахского ханства и сохранявшаяся угроза вторжения со стороны Цинской империи. К концу 1760-х годов султану Абылаю удалось укрепить верховную власть в большей части Казахского ханства. В 1770 году он предпринял военный поход в кыргызские земли. Преодолев перевал Шату в долине рек Кызылсу и Шамси, казахское войско нанесло значительное поражение кыргызскому ополчению. Множество пленных было доставлено в Центральный Казахстан и поселено там в качестве личных вассалов – толенгутов Абылая (История Казахстана, 2000: 253).

Абылая всегда поддерживала большая семья султана Султанмамета, его старшего брата, который кочевал в районе Среднего Иртыша и управлял улусом кипчаков. Ему было 18 лет. Так, 8 ноября 1765 года, согласно докладу коменданта Усть-Каменогорской крепости, генерал-

майора А. М. Хераскова, командующему Сибирским корпусом генерал-лейтенанту И. И. Спрингеру, видна готовность султана Имана вместе со своим старшим братом отправиться в поход с султаном Абылаем против алатауских кыргызов, которые, однако, еще до их выступления в поход рассчитывали на помощь от Цинской империи (ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 137. Л. 293-293 об.).

О том, что в ноябре 1765 года состоялись сражения Абылая с кыргызами 5 декабря 1765 года сообщал в своем рапорте командующий в Ямышевской крепости подполковник фон Траубенберг в адрес командующему Сибирским корпусом генерал-поручику И. И. Шпрингеру: «Аблай-салтан более месяца назад с двадцатью тысячами пошел войной на диких киргисцев» (ИАОО Ф. 1. Оп. 1. Д. 137. Л. 387-387 об.).

В конце 1760-х годов казахско-кыргызские отношения вновь обострились. На пограничных территориях угон скота между кочевыми народами происходил довольно часто и, как правило, не имел серьезных последствий. Однако случаи разорения аулов, убийств и угона людей приводили к вооруженным столкновениям и человеческим жертвам. Нередко инициаторами подобных конфликтов становились кыргызские феодалы. Так, по сообщению Кунгура Юсупова, Такая Каипова и Исергена Илкебаева, вернувшихся из поездки в Средний жуз, в донесении в Оренбург от 8 июля 1768 года указывалось, что кыргызские барымташники разорили несколько аулов казахов, кочевавших в районе Сырдарьи, угнав при этом около 5 тысяч голов скота (Абуев, 2013: 182).

К 1770-м годам ситуация в Центральной Азии оставалась нестабильной. Казахи кочевали в районе города Анджана, расположенного между Кокандом и Ташкентом. Дикокаменные кыргызы вели частые войны или совершали постоянные взаимные набеги с казахами и калмыками (Валиханов, 1985: 76). Казахи под руководством Абылая и его сыновей активно возвращали и расширяли свои территории, укрепляя свои позиции в регионе. Кыргызские племена, соседствовавшие с казахами, также стремились занять новые пастбищные угодья. В таких условиях конфликты между двумя народами были неизбежны, периодически перерастая в вооруженные столкновения.

В 1770 году хан Абылай предпринял нападение на кыргызские кочевья, что привело к битве, ставшей известной как «Джаиловое побоище» (Валиханов, 1985: 77). Сражение произошло в долине реки Чу, при впадении в нее рек Аксу и Кызтуган. Отряды Абылая атаковали аулы кыргызских родов солту и саяков, нанеся им значительный урон. После разгрома этих аулов казахские отряды, возвращаясь обратно, столкнулись с многочисленным кыргызским ополчением. В произошедшей в результате столкновения битве казахи одержали победу.

В том же году Абылай выступил против кыргызских манапов, совершавших набеги на уйсунские и конратские кочевья в Семиречье и Туркестане, и нанес им поражение. Из рапорта генерал-майора С.К. Станиславского командиру Сибирского корпуса генерал-поручику И.И. Шпрингеру о выступившем в поход Абылай султанине от 31 декабря 1770 года хорошо видно, что одной из важных причин, по которой султан Абылай выступал в поход на кыргызов было то обстоятельство, что последние мешали его подданным торговать с Ташкентом, который в прежние времена был одним из главных городов казахов (ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 169. Л. 1-1об.).

Абылай отправился в декабре 1770 года в поход против кыргызов с конным войском в 20 тысяч человек. Представители Российской империи пытались узнать через казахов, которые приезжали на «сатовку» действительно ли это было так (ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 169. Л. 1-1 об.) В ходе тщательных расспросов выяснилось, что командир Семипалатинской крепости Вологодского драгунского полка подполковник Билев выяснил некоторые детали этого похода через одного казаха, приехавшего по своим делам в Семипалатинскую крепость. Согласно донесению причиной похода послужило препятствие кыргызами в торговле казахам с Ташкентом, частые попытки нападения и убийство людей. А численность войска могла быть – приблизительно около 10 тысяч человек. Большому походу предшествовал

разведывательный поход одного из сыновей Абылая в земли кыргызов с 2 тысячами воинов, пока Абылай собирал воинов с разных мест (ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 169. Л. 1-1 об.).

Однако, несмотря на одержанную Абылаем победу, кыргызские манапы спустя некоторое время вновь возобновили свои нападения на торговые караваны, а также на казахские аулы. О том, что были сражения Абылая с кыргызами сообщал в своем письме Кулсары-батыр командиру Сибирского корпуса генерал-поручику И. И. Шпрингеру 16 января 1771 года, когда первый имел 20-тысячное войско, вместо себя он оставил своего старшего сына Уали султана (ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 169. Л. 26-26 об.).

Через два года Абылай организовал новый поход против кыргызов, о чем свидетельствует письмо командующего в Петропавловской крепости генерал-майора С. Станиславского командиру Сибирского корпуса генерал-поручику И. А. Деколонгу от 16 ноября 1772 г., в котором сообщалось о подготовке Абылаем военной экспедиции против кыргызов (ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 176. Л. 311). Абылай уехал для совета с султаном Султанмаметом для по поводу похода, при этом поручив двум своим сыновьям отправиться в поход против кыргызов. Более того, здесь мы видим усиление сепаратизма атыгайских батыров, который традиционно считался вотчиной султана Абылая. В частности, батыры Кулебака и Сегиз батыры отказывались отправиться в поход. Мы сможем предположить, что к этому времени вышеназванные батыры оказались сильно зависимы от Российской империи. В частности, получали ежегодное жалованье, а также право перекочевков на внутреннюю сторону Российской империи в зимнее время.

Сибирская администрация Российской империи вела дополнительные разведывательные работы по выяснению действительных целей похода Абылая на кыргызов. Видимо, эта был перекрестный опрос других информаторов, чтобы убедиться в верности полученных ранее сведений. В данном случае был уже опрошен двоюродный брат хана Абылая, султан кыпчакского улуса Султанмамет-султан. В своем письме Султанмамет-султан писал командиру Сибирского корпуса генерал-поручику И. А. Деколонгу о готовящейся войне с дикокаменными кыргызами от 29 ноября 1772 года: «Во известие вам чрез сие донести имею, что сего ноября 13 числа прибыл ко мне з двумя сыновьями Аблай-хан, и при нем киргисцов пятьдесят человек, для некоторого со мною переговора ...Намерение ж у нас с ним, Аблаем, есть, чтоб итти войной на диких киргисцов. А когда пойдем, тогда и вашему высокопревосходительству о том походе дать знать не премину» (ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 176. Л. 369 об.).

В письме от 8 декабря 1772 года Султанмамет-султан писал командиру Сибирского корпуса генерал-поручику И. А. Деколонгу о предстоящем совместном походе на кыргызов вместе с Абылай-ханом: «Аблай-салтан, погостив у меня, благополучно в свои кочевья отбыл. О чем изволите ведать. И мы с ним договор заключили, что ехать весной, ему с двумя сыновьями, а мне вообще с восемью тысячами нашими подвластными киргисцами на диких киргисцов войной» (ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 176. Л. 397–398).

Султанмамет сообщал, что поход состоится весной 1773 года и он выступает с войском численностью в 8 тысяч человек вместе с двумя своими сыновьями. Очевидно, что султан открыто раскрывал свою карту, заранее зная, что это информация все равно будет известна российской стороне. Более того, россияне не очень расстраивались против похода казахов на кыргызов, которые были далеко от российских границ. Наоборот, они стягивали на себя дополнительные силы казахов, могущих представить опасность Российской империи.

В своем письме от 23 августа 1773 года Урус-султан, старшина басентиинской волости, писал командующему Сибирским корпусом генерал-поручику И. А. Деколонгу о войне с кыргызами, когда казахи взяли в плен около 600 кыргызов. Отряды Абылая в данных сражениях участвовали под предводительством его двух сыновей. Сам Абылай отдал приказ всем старшинам с подвластными казахами выдвигаться к урочищу Баянаул для созыва совета (ИАОО Ф. 1. Оп. 1. Д. 182. Л. 147-150 об.).

Вскоре 3 сентября 1773 года находящийся у Кулсары-батыра сержант Абдулов написал

командующему в Петропавловской крепости генерал-майору С. К. Станиславскому письмо о том, что скорее всего планируется всеми прибывшими на совет казаками выйти в военный поход на кыргызов (ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 182. Л. 174-174 об.).

Атыгайский батыр Кулсары тайно сообщал командиру Сибирского корпуса генерал-поручику И.А. Деколону 26 декабря 1773 года в своем письме, что Абылай отдал ему приказ готовиться к походу против кыргызов. Эта информация была передана через казака Егора Бедрина. Кстати, за особое доверие Кулебака батыр получил от руководства Западной Сибири Российской империи пистолет, что категорически было ранее запрещено. Видимо, региональные власти сочли сделать для своего тайного осведомителя исключение, в какой-то степени предавшего своего хана (ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 184. Л. 31-32 об.).

Кулсара показывая свою полезность и преданность российской короне, выдает секретные сведения, касающиеся хана Абылая, готовящегося выступить в поход против соседних алатауских кыргызов. Всем казакам было приказано купить заранее порох, свинец и подготовить к походу хороших лошадей, луки со стрелами и копья (ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 184. Л. 38-41 об.).

Действительно, поход Абылая на кыргызов состоялся, о чем сообщал ряд информаторов и осведомителей со стороны казахов. Так 9 января 1774 года в своем рапорте командующий Семипалатинской крепости полковник И.Т. Титов докладывал командиру Сибирского корпуса генерал-майору А.Д. Скалону о походе Абылай хана и его родственника Абулфеис-султана на кыргызов с войском численностью в 60-тысяч воинов, что было огромным количеством для того времени. Эта информация стала ему известна через коменданта Шульбинского форпоста капитана Ушакова. В свою очередь этот офицер получил информацию об этом через старшин Кирейской волости Умир батыра, что данное войско стоит на расстоянии 10 дневной конной езды от китайской границы (ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 190. Л. 69). Как видно из данного донесения, хан Абылай объединил свое войско с влиятельным султаном Среднего жуза, которому подчинялись многочисленные найманские роды с султаном Абулфеисом. Китайские записи подтверждают, что Абылай-хан напал на территорию кыргызов в 1774 году (Асанов, 2006: 54).

О том, что поход Абылая и Абулфеиса действительно состоялся, за которым последовало перемирие, свидетельствуют письмо басентииновского старшины, султана Урус султана, старшего сына Султанмамет султана, от 26 марта 1774 года, адресованного командиру Сибирского корпуса генерал-майору А. Д. Скалону. В сообщениях говорилось, что возможно между казаками и кыргызами было заключено перемирие. Кстати, письмо в его адрес было передано через того же казака Егора Бедрина, который был в то время посредником между казахскими старшинами и высшей властью Западной Сибири (ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 190. Л. 363).

Султан Урус не дождавшись ответа и удовлетворения его просьб в ответ на информацию о походе на калмыков, чуть позднее начал настаивать со своими просьбами, предоставив информацию о состоявшемся военном походе казахов на кыргызов, о чем свидетельствует его письмо от 1 июня 1774 года в адрес командира Сибирского корпуса генерал-майору А. Д. Скалону: Абылай хан имеет войну с кыргызами, и не малое количество добычи и пленных получил (ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 190. Л. 614)

Как видим, война все-таки состоялась. Абылай захватил большое количество пленных. Поход был удачным. Кстати, султан Урус передал не совсем верную и проверенную информацию, что видно из письма от 1 июня 1774 года некоего А. Апсалимова, находящегося при Султанмамет-султана за муллу, адресованного командиру Сибирского корпуса генерал-майору А.Д. Скалону. В этом письме информатор Апсалимов тайно передает о действительном положении дел: на войне с кыргызами погиб знаменитый Барак-батыр, его войско так же было уничтожено. Старшина Барак собрав 6 тысячное войско отправился в поход, где он погибает с большинством его войска, когда вернулись в свои кочевья только лишь 40 человек. Это факт свидетельствует о том, что в том сражении казахи потеряли

жестокое поражение от кыргызов. Кыргызы взяли в плен много старшин Абылай хана, в связи с этим Абылай был намерен до последнего не возвращаться в этом году в улусы, и продолжать войну (ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 190. Л. 618). Абылай был вынужден остаться в театре военных действий с целью вернуть пленных старшин

Мулла, находящийся при Султанмамет султানে просил не выдавать его, в ином случае его ждала смерть за сливание внутренней информации (ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 190. Л. 619 об.). Безусловно, этой информации можно было доверять, так как мулла под страхом смерти поведаль руководству Западной Сибири более правдивую информацию, нежели Урус султан, который открыто дезинформировал региональные власти. Вместе с тем, мы видим и то, что муллы и толмачи из числа татар и бухарцев, находящиеся при султанах осуществляли открытую разведывательную и шпионскую работу, ослабляя стан хана Абылая и султанов.

Вместе с тем, на имя высшего руководства Сибири поступили сведения о намерениях людей Абылая, находящегося в походе на кыргызов, напасть на российскую сторону. Это видно из рапорта командующего в Петропавловской крепости бригадира С. Суморокова командиру Сибирского корпуса генерал-майору А.Д. Скалону от 10 июня 1774 года об откочевании большого количества киргиз-кайсаков в отсутствие Абылай хана к реке Тургай с намерением летом и осенью нападать на Россию (ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 190. Л. 671).

Как видим, значительная часть подвластных Абылая казахов имели намерение напасть на россиян, пользуясь нахождением Абылая на земле кыргызов. При этом верными России остался ряд старшин, батыров, таких как: Уали султан, старшина Кулсары-батыр, Байжигит-мурза, Саргадак-батыр и Байтук Юлдубаев.

Вместе с тем, 9 июня 1774 года в Петропавловскую крепость сообщал Уали султан об одержанной казахами хана Абылая победы над кыргызами: «На сих днях получил я от отца своего известие, что он неприятелей своих победил до восьми тысяч. Ис коих много себе в полон получил. А за остальными еще отправил отыскивать от себя войска». Как видно из небольшого сообщения султана Уали, 8 тысяч кыргызов были разгромлены. Немало кыргызов было взято в плен. За остальными кыргызами была организована погоня.

В войне с кыргызами Россия занимала позицию по недопущению усиления казахов в военном противостоянии с кыргызами. С этой целью она категорически запрещала россиянам продавать казахам порох, свинец и селитру. Это видно из рапорта командующего в Петропавловской крепости бригадира С.В. Суморокова командиру отдельного Сибирского корпуса генерал-майору Н.Г. Огареву от 9 января 1778 года, когда была замечена попытка тайного закупа боеприпасов у россиян и даже ташкентцев. На что было приказано ни в коем случае не продавать им боеприпасы и вести тщательный осмотр при выезде за границу России всех (ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 212. Л. 26-26 об.).

В военных походах казахов против кыргызов Абылай отправлял в Россию невыполнимые просьбы прислать ему военные российские отряды. Это видно из письма Абылай хана от 24 июля 1778 года командующему в Петропавловской крепости бригадиру С.В. Суморокову о необходимости прислать ему российских военных для устрашения дикокаменных кыргызов. Абылай просил генерал-майора Николая Гавриловича Огарева прислать в улусы военную команду в сто человек вооруженных своим оружием и обмундированием и с провиантом и фуражем на один месяц. Абылай планировал использовать небольшой российский отряд для устрашения.

Вместе с тем Абылай не скрывает тот факт, что ранее для войны с кыргызами он просил отряд большей численностью до 1000 человек и уже и так снизил свои требования к подкреплению (ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 213. Л. 94-94 об.). Но не трудно догадаться, что Россия не имела намерения помогать казахской стороне, в частности, хану Абылаю. Хотя хан делал тщетные попытки добиться своей цели, всячески уверяя, что там, якобы в плену находится русский офицер Дудин и товары купца Шихова, якобы ограбленные кыргызами.

Очевидно, что Россия отказала ему. И практически во всем периоде нахождения казахов в орбите российской политики, не было случая, когда она выделила бы какой-нибудь военный

отряд казахам. Это видно из письма оренбургского губернатора И. А. Рейнсдорпа от 13 августа 1778 года в адрес Абылай хана о необходимости самостоятельно, без движения российских войск, выволить из плена капитана Дудина, что обязательно зачтется при Дворе в Санкт-Петербурге (ИАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 213. Л. 167 об.)

В походе на кыргызов Абылай не поддержал ряд старшин и батыров, в том числе и с его атыгаевской волости. Более того, на российскую сторону доставлялась вся информация, об Абылае. К примеру, за преданность империи Куберяк батыру Огарев предлагает платить ему жалованье в 100 рублей (ГАОрО. Ф. 3. Оп. 1. Д. 176. Л. 320).

Видимо, ослабление хана Абылая, в том числе и в походе на кыргызов, происходило и оттого, что не верны ему были некоторые влиятельные батыры из его же атыгаевского рода, считавшемуся его родовым улусом, которому он был приставлен в начале своего восхождения на ханский трон.

О том, что летом 1780 года у Абылая был военный конфликт с кыргызами, свидетельствует и письмо Оренбургскому губернатору И. А. Рейнсдорпу от командующего Сибирским корпусом Н. Г. Огарева, где он через ряд источников получает наиболее достоверные сведения об очередной начавшейся войне (ГАОрО. Ф. 3. Оп. 1. Д. 176. Л. 361).

Султанмамат султан, отмечая в сообщениях на адрес русской администрации подвиги своего сына Сеита в войне с кыргызами, просит его назначить преемником после своей кончины. В этом же письме Султанмамат сообщал о военной добыче хана Абылая в очередной войне с кыргызами и его местожительстве в последний год его жизни. Хан Абылай был здоров, но болел его сын Чингис султан. В аманаты он получил с кибитками 9 семей кыргызов, чтобы они впредь не нападали на казахов. Проживал хан недалеко от Туркестана при горе Этикент, построил дом и занимался земледелием. А Уали султана он оставил на прежнем месте на севере Казахского ханства.

Практически до своей кончины, летом 1780 года Абылай успел отправить послов к кыргызам. Это видно из донесения писаря Абылай хана мешеряка Ягуды Усманова, который докладывал в Троицкую крепость от 22 ноября 1780 года: «Аблай хан к Китаю намерений не имеет, а хочет будущей весной после получения аманатов от достойных кыргызов возвратиться во свои улусы» (ГАОрО. Ф. 3. Оп. 1. Д. 176. Л. 372–373).

Таким образом, после завершения войны с кыргызами Абылай вернулся в район Туркестана, на границу с кыргызами и оттуда совершал набеги на них. Взял в плен ряд детей знатных кыргызских семей. Разделил их между разными султанскими детьми. Условия их содержания были весьма почетными (ГАОрО. Ф. 3. Оп. 1. Д. 176. Л. 385).

Россияне со слов известных казахов давали высокую оценку боевым качествам кыргызских воинов: «Чингис-солтан и старшина Дат-батырь, сказали, что этот народ – киргизы одного с ними магометанского закона и гораздо многочисленны, в военном стражении и во всех поступках против орды киргис-кайсака острее и проворнее» (ГАОрО. Ф. 3. Оп. 1. Д. 176. Л. 388 об.)

Российская империя анализировала на основе всех поступающих из степи сведений, как же удалось Абылаю покорить кыргызов: во-первых, он сделал неожиданное наступление, когда удалось захватить в плен детей влиятельных кыргызских биев, сделав их аманатами. Во-вторых, он с собой всегда возил хорошо вооруженного и экипированного русского солдата по имени Яков, который своим присутствием создавал видимость, что в его стане были русские войска. В-третьих, на границе с кыргызами находился китайский пограничный отряд в 500 человек, которых Абылай считал своим, по крайней мере, уверял своего противника в этом, тем самым приведя их в замешательство (ГАОрО. Ф. 3. Оп. 1. Д. 176. Л. 388 об.).

Заключение

Казахи и кыргызы являлись наиболее близкими в этнокультурном отношении народами Центральной Азии, объединенными общностью исторической судьбы, языковой и культурной близостью, а также сходством образа жизни. На протяжении веков они совместно

противостояли внешним завоевателям, поддерживая дружественные отношения. В начале XVIII века казахи и кыргызы объединялись для отражения джунгарской экспансии и предпринимали совместные походы с целью возвращения утраченных кочевий на границах с Джунгарией.

Вместе с тем в 1760-1770-е годы хан Абылай предпринял несколько военных походов против кыргызов, которые в ряде работ трактуются как завоевательные. Однако архивные материалы не подтверждают такую оценку. После одержанных побед над кыргызскими манапами Абылай не присоединял их земли, не оставлял наместников, но стремился к установлению мира, признанию границ, возвращению пленных и угнанного скота. Что касается присырдарьинских городов, то они были возвращены Казахскому ханству Абылаем еще до его избрания ханом. Дальновидно оценивая политические риски, Абылай учитывал возможные негативные последствия конфронтации с соседями, придавая особое значение сохранению и развитию торгово-экономических связей. Он последовательно обеспечивал безопасность прохождения через казахские степи торговых караванов, строго наказывая своих подданных за кражу скота и иные ущербные действия. В то же время Абылай решительно реагировал на факты обид и несправедливости, причиненных казахам со стороны соседей. Таким образом, взаимоотношения Абылая с алатаускими кыргызами в 60-80-е годы XVIII века были сложным и многогранным процессом, в котором военные действия сочетались с дипломатическими усилиями по достижению стабильности и установлению территориальных границ.

Источники

ГАОО – Государственный архив Оренбургской области (Объединенный государственный архив Оренбургской области)
ИАОО – Государственный исторический архив Омской области

Sources

The State Archive of the Orenburg Region
The State Historical Archive of the Omsk Region

Литературы

Абуев, 2013 - *Абуев К.К.* Абылай Хан. Современники и наследники: монография. К.К.Абуев. Кокшетау: Эрекет, 2013. 308 с.
Асанов, 2003 - *Асанов Т. И.* Кыргызско-казахские взаимоотношения и пограничные вопросы XVIII-XIX вв. // *Вестник Кыргызского Национального университета им. Жусупа Баласагына.* Серия 1. Вып.3. Гуманитарные науки. Б., 2003. С. 36-41.
Асанов, 2003 - *Асанов Т. И.* Кыргызско-казахские пограничные вопросы XVIII-XIX вв. // *Кенесары Касымұлы. Тулганын 200 жыл толуыма арналган ғылым-теориялык конференция материалдары.* Алматы, 2003. С. 88-99.
Асанов, 2004 - Кытай жазмаларындагы кыргыздар. Шинжан эл басмасы / *Т. Асанов*, 2004. 250с.
Асанов, 2006 - «Кыргызстан». Улуттук энциклопедия: 1-том. Башкы ред. *Асанов Ү. А. Б.*: Мамл. тил жана энциклопедия борбору, 2006. 688 бет, илл.
Асанов, 2006 - *Асанов Т. И.* XVIII-XIX кылымдардагы кыргыз-казак чек ара маселелери // *Алымбектин санжырасы* (Абылай хандын доорундагы кыргыз-казак мамилеси. XVIII кылыдын окуялары). Б., 2006. 95-110 бб.
Валиханов, 1984 - *Валиханов Ч. Ч.* Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии: Том I. 1984. 432 с.

- Валиханов, 1985 - *Валиханов Ч. Ч.* Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии: Том II. 1985. 416 с.
- Джуманалиев, 2016 - *Кыргызстандын тарихы. Байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин. 3 томдук. II т. XVII-XIX кылымдар / Башкы ред. кеңеш: А. Джуманалиев (төрага) ж.б.* Бишкек: Кут-Бер, 2016. 616 б.
- Ерофеева, 2014 - *Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 гг. Сборник исторических документов в 2-х томах / составитель и ответственный редактор И. В. Ерофеева.* Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. 1032 с.
- История Казахстана, 2000 - *История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах.* Алматы: Атамұра, 2000. Т. 3. 768 с.
- Сапаралиев, 1995 - *Сапаралиев Д. Б.* Взаимоотношения кыргызского народа с русским и соседними народами в XVIII веке. В.: Илим, 1995. 152 с.
- Сулейменов, 1988 - *Сулейменов Р. Б., Мусеев В. А.* Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Аблая). Алматы: Наука, 1988. 144 с.
- Хафизова, 2019 - *Хафизова К. Ш.* Степные властители и их дипломатия в XVIII-XIX веках. Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019. 480 с.
- Эпистолярное наследие, 2014 - *Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 гг. Сборник исторических документов. В 2 т. Т. 1: Письма казахских правителей. 1675-1780 гг. / сост. и отв. ред. И. В. Ерофеева.* Алматы: АО АБДИ Компани. 2014. 696 с.

А.Р. Бейсембаева

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Алматы, Қазақстан)

1760-1780-жж. ҚАЗАҚ-ҚЫРҒЫЗ ҚАҚТЫҒЫСТАРЫ ЖӘНЕ АБЫЛАЙДЫҢ САЯСАТЫ: СЕБЕПТЕРІ, БАРЫСЫ, НӘТИЖЕЛЕРІ

Андатпа: Зерттеу нысаны XVIII ғасырдың екінші жартысындағы Абылай ханның алатаулық қырғыз тайпалық бірлестіктерімен өзара қарым-қатынастары болып табылады. Мақаланың мақсаты – «жонғар факторының» жойылуынан кейін қазақ-қырғыз қақтығыстарының ушығу себептері мен тетіктерін айқындау, сондай-ақ Абылайдың әскери және дипломатиялық стратегияларының шекаралық тұрақтылықты қамтамасыз ету, тұтқындар мен мүлікті қайтару, сауда жолдарының қауіпсіздігін сақтау міндеттерін шешудегі рөлін талдау. Зерттеудің деректік негізін Ресей империясының қазақ жерлерімен шектес аймақтарындағы әкімшілік мекемелердің қорларында сақталған архивтік құжаттар мен материалдар, соның ішінде рапорттар, донесениялар, ресми хат-хабарлар құрайды; сондай-ақ жарияланған деректер тартылып, алдыңғы ғылыми еңбектерге историографиялық шолу жасалды. Әдіснамалық тұрғыдан тарихи принциптер – тарихилық, жүйелілік және себеп-салдарлық талдау, сондай-ақ тарихи оқиғаларды қайта қалпына келтіру мақсатында әртектес дереккөздерді салыстырмалы талдау қолданылды. Архивтік материалдар негізінде қазақ-қырғыз қақтығыстары мен жорықтарының динамикасы айқындалып, қақтығыстардың басым мотивтері мен геосаяси фактордың рөлі көрсетіледі. Зерттеу қорытындылары қазақ-қырғыз қатынастарының көпқұрамды сипатын дәлелдейді: Абылай ханның әскери күші дипломатиялық прагматикамен және сауда-экономикалық мүдделермен ұштасып, түпкі мақсат ретінде аумақтық кеңеюден гөрі шекаралық тұрақсыздықты төмендету, басқарылымды қалпына келтіру, байланыстарды жаңғырту және өзара міндеттемелерді орнықтыру көзделді. **Түйін сөздер:** Абылай, Уали, қазақ-қырғыз қатынастары, әскери жорықтар, дипломатия, аманаттар, керуен саудасы.

A.R. Beisembayeva

Sh.Sh. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan, Almaty)

KAZAKH-KYRGYZ CLASHES IN THE 1760-1780 AND THE POLICY OF ABLAI: CAUSES, COURSE, AND OUTCOMES

Abstract: The object of this study is the relations between Ablai Khan and the Alatau Kyrgyz tribal associations in the second half of the eighteenth century. The article aims to identify the causes and mechanisms behind the escalation of Kazakh-Kyrgyz conflicts following the elimination of the “Dzungar factor,” as well as to analyze how Ablai Khan’s military and diplomatic strategies were employed to address the tasks of border stabilization, the return of captives and property, and the security of trade routes. The source base of the study consists of archival documents and materials, including reports, dispatches, correspondence, and records of the Russian Imperial administration in regions bordering Kazakh lands; published testimonies are also used, and a historiographical review of earlier scholarship is provided. Methodologically, the research applies the principles of historicism, systematic analysis, and cause-and-effect reasoning, along with the comparative examination of diverse types of sources in order to reconstruct historical events. On the basis of archival evidence, the dynamics of Kazakh–Kyrgyz clashes and military campaigns are traced, the dominant motives of the conflicts are identified, and the role of the geopolitical factor is demonstrated. The study concludes that Kazakh-Kyrgyz relations were of a multi-component nature: under Ablai Khan, military force was combined with pragmatic diplomacy and trade-economic interests, while the ultimate objective was not so much territorial expansion as the reduction of border instability, the restoration of effective governance, the renewal of contacts, and the establishment of mutual obligations.

Keywords: Abylai, Uali, Ablai Khan, Uali, Kazakh-Kyrgyz relations, military campaigns, diplomacy, hostages (amanats), caravan trade.

References

- Abuev, 2013 – *Abuev K.K.* (2013). *Abilai Khan. Sovremenniki i nasledniki: monografiia* [Abylai Khan. Contemporaries and Heirs: Monograph]. Kokshetau: Ereket, 308 p. [in Russian]
- Asanov, 2003 – *Asanov T.I.* (2003). *Kyrgyzsko-kazakskie pogranichnye voprosy XVIII-XIX vv.* [Kyrgyz-Kazakh Border Issues in the XVIII-XIX Centuries]. *K. Kasymuly. Conference Materials Dedicated to the 200th Anniversary of K. Kasymuly.* Almaty, pp. 88-99 [in Russian]
- Asanov, 2003 – *Asanov T.I.* (2003). *Kyrgyzsko-kazakskie vzaimootnosheniia i pogranichnye voprosy XVIII-XIX vv.* [Kyrgyz-Kazakh Relations and Border Issues in the XVIII-XIX Centuries]. *Vestnik Kyrgyzskogo Natsional'nogo universiteta im. Jusupa Balasagyna.* Seria 1. Vyp. 3. Gumanitarnye nauki, Bishkek, pp. 36-41 [in Russian]
- Asanov, 2004 – *Asanov T.* (2004). *Kytai jazmalaryndagy kyrgyzdar* [Kyrgyz People in Chinese Writings]. Xinjiang: Xinjiang El Basmasy, 250 p. [in Kyrgyz]
- Asanov, 2006 – *Asanov T.I.* (2006). *XVIII-XIX kilymdardagy kyrgyz-kazak chek ara maseleri* [Kyrgyz-Kazakh Border Issues in the XVIII-XIX Centuries]. *Alymbektin sanzhyrasy* (Abylai khan dyn doorundagy kyrgyz-kazak mamilesi. XVIII kilymdyn okualary). Bishkek, pp. 95-110 [in Kyrgyz]
- Asanov, 2006 – *Asanov U.A.* (Ed.). (2006). *Kyrgyzstan: Uluttuk entsiklopediia* [Kyrgyzstan: National Encyclopedia]. Vol. 1. Bishkek: Mamlektik til jana entsiklopediia borboru, 688 p., illustrated [in Kyrgyz]
- Dzhumanaliev, 2016 – *Dzhumanaliev A.* (Ed.). (2016). *Kyrgyzstandyn tarikhy. Baiyrky mezhgilden bügüngü künge chein* [The History of Kyrgyzstan from Ancient Times to the Present Day]. Vol. II. Bishkek: Kut-Ber, 616 p. [in Kyrgyz]
- Epistoliarnoe nasledie, 2014 – *Erofeeva I.V.* (Ed.). *Epistoliarnoe nasledie kazakhskoi praviashchei elity 1675–1821 gg.* [Epistolary Heritage of the Kazakh Ruling Elite 1675-1821]. Collection of Historical Documents. In 2 Vols. Vol. 1. Almaty: AO ABDI Compani, 696 p. [in Russian] Erofeeva,

- 2014 – *Erofeeva I.V.* (Ed.). (2014). Epistoliarnoye nasledie kazakhskoi praviyaiushchei elity 1675–1821 gg. [Epistolary Heritage of the Kazakh Ruling Elite 1675-1821]. Collection of Historical Documents in 2 Vols. Vol. 2. Almaty: AO ABDI Compani, 1032 p. [in Russian]
- Istoriia Kazakhstana, 2000 – Istoriia Kazakhstana (s drevneishikh vremen do nashikh dnei). V piati tomakh [The History of Kazakhstan (from Ancient Times to the Present Day). In Five Volumes]. Almaty: Atamura, Vol. 3, 768 p. [in Russian]
- Khafizova, 2019 – *Khafizova K.Sh.* (2019). Stepnye vlastiteli i ikh diplomatiia v XVIII-XIX vekakh [Steppe Rulers and Their Diplomacy in the 18th–19th Centuries]. Nur-Sultan: KISI pri Prezidente RK, 480 p. [in Russian]
- Saparaliyev, 1995 – *Saparaliyev D.B.* (1995). Vzaimootnosheniia kyrgyzskogo naroda s russkim i sosednimi narodami v XVIII veke [Relations of the Kyrgyz People with the Russians and Neighboring Peoples in the XVIII Century]. Bishkek: Ilim, 152 p. [in Russian]
- Suleimenov, 1988 – *Suleimenov R.B., Moiseev V.A.* (1988). Iz istorii Kazakhstana XVIII veka (o vneshnei i vnutrennei politike Ablaiia) [From the History of Kazakhstan in the 18th Century (On the Foreign and Domestic Policy of Ablai)]. Almaty: Nauka, 144 p. [in Russian]
- Valikhanov, 1984 – *Valikhanov Ch.Ch.* (1984). Sobranie sochinenii v piati tomakh [Collected Works in Five Volumes]. Vol. I. Alma-Ata: Glavnaia redaktsiia Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii, 432 p. [in Russian]
- Valikhanov, 1985 – *Valikhanov Ch.Ch.* (1985). Sobranie sochinenii v piati tomakh [Collected Works in Five Volumes]. Vol. II. Alma-Ata: Glavnaia redaktsiia Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii, 416 p. [in Russian]

Сведения об авторе

Бейсембаева Акмарал Рашидкызы – PhD доктор, старший научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова МНВО РК.

Автор туралы мәлімет

Бейсембаева Акмарал Рашидкызы – PhD доктор, ҚР ҒЖБМ Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының аға ғылыми қызметкері.

Information about the author

Akmaral R. Beisembayeva – PhD, Senior Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology of the MSHE RK.

Поступила в редакцию 05.12.2025
Поступила после доработки 22.02.2026
Принята к публикации 29.03.2026

FTAMP 03.20.00

[https://doi.org/10.53360/3107-0493-2026-1\(7\)-7](https://doi.org/10.53360/3107-0493-2026-1(7)-7)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУ САЯСАТЫНЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ: 2010-2021 ЖЫЛДАРДАҒЫ ТАРИХИ БАҒЫТТАР

Э.А. Мусаева^{1*}, Г.Н. Джабаева²

^{1*}*КеАҚ Қарағанды медицина университеті, Қарағанды, Қазақстан.*

²*Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің Әлеуметтік қорғау саласын дамыту жөніндегі Ұлттық ғылыми орталығы, Астана, Қазақстан.*

E-mail: elvira.musaeva.75@mail.ru^{1*}
guldena_77@mail.ru²

^{1*}<https://orcid.org/0000-0002-9006-6518>

²<https://orcid.org/0000-0001-9741-3562>

Аңдатпа. Мақалада тәуелсіз Қазақстанның білім беру жүйесін жаңғырту контексіндегі мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту саясатының 2010-2021 жылдар аралығындағы тарихи-логикалық эволюциясы кешенді түрде қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі аталған кезеңдегі демографиялық өсім мен әлеуметтік сұраныстың артуы жағдайында мемлекеттік стратегиялық бағдарламалардың тиімділігін ғылыми тұрғыдан қайта пайымдау қажеттілігімен негізделеді.

Автор нормативтік-құқықтық базаның трансформациясын саралай отырып, 2010 жылдан басталған «Балапан» бағдарламасының институционалдық маңызына ерекше назар аударады. Бағдарламаның мектепке дейінгі ұйымдар желісін ұлғайтудағы, мемлекеттік-жекеменшік әріптестік тетіктерін енгізудегі және мектеп жасына дейінгі балаларды қамту көрсеткішін динамикалық түрде өсірудегі рөліне тарихи-салыстырмалы талдау жасалады.

Зерттеу барысында мектепке дейінгі білім берудің тек сандық көрсеткіштері ғана емес, сонымен қатар оның мазмұндық және сапалық параметрлері - кадрлық әлеуетті нығайту, педагогтардың кәсіби құзыреттілігін арттыру және білім беру стандарттарын халықаралық талаптарға сәйкестендіру мәселелері де терең зерделенеді. Сонымен қатар, мақалада қаржыландырудың жан басына шаққандағы нормативтік тетіктері, қала мен ауыл арасындағы инфрақұрылымдық алшақтық және балабақшалардағы орын тапшылығы секілді жүйелі проблемалардың тарихи алғышарттары мен шешу жолдары айқындалады.

Тарихи-хронологиялық, жүйелілік және статистикалық талдау әдістерін қолдану негізінде автор Қазақстанның мектепке дейінгі білім беру саясатының даму үрдістерін кезеңдерге бөліп жүйелейді. Зерттеу нәтижелері мемлекеттік білім беру саясатының тарихи тәжірибесін қорытындылауға мүмкіндік береді және отандық білім беру жүйесін стратегиялық жоспарлаудың болашақ бағыттарын айқындау үшін ғылыми негіз болып табылады.

Кілт сөздер: мектепке дейінгі саясат, «Балапан» бағдарламасы, қаржыландыру, демографиялық өсім, мемлекеттік балабақша, жекеменшік балабақшалар, білім беру реформалары.

Кіріспе

Мектепке дейінгі білім беру жүйесі кез келген мемлекеттің білім беру саясатының маңызды құрамдас бөлігі. Бұл кезең баланың тұлғалық қалыптасуының алғашқы сатысы ретінде оның когнитивтік, әлеуметтік және эмоционалдық дамуына негіз қалайды. Осы

тұрғыдан алғанда, мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту жүйесінің тиімділігі кейінгі білім алу

сапасына тікелей әсер ететін маңызды факторлардың бірі болып саналады.

Қазақстан Республикасында тәуелсіздік алғаннан кейін білім беру жүйесін жаңғырту және халықаралық стандарттарға сәйкестендіру мақсатында бірқатар реформалар жүзеге асырылды. Әсіресе 2010 жылдан кейін білім беру саласында институционалдық және мазмұндық өзгерістер қарқын алып, мектепке дейінгі білім беру жүйесін жетілдіру мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының біріне айналды.

Мектепке дейінгі білім беру балалардың базалық дағдыларын қалыптастыруда және олардың алдағы оқуына дайын болуында маңызды рөл атқарады. Қазақстандағы реформаның негізгі міндеттерінің бірі - барлық балалар үшін мектепке дейінгі білім берудің қолжетімділігін кеңейту болды.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңына сәйкес бес-алты жастағы балалар үшін міндетті мектепалды даярлық енгізіліп, мектепке дейінгі ұйымдардың желісін кеңейту бағытында жүйелі шаралар қолға алынды. Алайда, сол уақытта да орын тапшылығы, қаржыландырудың тығырыққа тірелуі, кадрлардың жетіспеушілігі және әлеуметтік теңсіздіктер сияқты кедергілер мектепке дейінгі білім беру саясатының алдындағы басты сын-тегеріндер болып қала берді.

2010-2020 жылдар аралығында жүзеге асырылған маңызды бастамалардың бірі - «Балапан» мемлекеттік бағдарламасы болды. Бағдарлама мектепке дейінгі ұйымдардың санын арттыру, балаларды мектепке дейінгі тәрбиемен қамту көрсеткіштерін ұлғайту және білім беру инфрақұрылымын дамыту мақсатында қабылданды. Нәтижесінде балабақшалардың саны едәуір өсіп, мектепке дейінгі тәрбиемен қамтылған балалардың үлесі айтарлықтай артты.

Соған қарамастан, мектепке дейінгі білім беру жүйесінде бірқатар өзекті мәселелер сақталып қалды. Атап айтқанда, балабақшалардағы орын тапшылығы, қаржыландырудың жеткіліксіздігі, педагогикалық кадрлардың тапшылығы, сондай-ақ қалалық және ауылдық аймақтар арасындағы әлеуметтік теңсіздіктер мектепке дейінгі білім беру саясатының маңызды мәселелерінің бірі ретінде қалыптасты.

Осыған байланысты 2010-2021 жылдар аралығындағы Қазақстандағы мектепке дейінгі білім беру саясатының тарихи даму ерекшеліктерін ғылыми тұрғыда зерделеу қазіргі тарих ғылымындағы өзекті мәселелердің бірі.

2010 жылдан кейін Қазақстанның білім беру жүйесі еуропалық стандарттарды үлгі тұтқан жаңғырту үрдісіне кірісті. Мектепке дейінгі білім беру саласы да осы жаңарудан тыс қалмады. Балалардың құқықтарын қорғау, оларды мектеп табалдырығына лайықты дайындау және халықаралық озық тәжірибелерді жүйелі түрде енгізу - осы бағыттағы маңызды қадамдар болды.

Әдебиеттерге шолу

2010-2021 жылдар аралығындағы Қазақстандағы мектепке дейінгі білім беру саласы бойынша жүргізілген ғылыми зерттеулер бірнеше негізгі бағыттарды айқындады:

-«Балапан» бағдарламасы аясында балаларды мектепке дейінгі тәрбиемен қамту деңгейі кеңестік кезеңмен салыстырылып, ұлттық басымдық ретінде қарастырылды (Балаларды мектепке, 2013).

-Статистикалық мәліметтер мектепке дейінгі ұйымдар санының ұлғаюын және балаларды қамту деңгейінің өсуін көрсетті.

-Педагогикалық кадрларды даярлау мәселелері, ғылыми-зерттеу базасының әлсіздігімен байланысты талданды.

-Мемлекеттік және жекеменшік балабақшалардағы орын тапшылығы әлеуметтік және экономикалық қиындықтармен байланыстырылды.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеу барысында тарихи-хронологиялық, салыстырмалы және жүйелі талдау әдістері

қолданылды. Нормативтік-құқықтық құжаттар, мемлекеттік бағдарламалар, сондай-ақ, бұған

дейін жүргізілген ғылыми зерттеулердің нәтижелері мұқият талданды.

Алдымен, тарихи-хронологиялық әдіс арқылы 2010-2021 жылдар аралығындағы мектепке дейінгі білім беру жүйесіндегі негізгі реформалар мен бағдарламалардың кезеңдік дамуы талданады. Бұл әдіс білім беру саясатының өзгерістерін уақыттық ретпен жүйелеуге және олардың өзара байланысын анықтауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, салыстырмалы талдау әдісі қолданылып, мектепке дейінгі ұйымдардың саны, балаларды қамту деңгейі, кадрлық қамтамасыз ету мәселелері тәуелсіздік жылдарындағы көрсеткіштермен салыстырылады. Бұл тәсіл мектепке дейінгі білім беру жүйесіндегі өзгерістердің ауқымын анықтауға мүмкіндік береді.

Жүйелі талдау әдісі арқылы мектепке дейінгі білім беру саясатының негізгі бағыттары - инфрақұрылымдық даму, кадрлық саясат, қаржыландыру жүйесі және әлеуметтік теңсіздік мәселелері кешенді түрде қарастырылады.

2010-2021 жылдар аралығындағы мемлекеттік саясаттың эволюциясы тарихи-хронологиялық әдіс негізінде кешенді түрде қарастырылды. Бұл кезең шартты түрде бірнеше даму сатысына бөлінді: мектепке дейінгі ұйымдар желісін кеңейту кезеңі, қолжетімділікті арттыру кезеңі және білім беру сапасын жетілдіру кезеңі. Әрбір кезеңде қабылданған нормативтік-құқықтық актілер мен мемлекеттік бағдарламалар талданып, олардың білім беру жүйесіне ықпалы анықталды. Осылайша, мектепке дейінгі білім беру саясатының қалыптасуы мен дамуының тарихи сабақтастығы мен институционалдық ерекшеліктері айқындалды.

Зерттеуде мектепке дейінгі білім беру жүйесін дамытудағы негізгі стратегиялық құжаттардың бірі - «Балапан» бағдарламасының ықпалына ерекше назар аударылды. Бағдарламаның жүзеге асырылуы мектепке дейінгі ұйымдардың сандық және сапалық көрсеткіштерінің айтарлықтай өзгеруіне әсер етті. Атап айтқанда, жаңа балабақшалар салу, шағын орталықтар ашу және мемлекеттік-жекеменшік серіктестік механизмдерін енгізу арқылы балаларды мектепке дейінгі тәрбиемен қамту деңгейі едәуір артты. Сонымен қатар, бағдарламаның білім беру инфрақұрылымын дамытуға, педагог кадрлар даярлау жүйесін жетілдіруге және мектепке дейінгі тәрбиенің қолжетімділігін кеңейтуге қосқан үлесі ғылыми тұрғыда бағаланды. Талдау нәтижесінде «Балапан» бағдарламасының ұлттық білім беру жүйесіндегі стратегиялық орны мен тарихи маңызы анықталды.

Мектепке дейінгі білім беру жүйесін дамыту барысында аймақтық айырмашылықтар мәселесі де маңызды зерттеу нысаны ретінде қарастырылды. Зерттеу барысында балаларды мектепке дейінгі тәрбиемен қамту деңгейіндегі аймақаралық теңсіздіктер алғаш рет демографиялық және әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштермен байланыстыра отырып талданды. Урбанизация деңгейі жоғары аймақтарда мектепке дейінгі ұйымдар желісінің кеңеюі мен қамтылу көрсеткіштерінің жоғары болуы байқалса, халық тығыздығы төмен немесе әлеуметтік инфрақұрылымы әлсіз аймақтар бұл көрсеткіштердің салыстырмалы түрде төмен екендігі анықталды. Осы тұрғыда аймақтық даму ерекшеліктері мен әлеуметтік факторлар мектепке дейінгі білім беру қызметінің қолжетімділігіне тікелей әсер ететін маңызды факторлар ретінде бағаланды.

Мектепке дейінгі білім беру жүйесіндегі кадрлық саясаттың ерекшеліктері де тарихи тұрғыда талданды. Педагогикалық кадрларды даярлау, олардың кәсіби біліктілігін арттыру және әлеуметтік мәртебесін көтеру мәселелері мемлекеттік білім беру саясатының маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Аталған кезеңде мектепке дейінгі тәрбиешілердің кәсіби даярлығын жетілдіруге бағытталған реформалар жүзеге асырылып, педагогтардың еңбек жағдайын жақсарту және еңбекақы жүйесін жетілдіру бойынша шаралар қабылданды. Сонымен қатар, саладағы кадр тапшылығы, кәсіби даярлық сапасының әркелкілігі және педагог мәртебесінің әлеуметтік аспектілері де ғылыми талдаудың нысанына айналды. Бұл факторлар мектепке дейінгі білім беру сапасына әсер ететін негізгі көрсеткіштердің бірі ретінде қарастырылды.

Мемлекеттік және жекеменшік балабақшалардың арақатынасы мен олардың білім беру

жүйесіндегі орны саясаттық-тарихи контексте қарастырылды. Мемлекеттік-жекеменшік

серіктестік тетіктерінің енгізілуі мектепке дейінгі ұйымдар желісін кеңейтуге және балаларды қамту деңгейін арттыруға мүмкіндік берді. Дегенмен, қаржыландыру тетіктері, ата-аналардың төлемақы мөлшері және әлеуметтік қолжетімділік мәселелері мектепке дейінгі білім беру жүйесіндегі өзекті мәселелердің бірі ретінде сақталды. Жекеменшік балабақшалардың санының артуы білім беру қызметінің әртараптануына ықпал еткенімен, бұл үдеріс әлеуметтік теңсіздік факторларымен де тығыз байланысты болды. Осы тұрғыда зерттеу мектепке дейінгі білім беру саласындағы қаржылық саясат пен әлеуметтік теңдік мәселелерінің өзара байланысын тарихи тұрғыдан талдауға мүмкіндік береді.

Нәтижелер және оның талқылануы

I. 2010-2021 жылдардағы Қазақстандағы мектепке дейінгі білім беру жүйесінің тарихы: мәселелер мен даму нәтижелері

2010-2021 жылдар аралығындағы Қазақстандағы мектепке дейінгі білім беру жүйесінің дамуы ерекше серпінмен сипатталады. Бұл кезең басталғанда, ірі қалаларда орын тапшылығы мен кезектер, сондай-ақ білікті педагогтердің жетіспеушілігі сияқты елеулі мәселелер мектепке дейінгі мекемелердің жұмысына кедергі келтірді. Бұған қоса, оқу-әдістемелік базаны жаңарту және заманауи білім беру технологияларын енгізу өзекті міндеттер қатарына қосылды.

Дегенмен, Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің деректері көрсеткендей, мектепке дейінгі біліммен қамтылған балалардың үлесі тұрақты өсті. Білім беру бағдарламаларын стандарттау, мемлекеттік қолдау мен лицензиялау рәсімдерін жеңілдету арқылы жеке сектор дамытылып, орындар саны елеулі артты.

2016-2021 жж. аралығында дамудың жаңа моделін іздеу басталды. Енді тек орындармен қамтамасыз ету емес, баланың білім сапасын арттыруға және жеке тұлғалық дамуына баса назар аударылды. Білім беру процестерін цифрландыру, инклюзивті тәсілдерді енгізу және шағын орталықтар, отбасылық балабақшалар сияқты вариативтік нысандарды дамыту бойынша тың қадамдар жасалды. Бұл кезеңдегі негізгі мақсат - барлық балалар үшін сапалы білімге тең қолжетімділікті қамтамасыз ету, мектепке дейінгі педагог мамандығының беделін арттыру, инновациялық технологияларды енгізу және білім беру мазмұнын жаңарту болды.

Қарастырылып отырған кезеңнің екінші жартысы уақыттың өзекті талаптарына жауап беретін жаңа даму модельдерін іздеумен ерекшеленді. Егер бұрын тек орындармен қамтамасыз етуге басымдық берілсе, енді баланың білім сапасы мен жеке тұлғалық дамуын арттыруға баса назар аударылды.

Мектепке дейінгі білім беру жүйесінің дамуы факторлардың тұтас кешенінің ықпалында болды:

-Демографиялық өсу: Елдегі бала туудың артуы мектепке дейінгі білім беру қызметтеріне тұрақты сұраныс тудырды.

-Мемлекеттік саясат: Білім беруді дамытудың Ұлттық жоспарын, отбасы мен балалық шақты қолдаудың мемлекеттік бағдарламаларын іске асыру, сондай-ақ әлеуметтік салада инвестициялар тарту шешуші рөл атқарды.

-Экономикалық даму: Экономиканың өсуі және тиісінше бюджет қаражатының ұлғаюы инфрақұрылымды дамыту мен қызмет көрсету сапасын арттыруға ықпал етті.

-Әлеуметтік-мәдени өзгерістер: Урбанизация, ата-аналардың білім деңгейінің жоғарылауы, олардың балалардың ерте дамуына деген ұмтылысы мектепке дейінгі білім берудің заманауи түрлеріне сұранысты ынталандырды.

-Халықаралық тәжірибе: Мектепке дейінгі білім беру саласындағы үздік әлемдік тәжірибелерді зерделеу және бейімдеу ұлттық жүйені жаңғыртуға үлес қосты.

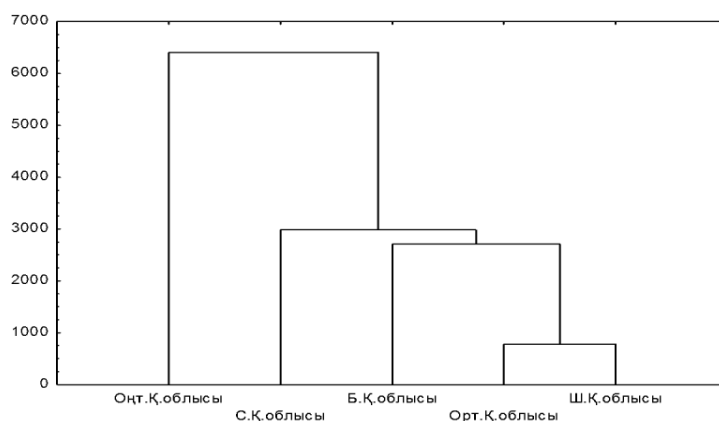
2010-2021 жылдар кезеңі Қазақстанның мектепке дейінгі білім беру жүйесінің тарихында бетбұрыс болды. Мемлекет балаларды қамтуды кеңейтуде, материалдық-техникалық базаны жаңғыртуда және білім беру қызметтерінің сапасын арттыруда елеулі табыстарға қол жеткізе

отырып, осы бағытты дамытуға деген бейілділігін көрсетті. Дегенмен, тең емес қолжетімділік

және педагогикалық кадрлардың біліктілігін одан әрі арттыру қажеттілігі сияқты бірқатар мәселелер әлі де мұқият назар аударуды және жүйелі шешімдерді талап етеді. Жүйенің одан әрі дамуы өзгермелі әлеуметтік-экономикалық жағдайларға бейімделу, инновациялық технологияларды енгізу және әр баланың жан-жақты дамуына баса назар аудару қабілетіне тікелей байланысты болады.

2010 жылдан кейін еуропалық стандартқа сәйкестендіру бағдарламалары дүниеге келді. 3-6 жас аралығындағы мектепке дейінгі, 12 сыныптық мектептік білім, кәсіби-техникалық мамандар әзірлейтін колледждер мен арнайы мектептер білім беру жүйесін өзгертті. Білім беру балалар үшін балабақшадан басталып, мектепте жалғасын тапты. Болон үрдісінде балабақша мәселесі қарастырылмаса да, 2010 жылдан бастап Қазақстанда білім жүйесінде өзгерістер болды. Білім беру саласын реформалау барысында балалардың мектепке дейінгі білім алуға құқықтарын қорғауға бағытталған іс-шаралар анықталды. «ҚР Білім туралы» Заңымен бес-алты жастағы балалар үшін міндетті мектепалды дайындық нысаны енгізілді.

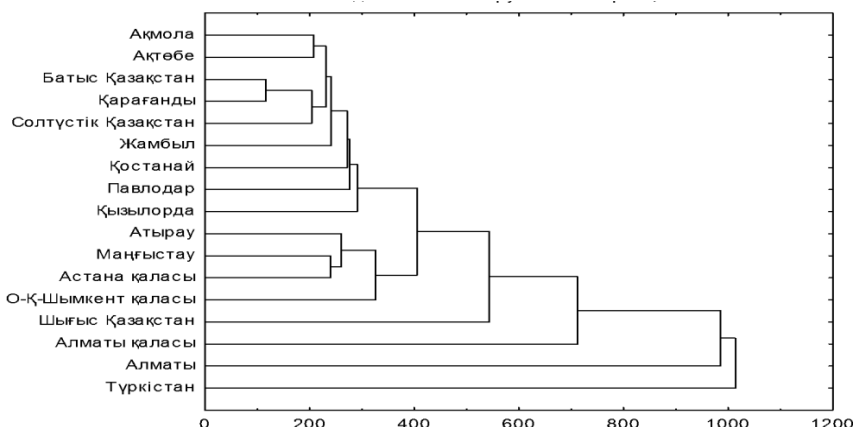
Балабақшада балалар санының динамикалық артықшылығы туралы 2011-2020 жылдардың мәліметіне сүйенсек, 1-ші суретте ол Оңтүстік және Орталық Қазақстан аймақтарында басым болғанын көрсетеді.

Сурет 1. 2011-2021 жылдар аралығындағы мектепке дейінгі білім беру мекемелерінің саны.
Әдебиет негізінде құралған (Ресми сайты, 2023).

МДҰ қамтамасыз ету деңгейінің жоғарғы көрсеткіші: Қостанай (100%), Қарағанды (97,8%), Павлодар (95,6%), Батыс Қазақстан (95,3%) облыстарын құрады. 2011-2021 жылдар арлығында Қазақстанның бес аймағында мектепке дейінгі білім беруді кластерлеу арқылы көшбасшылыққа Оңтүстік Қазақстанның шыққанын 1-ші суреттен көруге болады.

Ал енді осы позицияны республиканың әр аймақтары бойынша (2-ші суреттен) көрсек, мұнда нәтиже мүлдем басқаша.

Сурет 2. 2011-2021 жылдардағы мектепке дейінгі білім беру мекемелерінің саны

2-ші суретте МДҰ республика бойынша 2010-2021 жылдар аралығындағы жоғары көрсеткіш санын Түркістан, Алматы облыстары, Алматы қаласында, орта деңгейді Шығыс Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан мен Шымкент қаласы, ал төменгі деңгейді Қарағанды, Ақтөбе, Батыс Қазақстан аймақтары көрсетті.

2010-2021 жылдар аралығында балаларды мектепалды тәрбие мен оқытуды қамту көрсеткіштері қалалық және ауылдық жерлердегі балалар саны мен қамтылу деңгейі бойынша алшақтықтар болды. 2010-2014 жылдар аралығында қалалық мектеп балаларының үлесі жоғары болып, 2015 жылдан 2021 жылға дейін ауылдық мекендегі балалардың үлесі артып, даму қарқыны өзгерді, ол 1-ші кестеде көрініс тапқан.

Балалардың жынысына қарай дүниеге келген ұл балалардың саны қыз балаларға қарағанда 0,2 пайыздан 1,8 пайызға өскен, ауылдық аймақтарда 0,3-5,3%-ға дейін көтерілгенін көруге болады.

2005 жылы 3-6 жас аралығындағы жалпы балалар саны 18,4 көретсе, 2021 жылы көрсеткіш 99,6-ға көтерілді (5 есеге), ауыл-аймақтарда 2005 жылы 4,4 болса, қалада бала саны 31,5-ті (7 есеге), 2021 жылы ауылда 99,4 ал, қалада 98,4 көрсеткіші арқылы теңестірілген (ҚР ПА, л.166). 3-6 жастағы балалар саны «Балапан» бағдарламасы бойынша кеңестік кезең көрсеткішімен салыстырғанда 2 есеге өсіп, сол кезең көрсеткішінің 70%-ын құрады. Осы «Балапан» бағдарламасы аясында сәбилерді балабақшамен қамтамсыз ету, оларды жан- жақты қорғау, қамқорлыққа алу арқылы сол кезеңдегі әлемдік трендтен ауытқымау - ҚР үшін негізгі ұлттық басымдықтардың бірі болды (ҚР ПА, л.75).

Осы бағдарламаның ықпалымен МДҰ саны 2013-2015 жылдар аралығында 1048 - ге артты мысалы, 2013 ж. - 77869, 2014 ж. - 8467, 2015 жылы - 8834. 2010 жылдың қорытындысы бойынша республикада мектепке дейінгі білім беру мекемелерінде тапшылықты қысқарту бойынша қабылданған шаралар арқылы балаларды қамту 37-ден 38,7%-ға көтеруге мүмкіндік берді.

1 Кесте. 2010-2021 жылдар аралығында балаларды мектепке дейінгі тәрбиелеу және оқытумен қамту

Жылдар	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
3-6(7) жастағы балалар, барлығы- оның ішінде:	30,2	35,1	39,4	40,2	78,6	81,6	81,7	90,5	95,2	98,5	98,7	98,9
қала халқы	41,6	45,6	47	46,5	80,8	82,9	-	92,5	93,2	98,6	98,2	98,4
ауыл халқы- оның ішінде:	18,9	25	31,7	33,6	75,6	79,9	-	88,0	98,0	99,7	99,2	99,6
1-6(7) жастағы балалар, барлығы оның ішінде:	21,2	25,3	28,8	30	52,3	53,8	58,9	66,1	77,0	78,3	81,6	84,7
қала халқы	28,1	31,1	32,9	33,1	54	55,9	-	67,9	70,8	72,5	75,6	72,3
ауыл халқы	14,4	19,4	24,5	26,6	50,1	25,6	-	64,0	86,3	87,0	90,2	92,7

Ескерту - Әдебиет негізінде құралған (Мектепке дейінгі, 2021).

2013 жылы 3 жастан 6 жасқа дейінгі балалардың мектепке дейінгі тәрбиесін ұйымдастыру деңгейі 73,4%-дан 2015 жылы 81,6%-ға көтерілді. Мектепке дейінгі білім ошақтарының көбеюі

педагогикалық кадрлардың санын арттыруға ықпал етті. МДҰ білім беру мен тәрбиелеудің

жалпы білім беретін стандартталған бағдарламасы, сондай-ақ мектепалды дайындықтың оқу бағдарламасы дайындалып, 77 балабақша мен 30 пилоттық мектепте (ҚР Жарлығы, 2016) тәжірибе негізде қолданысқа енгізілді.

2015 жылдың соңында елімізде 8834 мектепке дейінгі мекеме жұмыс істеп, оларда 758,8 мың бала тәрбиеленді, бұл көрсеткіш 2014 жылмен салыстырғанда 4,3%-ға артқан. Қалалық жерлерде жұмыс атқарған 2844 ұйымда мектеп жасына дейінгі 428,2 мың бала, ауылдық жерде жұмыс істеген 5990 ұйымда мектеп жасына дейінгі 330,6 мың бала тәрбиеленді (Козганбаева., Дошкольное образование, 2019) Балабақша жасындағы сәбилердің дайындығы және тәрбиесінің мазмұны мен оқу жүктемесіне қойылатын талаптар стандарт бойынша жоғарылады. Балалардың жас ерекшеліктеріне қарай дамудың «Денсаулық», «Қатынас», «Таным», «Шығармашылық», «Әлеумет», «Білім беру» салаларына баса назар аударылды (Мектепке дейінгі, 2021).

2015 жылдан бастап мектепке дейінгі білім ордаларында бала саны көбейіп, топта балалар саны қажетті нормадан жоғары болды. 2017 жылдан бастап электронды үкімет желісі қолданысқа енді. Бұл баланы кезекке қоюға және сол кезектің ашық түрде жылжу қарқынын көрсетіп отыратын жағымды тұстарын көрсетті.

2021 жылы МДҰ саны 10 759 бірлікке өсті, оның ішінде: 6 949 балабақша, 3 810 шағын орталық, олардың 6 080-і мемлекеттік және 4 679-ы жеке меншік, онда 1-ден 6 жас аралығындағы 903 мыңнан астам бала болды. 2011 жылмен салыстырғанда балаларды мектепке дейінгі тәрбиемен және оқытумен қамтамасыз етудегі бірнеше мәселелер шешілді. Осы кезеңде МДҰ білім саласындағы сапа көрсеткіштерін жақсарту бойынша атқарылған жұмыстар оң бағасын алды (Нұрбаев., 2021, б.22).

II. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту жүйесіндегі өзекті түйткілдер

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі әлеуметтік-экономикалық өзгерістер білім беру жүйесінің барлық деңгейіне, соның ішінде мектепке дейінгі білім беру саласына да елеулі ықпал етті. Кеңестік кезеңде қалыптасқан мектепке дейінгі ұйымдардың (МДҰ) кең желісі нарықтық экономикаға көшу кезеңінде айтарлықтай қысқарды. Экономикалық дағдарыс, өндіріс орындарының жабылуы және әлеуметтік инфрақұрылымның қайта құрылуы нәтижесінде көптеген ведомстволық балабақшалар жұмысын тоқтатты немесе басқа мақсаттарға берілді.

Статистикалық мәліметтер мектепке дейінгі ұйымдар санының күрт төмендегенін көрсетеді. 1991 жылы Қазақстанда 8881 мектепке дейінгі ұйым жұмыс істесе, 2001 жылға қарай олардың саны 1103 бірлікке дейін азайды. Осылайша, тәуелсіздіктің алғашқы онжылдығында балабақшалар желісі шамамен сегіз есеге қысқарды. Ең төменгі көрсеткіштер 1997-2005 жылдары байқалды: 2000 жылы МДҰ саны 1089 ғана болды. Кейінгі жылдары мемлекет тарапынан жүргізілген саясат нәтижесінде бұл көрсеткіш біртіндеп өсіп, 2021 жылы

10 871 ұйымға жетті. Алайда сандық өсімге қарамастан, жүйеде шешілмеген мәселелер сақталып қалды (Беркутова., Основные контуры, с.24).

Мектепке дейінгі білім беру саласындағы негізгі түйткілдердің бірі - балабақшадағы орын тапшылығы. Әсіресе ірі қалаларда мемлекеттік және жекеменшік балабақшаларға сұраныс ұсыныстан әлдеқайда жоғары болды. Мемлекеттік балабақшаларға балаларды орналастырудың қиындығы көптеген ата-аналарды жекеменшік мекемелер қызметін пайдалануға мәжбүр етті. Мұндай мекемелердегі айлық төлемақы көбіне 130 мың теңгеден жоғары болып, көптеген отбасылар үшін елеулі қаржылық жүктеме тудырды. Бұл жағдай мектепке дейінгі білім беру қызметтерінің әлеуметтік теңсіздік мәселесін күшейтті (Беркутова., Основные контуры, с.25).

2017 жылдан бастап мектепке дейінгі ұйымдарды дамытуда мемлекеттік саясаттың жаңа бағыттары қалыптасты. Мемлекеттік балабақшаларды жаппай салу тәжірибесі тиімді нәтиже бермегендіктен, мемлекет жеке секторды тарту арқылы мемлекеттік білім беру тапсырысын орналастыру тетігін кеңінен қолдана бастады. Бұл шара мектепке дейінгі білім беру нарығын

стандарттарын біріздендіру мәселесін толық шешпеді.

Сонымен қатар мектепке дейінгі ұйымдардың материалдық-техникалық базасын жаңарту қажеттілігі айқын байқалды. Көптеген балабақшалар ғимараттарының ескіруі, ойын және оқу жабдықтарының жеткіліксіздігі, балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету стандарттарының әркелкілігі саладағы маңызды мәселелердің қатарында қалды. Осыған байланысты қолданыстағы мекемелердің инфрақұрылымын жаңғырту, балалар үшін қауіпсіз әрі қолайлы білім беру ортасын қалыптастыру мемлекеттік саясаттың негізгі міндеттерінің біріне айналды. Мектепке дейінгі білім беру жүйесінің тиімділігі педагогикалық кадрлардың сапасына тікелей байланысты. Алайда бұл салада да бірқатар күрделі мәселелер сақталды. Ең алдымен, тәрбиешілердің жалақысының төмендігі және әлеуметтік мәртебесінің жеткілікті деңгейде болмауы кадр тапшылығын туындатты. Кейбір балабақшаларда бала күтушілерінің педагогикалық білімі болмауы немесе арнайы даярлықтан өтпеуі оқу-тәрбие процесінің сапасына кері әсер етті.

Педагогикалық кадрларды даярлау жүйесінде де белгілі бір қиындықтар байқалды. Жоғары оқу орындары мен педагогикалық колледждерде мектепке дейінгі ұйым мамандарын даярлау көбінесе теориялық біліммен шектеліп, тәжірибелік және ғылыми-зерттеу базасының жеткіліксіздігімен сипатталды. Сонымен қатар мектепке дейінгі білім беру саласына маманданған профессор-оқытушылар құрамының тапшылығы оқу бағдарламаларын жетілдіруге кедергі келтірді.

2010-2021 жылдар аралығында мектепке дейінгі білім беру жүйесін дамытуға бағытталған мемлекеттік бағдарламалар қабылданғанымен, шешілмеген мәселелер толық жойылған жоқ. Дегенмен бұл кезеңде жүйе белгілі бір сапалық өзгерістерге ұшырады. Демографиялық өсімнің артуы, бала туу көрсеткішінің көбеюі және урбанизация үрдістерінің күшеюі мектепке дейінгі білім беру қызметтеріне деген сұранысты арттырды. Мемлекет тарапынан қабылданған шаралар нәтижесінде қала және ауылдық жерлердегі балабақша желісі біртіндеп кеңейе бастады.

Соған қарамастан, балаларды мектепке дейінгі ұйымдармен толық қамту мәселесі әлі де өзекті болып қалуда. Бұл жағдай мектепке дейінгі білім беру жүйесін әрі қарай институционалдық, инфрақұрылымдық және кадрлық тұрғыдан жетілдіру қажеттігін көрсетеді. Сондықтан мектепке дейінгі білім беру саласының тұрақты дамуы үшін мемлекеттік қолдау тетіктерін күшейту, педагогикалық кадрларды даярлау сапасын арттыру, сондай-ақ білім беру ұйымдарының материалдық базасын жаңарту бағытындағы кешенді шараларды жалғастыру маңызды болып табылады.

Қорытынды

2010-2021 жылдар аралығы Қазақстандағы мектепке дейінгі білім беру жүйесінің дамуы мен жаңғыруы тұрғысынан маңызды кезеңдердің бірі болды. Бұл уақыт аралығында мемлекет тарапынан білім беру саласын жетілдіруге бағытталған бірқатар реформалар жүзеге асырылып, мектепке дейінгі ұйымдардың желісін кеңейту, білім беру қызметтерінің қолжетімділігін арттыру және білім беру мазмұнын жаңарту бағытында жүйелі шаралар қабылданды. Алайда осы кезеңде қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық және демографиялық өзгерістер мектепке дейінгі білім беру жүйесінде бірқатар күрделі мәселелердің сақталып отырғанын көрсетті.

2010-2021 жылдар аралығында мектепке дейінгі білім беру саласында жүзеге асырылған негізгі мемлекеттік бастамалардың бірі - республика көлемінде қабылданған «Балапан» бағдарламасы болды. Бағдарламаның басты мақсаты мектепке дейінгі ұйымдардың санын арттыру арқылы балаларды балабақшамен қамту деңгейін көтеру және мектепке дейінгі білім беру сапасын жақсарту еді.

Сонымен қатар бағдарлама аясында инклюзивті білім беру қағидаттарын енгізуге ерекше назар аударылды. Инклюзивті білім беру жүйесі мүмкіндігі шектеулі балаларды қоғам өміріне

ұйымдастырушылық және әдістемелік қиындықтар сақталып отыр. Атап айтқанда, арнайы даярланған педагог кадрлардың жеткіліксіздігі, материалдық-техникалық базаның әлсіздігі және арнайы білім беру әдістемесінің толық қалыптаспауы бұл бағыттағы жұмыстардың баяу жүруіне әсер етті.

2010-2021 жылдары мектепке дейінгі білім беру мазмұнында да өзгерістер байқалды. Соның ішінде көптілділік саясатының бір бөлігі ретінде балабақшаларда үш тұғырлы тіл қағидатын енгізу мәселесі көтерілді. Қазақ, орыс және ағылшын тілдерін ерте жастан меңгерту арқылы балалардың коммуникативтік және танымдық қабілеттерін дамыту көзделді. Дегенмен бұл бастама мектепке дейінгі ұйымдарда әркелкі жүзеге асырылды. Кейбір аймақтарда қажетті оқу-әдістемелік материалдардың жетіспеуі, педагогтардың тілдік даярлығының әртүрлі деңгейде болуы және бағдарламалардың жүйеленбеуі сияқты мәселелер байқалды. Сондықтан үштілділік саясатын мектепке дейінгі білім беру жүйесіне енгізу барысында ғылыми-әдістемелік негізді күшейту қажеттілігі туындады.

Мектепке дейінгі ұйымдарды қаржыландыру мәселесі де осы кезеңдегі маңызды проблемалардың бірі болып қала берді. Мемлекеттік бюджеттен бөлінетін қаржы көлемі біртіндеп ұлғайғанымен, көптеген білім беру ұйымдарының материалдық-техникалық жағдайы заман талабына толық сәйкес келмеді. Әсіресе аймақтардағы кейбір мемлекеттік балабақшалардың ғимараттарының ескіруі, оқу-тәрбие құралдарының жеткіліксіздігі және инфрақұрылымдық мәселелер олардың тиімді қызмет етуіне кедергі келтірді. Бұл жағдай мектепке дейінгі білім беру жүйесін жаңғыртуда тек сандық көрсеткіштерге ғана емес, сапалық көрсеткіштерге де назар аудару қажеттігін көрсетті.

Сонымен қатар, мектепке дейінгі білім беру қызметтерінің экономикалық қолжетімділігі мәселесі де өзекті болып қалды. Жекеменшік балабақшалардың қызмет ақысы мемлекеттік балабақшаларға қарағанда едәуір жоғары болды. Бұл бір жағынан білім беру нарығында бәсекелестік қалыптастыруға мүмкіндік бергенімен, екінші жағынан жас отбасылардың әлеуметтік-экономикалық жағдайына қосымша жүктеме түсірді. Нәтижесінде мектепке дейінгі білім беру қызметтеріне қолжетімділік деңгейі қоғамның әртүрлі әлеуметтік топтары арасында біркелкі болмады.

Қазақстандағы демографиялық өсім де мектепке дейінгі білім беру жүйесіне жаңа талаптар қойды. Бала туу көрсеткішінің тұрақты түрде артуы балабақшалардағы орын тапшылығы мәселесін қайтадан өзекті етті. Бұл жағдай жаңа мектепке дейінгі ұйымдар салу, қолданыстағы балабақшалардың қуаттылығын арттыру және мемлекеттік-жекеменшік әріптестік тетіктерін дамыту қажеттігін көрсетті. Кеңестік кезеңдегі мектепке дейінгі ұйымдардың құрылымы мен қызмет ету моделі тәуелсіз Қазақстан жағдайында өзгеріске ұшырағандықтан, қазіргі кезеңдегі балабақша жүйесін бұрынғы үлгімен салыстыру мүмкін емес. Сондықтан қазіргі білім беру саясаты жаңа демографиялық және әлеуметтік жағдайларға бейімделген заманауи модельдерді қалыптастыруды талап етеді.

Осы тұрғыдан алғанда, мектепке дейінгі ұйымдардың құрылысы мен инфрақұрылымын дамыту мәселесі мемлекеттік саясаттың маңызды бағыттарының бірі болып қала береді. Мемлекеттік бюджет есебінен жаңа балабақшалар салу, өңірлік бағдарламалар арқылы мектепке дейінгі білім беру желісін кеңейту және балалардың қауіпсіз әрі қолайлы білім алу ортасын қалыптастыру - болашақтағы стратегиялық міндеттердің қатарында. Демографиялық өсім жағдайында бұл шаралар аймақтардың әлеуметтік-экономикалық дамуына да оң ықпал ететіні сөзсіз.

Осылайша, 2010-2021 жылдар аралығы Қазақстандағы мектепке дейінгі білім беру жүйесінің дамуындағы маңызды тарихи кезең ретінде сипатталады. Бұл кезеңде орын алған мәселелер білім беру саласының әлсіз тұстарын айқындаса, қол жеткізілген нәтижелер жүйенің жаңғыру әлеуетін көрсетті. Алдағы уақытта білім сапасын арттыру, білім беру қызметтерінің тең қолжетімділігін қамтамасыз ету, педагог кадрлардың кәсіби деңгейін көтеру және мектепке дейінгі білім беру инфрақұрылымын дамыту мемлекеттік білім беру

саясатының негізгі басымдықтары болып қала береді. Осы зерттеу нәтижелері мектепке

дейінгі білім беру жүйесін одан әрі жетілдіруге бағытталған ғылыми-тәжірибелік жұмыстарға теориялық негіз бола алады.

Пайдаланған әдебиеттер

Балаларды мектепке дейінгі тәрбиемен және оқытумен қамтамасыз ету жөніндегі 2010-2020 жылдарға арналған «Балапан бағдарламасын бекіту туралы»
https://adilet.zan.kz/kaz/archive/docs/P100000488_/20.12.2013

Беркутова Е. Основные контуры региональной политики Республики Казахстан: стратегическое планирование, власть и экономика. - Астана; Алматы, 2015. - 72 с.

Козганбаева Ж., Талипбай Т. Дошкольное образование в Республике Казахстан // <http://startinfo.kz/buisness/dojkolnoe/nogo-obrazovaniya/>. 10.10.2023.

Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы: 2016 жылдың 1 наурызда, №205 бекітілген // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000205>.

ҚР ПА. Қ. 708. Т. 103. Іс. 269. Л. 7, 38, 75, 86.

ҚР ПА. Қ. 708. Т. 133. Іс. 1529. Л. 5, 6, 19, 35, 166.

Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты // https://egov.kz/cms/kk/articles/pre_school/preschool.

Нұрбаев Ж. Орта білім беру жүйесіндегі теңсіздік: Қазақстан Республикасының шағын жинақты мектептерін реформалау саясатының талдамасы. - Астана, 2021. - 86 б.

Ресми сайтының мәліметіне сүйене отырып мектепке дейінгі ұйымдардағы балалардың санын жасаған // <https://stat.gov.kz/ru/>. 10.10.2023.

Э.А. Мусаева^{1*}, Г.Н. Джабаева²

^{1*}НАО Карагандинский медицинский университет, (Караганда, Казахстан)

²Национального научного центра развития сферы социальной защиты Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан, (Астана, Казахстан)

ЭВОЛЮЦИЯ ДОШКОЛЬНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ КАЗАХСТАНА: ИСТОРИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ 2010-2021 ГОДОВ

Аннотация. В статье комплексно рассматривается историко-логическая эволюция политики дошкольного воспитания и обучения в контексте модернизации системы образования независимого Казахстана в период с 2010 по 2021 годы. Актуальность исследования обоснована необходимостью научного переосмысления эффективности государственных стратегических программ в условиях демографического роста и возрастающего социального спроса в указанный период.

Анализируя трансформацию нормативно-правовой базы, автор уделяет особое внимание институциональному значению программы «Балапан», инициированной в 2010 году. Проведен историко-сравнительный анализ роли данной программы в расширении сети дошкольных организаций, внедрении механизмов государственно-частного партнерства и динамическом росте охвата детей дошкольным обучением.

В ходе исследования глубоко изучены не только количественные показатели, но и содержательно-качественные параметры дошкольного образования: укрепление кадрового потенциала, повышение профессиональной компетентности педагогов и приведение образовательных стандартов в соответствие с международными требованиями. Кроме того, в статье выявлены исторические предпосылки и пути решения таких системных проблем, как механизмы подушевого нормативного финансирования, инфраструктурный разрыв между городом и селом, а также дефицит мест в детских садах.

анализа автор систематизирует тенденции развития политики дошкольного образования Казахстана, разделяя их на этапы. Результаты исследования позволяют обобщить исторический опыт государственной образовательной политики и служат научной основой для определения перспективных направлений стратегического планирования отечественной системы образования.

Ключевые слова: политика дошкольного образования, программа «Балапан», финансирование, демографический рост, государственные и частные детские сады, образовательные реформы.

E.A. Musaeva^{1*}, G.N. Jabayeva²

^{1*}*NAO Karaganda Medical University, (Karaganda, Kazakhstan)*

²*Chief Research Specialist at the National Scientific Center for the Development of the Social Protection Sphere of the Ministry of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan, (Astana, Kazakhstan)*

EVOLUTION OF KAZAKHSTAN'S PRESCHOOL EDUCATION POLICY: HISTORICAL DIRECTIONS 2010-2021

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the historical and logical evolution of preschool education and training policies within the context of modernizing the educational system of independent Kazakhstan from 2010 to 2021. The relevance of the study is driven by the need for a scholarly reappraisal of the effectiveness of state strategic programs amidst significant demographic growth and increasing social demand during this period.

By analyzing the transformation of the regulatory and legal framework, the author emphasizes the institutional significance of the "Balapan" program launched in 2010. A historical-comparative analysis is conducted to evaluate the program's role in expanding the network of preschool organizations, implementing sub-mechanisms of public-private partnerships, and driving the dynamic increase in preschool enrollment rates.

Beyond quantitative metrics, the research delves into the substantive and qualitative parameters of preschool education, such as strengthening human resource potential, enhancing the professional competence of educators, and aligning educational standards with international requirements. Furthermore, the article identifies historical prerequisites and potential solutions for systemic challenges, including per-capita normative financing mechanisms, the infrastructural gap between urban and rural areas, and the shortage of placements in kindergartens.

Utilizing historical-chronological, systemic, and statistical analysis methods, the author categorizes the developmental trends of Kazakhstan's preschool education policy into distinct stages. The findings synthesize the historical experience of state educational policy and provide a scientific foundation for determining the future directions of strategic planning in the national education system.

Keywords: preschool education policy, "Balapan" program, funding, demographic growth, public and private kindergartens, education reforms.

References

Approval of the "Balapan" Program for Providing Children with Preschool Education and Training for 2010-2020. Available at: https://adilet.zan.kz/kaz/archive/docs/P100000488_/20.12.2013

Berkutova, E. (2015). Main Contours of the Regional Policy of the Republic of Kazakhstan: Strategic Planning, Power, and Economy. Astana; Almaty. - 72 p.

Data on the Number of Children in Preschool Organizations based on Official Website Information. Available at: <https://stat.gov.kz/ru/>. (Accessed: 10.10.2023).

Decree of the President of the Republic of Kazakhstan. On the Approval of the State Program for

the Development of Education and Science in the Republic of Kazakhstan for 2016-2019: Approved on March 1, 2016, No. 205. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000205>.

Kozganbaeva, Zh., & Talipbay, T. Preschool Education in the Republic of Kazakhstan. Available at: <http://startinfo.kz/buisness/dojkolnoe/nogo-obrazovaniya/>. (Accessed: 10.10.2023).

Nurbaev, Zh. (2021). Inequality in the Secondary Education System: Analysis of the Reform Policy for Small-Scale Schools in the Republic of Kazakhstan. Astana. - 86 p.

Presidential Archive of the Republic of Kazakhstan (PA RK). Fund 708. Inventory 103. File 269. Sheets 7, 38, 75, 86.

Presidential Archive of the Republic of Kazakhstan (PA RK). Fund 708. Inventory 133. File 1529. Sheets 5, 6, 19, 35, 166.

State Compulsory Standard for Preschool Education and Training. Available at: https://egov.kz/cms/kk/articles/pre_school/preschool.

Авторлар туралы мәлімет

Мусаева Эльвира Абышкызы – Философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор, КеАҚ Қарағанды медицина университеті, Қарағанды қ, Қазақстан.

Джабаева Гүлден Нурлановна – Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің Әлеуметтік қорғау саласын дамыту жөніндегі Ұлттық ғылыми орталығының бас ғылыми қызметкері, магистр, Астана қ, Қазақстан.

Сведения об авторах

Мусаева Эльвира Абышкызы – доктор философии (PhD), ассоциированный профессор, НАО Карагандинский медицинский университет, г. Караганда, Казахстан.

Джабаева Гүлден Нурлановна – магистр, главный научный специалист Национального научного центра развития сферы социальной защиты Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан, г. Астана, Казахстан.

Information about the authors

Elvira Abyshkyzy Musayeva – Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor, Medical University, NCJSC Karaganda, Kazakhstan.

Gulden Nurlanovna Dzhabaeva – Master, Chief Scientific Specialist of the National Scientific Center for the Development of Social Protection of the Ministry of Labour and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Авторлардың үлесі

Мусаева Эльвира Абышкызы – 1-автор (corresponding author) зерттеу идеясын ұсынып, зерттеу дизайнын жасап, нәтижелерді талдап, мақаланың негізгі мәтінін жазды.

Джабаева Гүлден Нурлановна – 2-автор деректер жинауға, зерттеу жүргізуге және мақаланы редакциялауға қатысты.

Вклад авторов

Мусаева Эльвира Абышкызы – 1-й автор (corresponding author) предложил идею исследования, разработал дизайн исследования, проанализировал результаты и написал основной текст статьи.

Джабаева Гульден Нурлановна – 2-й автор участвовал в сборе данных, проведении

исследования и редактировании статьи.

Authors' contributions

Elvira Abyshkyzy Musayeva – The 1st author (corresponding author) proposed the research idea, developed the research design, analyzed the results, and wrote the main text of the article.

Gulden Nurlanovna Dzhabaeva – The 2nd author participated in data collection, conducting the research, and editing the article.

Редакцияға түсті 29.01.2025

Өңдеуден кейін қайта түсті 19.03.2026

Жариялауға қабылданды 29.03.2026

FTAMP 03.20.00

[https://doi.org/10.53360/3107-0493-2026-1\(7\)-8](https://doi.org/10.53360/3107-0493-2026-1(7)-8)

ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР ҚАҚТЫҒЫСТАРЫ: ГЕОСАЯСИ ФАКТОРЛАР ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ САЛДАРЫ

Қ.А. Нұрғазы^{1*}, Қ.Қ. Байсарина², А.Б. Байгапанова³

^{1*,2}*Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан*

³*Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан*

E-mail: history.kazakhstan@yandex.ru^{1*}

bkksemey@mail.ru²

aigul_bol@mail.ru³

^{1*}<https://orcid.org/0009-0004-8438-2188>

²<https://orcid.org/0000-0002-5911-6716>

³<https://orcid.org/0000-0002-6365-4488>

Аңдатпа. XVIII ғасырдағы қазақ-жоңғар қақтығыстары қазақ қоғамының саяси жүйесі мен әлеуметтік құрылымына айтарлықтай әсер етті. Мақалада жоңғар экспансиясының сыртқы геосаяси факторлары, сондай-ақ Қазақ хандығы құрылымының ішкі ерекшеліктері қарастырылады. Күшті орталық биліктің болмауы және тайпалық байланыстардың маңызды рөлі күштерді біріктіруді және қорғаныс әрекеттерін үйлестіруді қиындатқаны көрсетілген. Сонымен қатар, әскери ұйымның ерекшеліктері мен көшпелі шаруашылықтың ерекшелігі талданады.

Дереккөздер архивтік құжаттардан, шежірелік материалдардан, ауызша дәстүрлерден, сондай-ақ ресейлік және қытайлық жазбаша дереккөздерден тұрады. Оларды салыстыру негізінде деректердің шектеулілігі мен сенімділігінің әртүрлі дәрежесін ескере отырып, демографиялық шығындар мен экономиканың жойылуының салдарын бағалауға әрекет жасалады.

Қазақ-жоңғар қақтығыстарының нәтижесінде басқару жүйесінде және күштерді орналастыруда өзгерістер болды, ал сыртқы қауіп жағдайында қазақ халқы мен дворяндарының бір бөлігі көрші державаларға қолдау сұрады. Соғыс қимылдары сауда байланыстарының бұзылуымен және экономикалық өмірдегі өзгерістермен қатар жүретіні анықталды, бұл жиынтықта қоғамның дамуына әсер етті.

Цин империясы мен Ресей империясының рөліне ерекше назар аударылды, оларға сыртқы қауіп жағдайында қазақ дворяндарының бір бөлігі қолдау іздеп жүгінді. Авторлар геосаяси және әлеуметтік-экономикалық жағдайларды және олардың қазақ қоғамының дамуына әсерін ескере отырып, жан-жақты талдау жасайды.

Кілт сөздер: Жоңғар шапқыншылығы, қазақ хандығы, геосаясат, әскери-техникалық артта қалу, демографиялық шығындар, көшпелі экономика, Цин империясы, Ресей империясы.

Кіріспе

XVIII ғасырлар Қазақ хандығы үшін өткір тұрақсыздық кезеңі болды, оның барысында «көптеген дағдарыстар оның саяси және әлеуметтік құрылымын өзгертті» (С. Акимбеков, 2025:450). Олардың ішінде жоңғарлардың «ұзаққа созылған шабуылдары ерекше орын алды, басқару нысандарына, әскери жұмылдыру мен аймақтық дипломатияға әсер еткен негізгі сыртқы факторға айналды» (К.З. Ускенбай, К.А. Пищулина, Н. Атығай, 2006:52). Жоңғар хандығымен жүйелі қарулы қақтығыстар «халықтың жаппай жоғалуына, экономикалық және мәдени орталықтардың жойылуына, сондай-ақ мәжбүрлі көші-қон процестеріне ушықты» (А.И. Левшин, 1832:39). Қазіргі жағдайда бұл кезеңге деген қызығушылық ұлттық бірегейлікті және көшпелі қауымдастықтардың өмір сүру тетіктерін қайта қарау аясында қайта жанданды. Қазақ

хандығының осалдығы мен тұрақтылығы факторларын түсіну тарихи оқиғаларды түсіндіріп қана қоймай, Орталық Азиядағы қазіргі заманғы әлеуметтік және геосаяси сын-қатерлерді талдау үшін сабақ алуға көмектеседі.

Жаһандану және өңірлік зерттеулердің маңыздылығының артуы аясында қазақ және «Жоңғар хандықтарының қарама-қайшылықтарын зерттеу көшпелі қоғамдардағы билік құрылымдарының динамикасы туралы идеяны кеңейтуге мүмкіндік береді» (Ә. Әбдәкімұлы, 1997:402). Бай тарихнамаға қарамастан, көптеген аспектілер жеткілікті түрде қамтылмаған: ішкі саяси қақтығыстар, армия ұйымының ерекшеліктері, сондай-ақ дипломатиялық шешімдердің рөлі. Бұл мәселелерді қайта қарау қазақтың тарихына ғана емес, жалпы Еуразия тарихымен, этнологиямен және салыстырмалы саясаттанумен айналысатын ғалымдар үшін өзекті. Сонымен қатар, бұл тақырып атаулы күндерге, батырлардың батырлығы мен жеңістеріне сүйсінген Қазақстанның мәдени мұрасына құмар кең аудиторияны қызықтырады.

Зерттеу мәселесінің өзектілігі ретінде, Қазақ-Жоңғар қақтығыстарын қайта бағалау арқылы бұл зерттеудің тарихнамасы мен қазіргі заманғы саясаттану арасындағы алшақтықты жояды. Көшпелі мемлекеттің институционалдық эволюциясы және оның қазіргі аймақтық сәйкестікке ұзақ мерзімді әсері туралы түсінік береді. Жоңғар шапқыншылығы негізінде жалпы ел болып, Ұлттық құрылтай өткізуді әдетке айнадыруға тура келді.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Жоңғар шапқыншылығы кезіндегі Қазақ хандығының негізгі проблемаларын жан жақты талдау үшін бірін бірі толықтыратын әдістемелер кешені қолданылды:

Тарихи-аналитикалық әдіс шежірелерден, шежірелерден және заманауи зерттеу еңбектерінен алынған мәліметтерді жүйелеу және салыстыру. «Хандардың саяси шешімдері, билік құрылымы мен әскери оқиғалар арасындағы себеп-салдарлық байланыстарды анықтау» (В.А. Моисеев, 1991:238).

Салыстырмалы тарихи әдіс негізінде картографиялық әдіс және талдау негізінде XVIII ғасырлардағы көші-қон ағындарының қозғалысын және негізгі шайқастар аудандары мен аумақтарды бейнелеп көрсетуге мән берілді.

Зерттеу жұмысына сипаттау, тарихи сараптамалы талдау жасау, жүйелеу, тарихи құбылыстарды бағалау және т.б. әдістер қолданылды. Зерттеу жұмысында көтерілген мәселелер бойынша деректік мәліметтерді талдауға басымдық берілді. Ауызша деректерде, оның дәртүрлі эпикалық поэмалардың үзінділерін жинау және жүйелеу маңызды. «Халық шығармашылығындағы жоңғарлардың тұрақты сюжеттері мен бейнелерін сандық және сапалық талдау» (J.Y. Lee, 2016:47). Тарихнамалық әдіс кеңестік, посткеңестік және Батыс авторларының түсіндірмелерін сыни тұрғыдан салыстыру жатады.

Сондай-ақ, Қазақ хандығының тәуелсіздігіне қатысты естеліктер мен жарлықтар және жоңғар шапқыншылығына қатысты басқада көрші елдердің жазбалары қарастырылды. Осы әдіснамаларды біріктіру арқылы зерттеу хандықтың негізгі шешім қабылдау процестерін анықтау үшін әскери әрекеттердің өзі жай ғана уақыттан тыс көрсетеді. Бұл тәсіл ресми басшылық, қарапайым қоғамдық пікір және сол кездегі кең ауқымды геосаяси ландшафт арасындағы алшақтықты тиімді түрде жояды.

Талқылау

Қазақ хандығының тарихи дамуы мен оның құлдырау себептерін зерттеу отандық және шетелдік тарихнамалар әр түрлі болып келеді. Қазіргі таңда ғалымдар мемлекеттің ішкі саяси құрылымын, әскери әлеуетін және сыртқы факторлардың әсерін кешенді түрде қарастыруда. Тарихи процестерді талдау барысында классикалық архив деректерімен қатар, халықтың ұжымдық жады мен ауызша тарихнама мәліметтеріне де басымдық беріліп келеді. Төмендегі шолуда Қазақ хандығының осал тұстары мен геосаяси жағдайын түсіндіруге бағытталған негізгі ғылыми тұжырымдамалар мен зерттеушілердің пікірлері жүйеленген. Осы орайда саяси-құрылымдық, әскери-техникалық және әлеуметтік-мәдени аспектілердің өзара байланысы сараланады.

Саяси-құрылымдық (И.Е. Фишер, Р.С. Әлжанова, К.З. Өскенбай, 2006) хандықтың тайпалық ұйымы және хандарды сайлау сыртқы агрессияға жұмылдыруға жарамсыз «тежемелік және тепе-теңдік жүйесін» құрды деген идеядан туындайды.

Әскери-техникалық (И.Е. Фишер, J.Y. Lee, 2016) қару-жарақ пен ұрыс тактикасын егжей-тегжейлі талдау: жоңғарларда артиллерия, мылтық және ауыр атты әскердің екінші түрі болды. Қазақ сарбаздары «соққы жасап, шегіну» қағидасы бойынша шайқасты, бұл оларды ашық далада осал етті. Мәдени-әлеуметтік (З. Самашев, С. Әкімбеков, 2025) фольклорға, эпикалық жырларға және ауызша дәстүрлерге баса назар аударады («Ақтабан шұбырынды»). Ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы батырлардың ұжымдық естелігі мен ерлігінің рөлі атап өтіледі. Ауызша дереккөздердің мазмұндық талдау әдістері қолданылады.

Салыстырмалы-аймақтық (М. Қойгелдиев, П.Б. Голден, У.Е. Булаг, 2022) Еуразияның көшпелі мемлекеттерімен салыстыру маңызды. Тұрақтылық пен осалдықтың ортақ факторларын анықтау, климаттық циклдерге, мал шаруашылығы қатынастарының құрылымына және сыртқы сауда қатынастарына тәуелділікті көрсетеді.

«Постколониалдық және сыншыл (Р.В. Ишмұхамбетов, О. Жанымхан, 2023) тарихты қазіргі заманғы ұлттық мифтер контекстінде» түсіндіруді қарастырады. Тәуке ханды идеалдандыру үрдісі сыни тұрғыдан талданады. Орыс және қытай дереккөздерін талдауға «деколонизацияланған» тәсіл ұсынылады. Хандықтың осалдығының себептерін В.А. Моисеев пен К.А. Пищулина: «құрылымдық орталықсыздандыру» негізгі фактор ретінде көрсетілген. Ал, Қойгелдиев пен Әкімбеков: «саяси бірлік жағдайында қару-жарақтағы технологиялық артта қалушылықты жеңуге болады» деп тұжырымдайды. Демографиялық шығындарды бағалауда З. Самашев: «1723-1727 жылдары халықтың 30-40%-ы», С. Әкімбеков: «ішінара қоныс аудару мен экономикалық қалпына келуді ескере отырып, оның 20%-дан аспайтынын» көрсеткен. Ресей мен Цин империясының рөлдерін Левшин мен Өскенбай: «Ресей азаматтығын элитаның бір бөлігін құтқарған мәжбүрлі шара ретінде» сипаттайды. Бадмаева бұл Ресейдің бағындыруға әсерін күшейту құралы және отарлаудың себебі болған деп тұжырымдайды. Дереккөздердің сенімділігі К.А. Пищулина, И.В. Ерофеева: «Шығыс шежірелері мен орыс мұрағаттары зерттеулерде бастапқы дереккөздер» ретінде қарастырылады (И.В. Ерофеева, 2014:12). О. Жанымхан: «ауыз әдебиетін қамтиды». Олар бұқаралық сананы түсінуді қамтамасыз етеді, бірақ ғылыми сыни түсінуді қажет етпейді.

Жоңғар қауіпінің аяқталуы Цин империясының Жоңғар хандығының жеңілісімен байланысты (К.Ш. Хафизова, В.А. Моисеев, 1989:17). Қазіргі заманғы зерттеушілер (С. Әкімбеков, О. Жанымхан) жергілікті қақтығыстардың 1780 жылдарға дейін жалғасқанын атап өтеді. Құрылтай жинаған қолбасшылар мен жауынгерлердің демократиясын түсіндіре отырып, М. Қойгелдиев Құрылтайда ресурстарды жұмылдыруға қабілетті «көшпелі демократияның» негізін көреді. К.А. Пищулина мен К.З. Өскенбай, «Құрылтай моделі ауқымды әскери қауіптер кезінде тиімсіз болды» деп санайды (Ш.М. Ибрагимов, 1998:528). Қазіргі заманғы зерттеулер әртүрлі әдіснамаларды синтездеуге тырысады, бірақ негізгі мәселелер бойынша әлі де көптеген айқын және даулы мәселелер бар. Бұл тақырыптың ғылыми болашағын және археографиямен, ауызша дереккөздермен және салыстырмалы тарихи әдістермен одан әрі жұмыс істеу қажеттілігін көрсетеді.

XIX ғасырдың басы мен XX ғасырдың басында шығыс көшпелі мемлекеттері еуропалық отаршылдық дәстүр тұрғысынан қарастырылды. Дегенмен, бұл «еңбектердің өзі Ресей империялық саясатының шеңберінен шыға алмады» (Ж.Е. Жаппасов, 2014:7). Олардың еңбектері үзінді жазбаша дереккөздерге қытай шежірелеріне, «Орынбор экспедициясының есептеріне және саудагерлердің әңгімелеріне негізделген» (Р.В. Golden, 2003:384). Олар кеңескен мұрағаттық материалдардың ішінде Мәскеу қаласындағы «Ресейдің ежелгі актілер мемлекеттік мұрағаты» (РГАДА) (119-қор, 1-сипаттама, іс:1723/15). «Жоңғар-орыс қатынастары және қазақ мәселесі бойынша дипломатиялық хат алмасулар», сондай-ақ, 1730-1740 жылдардағы орыс бекіністерінің маңындағы қазақ халқының санақ материалдары мен демографиялық жазбалары, қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатында сақталған (25-қор, 2-сипаттама, 891-іс) болды. В.В. Вельяминов «қазақ-ойрат

қатынастарының саяси аспектісіне назар аударды, қақтығыстардың түпкі себебі аумақтық талаптар мен сауда жолдары үшін күрес» деп санады. «Кеңестік тарихнама (1930-1980) кеңестік мектептің әдістері» (К.А. Пищулина, З. Каник, Ш.М. Ибрагимов және т.б., 1998) «жоңғар жорықтары феодалдық бәсекелестіктің көрінісі ретінде түсіндірілді», ал батырлар мен билердің рөлі «ұсақ феодализм» призмасы арқылы түсіндірілді. Кеңес тарихшылары Омбы облыстық мемлекеттік мұрағатынан (ГАОО, 366-қор, 1-опис, 45-дело, 1723-1727) жоңғар шапқыншылығы және қазақ босқындарының қозғалысы туралы әскери есептерге қол жеткізді, олар жорықтардың маңызды құжаттамасын берді және бұл оқиғаларды феодалдық бәсекелестіктің көрінісі ретінде талдауға негіз болды. «Қазақ хандықтары тарихының материалдары» (1969) еңбектері «феодалдық қоғам дамуының жалпы моделі шеңберінде саяси институттардың эволюциясын» көрсетуге бағытталған (U.E. Bulag, D. Fuerwa, 2022:1).

КСРО ыдырағаннан кейін зерттеудің басты назары Қазақстан тарихының ұлттық аспектілеріне аударылды. Қ.З. Өскенбай мен Н.А. Атығаев «хандық» ұғымын қайта түсіндіріп, өз талдауларын қолдау үшін Шығыс Қазақстан облысының мемлекеттік мұрағатынан (ГАВКО) алынған мұрағаттық материалдарды пайдаланды. Атап айтқанда, Ресейдің қорғауын іздеген қазақ тайпаларының делегацияларының жазбалары (ГАВКО, 44 қоры, 1-опис, 234-дело, 1726-1731) хандықтың сайлаушылық сипатын және саяси шешім қабылдаудағы құрылтайдың рөлін атап өту үшін маңызды дәлелдер келтірді. Сонымен қатар, бекініс құрылысы мен гарнизон сметалары туралы материалдар (ГАВКО, 44 қоры, 2-опис, 567-дело, 1718-1730) олардың кезеңнің әлеуметтік-экономикалық салдарын түсінуіне мүмкіндік берді. А.И. Левшин жоңғар шапқыншылығының кең ауқымды салдарына: ауылдардың қирауына, керуен жолдарының жоғалуына және жаппай көші-қонға назар аударды, бұл жаңадан қолжетімді болған мұрағаттық дереккөздер аясында контекстке келтірілді.

Қазіргі заманғы зерттеулер Т. Төлебаевтың, Н.А. Атығаевтың және С. Әкімбековтің басылымдары «қақтығыстың табиғи, демографиялық және әскери аспектілерін біріктіре отырып, таза саяси талдаудан» тысқары шықты. Қазіргі заманғы ғалымдар Семей бекінісіндегі сауда қатынастары мен коммерциялық қызмет туралы есептерге (ГАОО, 366-қор, 1-опис, 78-дело, 1720-1735) және Ертіс өңіріндегі қазақ тайпаларының қозғалысы туралы есептерге (ҚР Орталық мемлекеттік мұрағаты, 4-қор, 1-опис, 2473-дело, 1723-1730) қол жеткізді, бұл осы кезеңдегі экономикалық желілер мен тайпалық көші-қонды түсінуді байытты. Қазіргі заманғы зерттеушілер мұрағаттық құжаттаманы қазіргі заманғы есеппен салыстыру және оқиғалардың неғұрлым егжей-тегжейлі түсіндірмелерін белгілеу үшін Герхард Фридрих Миллердің «Сібір тарихы» (бастапқыда 1750 жылдары құрастырылған, 1937-2005 жылдары жарияланған) сияқты тарихи еңбектеріне сүйенді (Ф.М. Герхард, 2005:546). Жоңғар және қазақ жасақтарының қозғалысын көрнекі түрде көрсету үшін алғаш рет сандық картография әдістері (А.А. Сұлтанов) қолданылды. Қытай және моңғол шежірелері (Ж. Төлебаевтың аудармалары) оқиғалардың жергілікті нұсқаларын XVIII ғасырлардағы империялық статистикамен салыстыруға мүмкіндік берді. Тақырып аясында ең кейінгі ғылыми зерттеуші ғалымдардың З.Е. Кабульдинов, Е.М. Торайғыров, Г.А. Абенованың «Қазақ-жоңғар қатынастары тарихынан жаңа беттер: XVII ғасырдың аяғында – XVIII ғғ. мұрағаттық құжаттар жинағы» құнды мәліметтерді тікелей архив материалдарының негізінде береді. Онда 1750 жылдардың ортасында Ертістің оң жағалауындағы дәстүрлі көшпенділерді қайтару үшін қазақтардың күресуін қарастырады (З.Е. Кабульдинов, Е.М. Торайғыров, Г.А. Абенова, 2025:420).

Тарихшы Дүйсенәлі Әбділәшімұлының Қазақ хандығы мен Цин патшалығы арасындағы қарым-қатынасқа арналған ғылыми еңбегі «Жұңғо бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар» атты еңбегі 2016 жылы жарық көрді. Аталған еңбекте қазақ хан-сұлтандарының Цин патшалығына жазған хаттары, елшілік мәліметтері жинақталған. Қазақ-Қытай тарихи байланыстарын, әсіресе XVIII-XIX ғасырлардағы екі ел арасындағы дипломатиялық хат алмасуларды зерттеуде маңызды дереккөз болып табылады. Бірінші кітап «Ескі қазақ жазба тілі» (Алматы, «Елтаным», 2015), ал екінші кітап «Жұңғо бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар» құнды дерек көзі болып табылады. (Д. Әбділәшімұлы, 2016:113).

Шығыстанушы ғалым Бақыт Еженханұлының «Абылай хан дәуіріндегі Қазақ-Цин қарым-қатынастары» атты еңбегі – қазақ тарихнамасындағы Абылай хан кезеңін, әсіресе Қазақ хандығы мен Цин империясы арасындағы дипломатиялық, саяси және экономикалық қарым-қатынастарды зерттеуге арналған маңызды іргелі еңбек. Екі томдық зерттеу еңбегінде Қытай архивтеріндегі Цин патшалығының құжаттары бұрын-соңды ғылыми айналымға түспеген, қазақ жеріне қатысты мыңдаған құжаттарды негізге алады. Абылай ханның Цин империясымен дипломатиялық қатынасы, 1757 жылғы алғашқы хаттар, екі ел арасындағы сауда, шекара мәселелері және жоңғар мәселесі жан-жақты талданған. Бақыт Еженханұлының бұл еңбегі Абылай хан дәуіріндегі Қазақ-Цин қатынастарын шынайы деректер негізінде ашып көрсеткен құнды монография болып табылады (Б. Еженханұлы, 2025:392).

Зерттеудің ғылыми маңыздылығы саяси тарихты, әскери істерді, этнографияны және деректі зерттеулерді біріктіретін күрделі тарихи құбылысты пәнаралық түсінуде жатыр. Біріншіден, жаңа зерттеу материалдарына және жақында жарияланған «Шығыс шежірелерінің аудармаларына негізделген жұмыс» (К.Ш. Хафизова, 1995:18). Бұл нақтылауды Ертіс шекарасы бойындағы бекіністер құрылысы туралы мұрағат материалдары (ҚР Орталық мемлекеттік мұрағаты, 15-қор, 1-опис, 156-дело, 1718-1725) негізінен растайды, олар осы оқиғалардың хронологиясы мен стратегиялық контекстін анықтау үшін маңызды құжаттық дәлелдер береді. Екіншіден, бұл бізге Қазақ хандығының ішкі жағдайын кешенді бағалауда тайпалық ұйымнан дипломатиялық қатынастарға дейінгі және кейінгі әдебиеттерде үзінді ретіндегі себеп-салдарлық байланыстарды анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеу Сібір шекара әкімшілігі және әскери операциялар туралы орденінің құжаттарына (Ресейдің ежелгі актілерінің мемлекеттік мұрағаты, РГАДА, 214-қор, 5-жазба, 892-іс, 1720-1730) сүйенеді, олар осы маңызды кезеңдегі әскери операциялар мен әкімшілік құрылымдар туралы маңызды құжаттық дәлелдер береді, бұл қақтығыстың саяси, әскери және әкімшілік өлшемдері арасындағы өзара байланысты толығырақ түсінуге мүмкіндік береді.

Ғылыми маңыздылықтың маңызды аспектісі ретінде қалыптасқан идеяларды тексеру және сыни тұрғыдан бағалау қажет. Тәуке хан тұсындағы «Алтын ғасырдың» идеалдануы және посткеңестік зерттеулерде батырларды шамадан тыс дәріптеу тарихи деректердің бұрмалануына жол берді. Зерттеуде Еуразияның басқа көшпелі мемлекеттерімен (Қоқанд хандығы, Ноғай ордасы) салыстырмалы талдау әдісі қолданылады, бұл бізге қазақ-жоңғар қақтығысының жалпы заңдылықтары мен ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді (Гедеева Д., Нактанов К., 2016:1). Ауызша дәстүрлер мен эпостардың мазмұндық талдауының заманауи әдістерін қолдана отырып, ұжымдық есте сақтау қалай қалыптасатыны және оның өткенді қазіргі заманғы қабылдауға қалай әсер ететіні анықталады. Сонымен қатар, зерттеу қолданбалы сипатқа ие, зерттеу нәтижелерін Қазақстан тарихын және онымен байланысты аймақтарды сыни тұрғыдан түсінуге ықпал ететін білім беру бағдарламаларында, мұражай экспозицияларын түсіндіруде және ғылыми-танымал басылымдарды әзірлеуде пайдалануға болады. Зерттеу ағылшын және орыс тілдеріндегі Жоңғар шапқыншылығы тарихнамасын кеңейтуге айтарлықтай үлес қосады.

Нәтижелер

XVIII ғасырды қамтыған Қазақ-Жоңғар соғыстары, Қазақ және Жоңғар хандықтары арасындағы бірқатар маңызды әскери қақтығыстар болды. Бұл қақтығыстар Орталық Азияның геосаяси көрінісін түбегейлі өзгертіп, күш тепе-теңдігі мен аумақтық егемендікті өзгертті. Жоңғарлардың қазақ жерлеріне басып кіруінен туындаған күресі екі елдің да Еуразия даласына үстемдік ету үшін бәсекелесуіне байланысты шабуыл және қарсы шабуылдардың тұрақсыз айналымына айналды. Бұл қақтығыстардың қаһары аймақтың стратегиялық құндылығымен, әсіресе маңызды сауда дәліздері мен табиғи ресурстарды бақылауымен одан әрі күшейе түсті.

Жоңғар шапқыншылығының салдары жай ғана шайқас алаңындағы нәтижелерден әлдеқайда асып түсті. Қақтығыс аймақтың геосаяси құрылымын түбегейлі өзгертті, тайпалық одақтардың қайта құрылуына, қалыптасқан сауда желілерінің бұзылуына және көшпелі және отырықшы халықтар арасындағы дәстүрлі билік иерархиясының өзгеруіне әкелді. «Жоңғар

басқыншылығы XVIII ғасырларда Орталық Азияның саяси және әлеуметтік ландшафтын қалыптастыруда шешуші рөл атқарды» (Н.А. Атыгаев, 2015:167) деп айтуға болады.

Жалпы дереккөздерді, архив құжаттары мен заманауи зерттеулерде «кешенді талдау нәтижесінде жоңғар шапқыншылығының өзгеру динамикасын» (М.С. Муқанов, 1991:64) көрсетеді. Қазақ хандығының ішкі әлсіздіктерінің негізгі белгілерімен, сондай-ақ агрессияға және негізгі көшбасшылардың рөліне бағытталған әсері анықталды.

Бақыт Еженханұлының «Абылай хан дәуіріндегі Қазақ-Цин қарым-қатынастары» атты еңбегінде XVIII ғ. басында Жоңғар хандығы шектелген аймақта болғандығы және Цин империясы өзінің жаулап алу саясатын батысқа басталғандығы жөнінде төмендегідей мәліметтер береді: «Цеван-Рабдан билік басына келгенде Жоңғар хандығының жағдайын жер мәселесін көршілер есебінен кеңейту, сауда жолдары мен орталықтары үшін күрес қазақ-жоңғар қарым-қатынастарының ушығуына әкелді. 1730-1731 жылдардағы қазақтар мен жоңғар қалмақтарының қорғаныс шебі Алматы-Сарыбел төңірегіне келіп тұрған, Сарыбел сол кездегі қазақтардың оңтүстік-шығыстағы жоңғарлармен түйіскен жері болса керек. Ал, Юнчжен патшалығының орда естелігіндегі мына бір мәлімет арқылы біз сол жылғы қазақтардың жоңғарлармен солтүстік-шығыстағы тірескен жерін көрсетеді. Бізге бағынып келген Доржының айтуына қарағанда, Галдан-Церин қазіргі Қу-Ертісте болған, ол 10000 әскер бастап қонысынан ары 1 күндік жол жүретін жерге барып қорғаныс бекінісін құрған. Қу-Ертіс пен Іленің аралығы өте алыс, сондықтан, Галдан-Церин сонда қоныстанды деген сөз асырып айтылғаныда болуы мүмкін. Дегенмен Церин-Дондоп қазіргі таңда әскер бастап Қу-Ертісте тұрған» (Б. Еженханұлы, 2025:37) деп көрсеткен.

Қазақ хандығының саяси орталық билігінің әлсіруінен туындаған бытыраңқылық, «хандар үш жүздің титулдық көсемдерін және олардың билігін жүзеге асыру үшін ресми әкімшілікке мұқтаждық етті. Бұл жүйелік әлсіздік жүзаралық бәсекелестікпен және тайпалық элиталардың, атап айтқанда, сұлтандар мен билердің жергілікті мүдделерімен күрделене түсті, олар көбінесе ұлттық бірліктен гөрі жеке бас пайдасын басымдыққа қойды. Бұл ішкі келіспеушіліктер Абылай ханның жан-жақты және теңгерімді дипломатиясы бұл олқылықтарды жоя алғанға дейін біртұтас әскери майданның жұмылдырылуына кедергі келтірді» (Н. Насихат, О. Жанымхан, 2023:582).

Көшпелі мал шаруашылығының өмір салты негізінен экологиялық және экономикалық тұрақсыздықпен қалыптасты, ол құбылмалы климат пен жайылымдық жерлерге қатты тәуелділікпен сипатталды. Бұл тұрақсыздық жоңғар шапқыншылығы кезіндегі керуен саудасының бұзылуымен күрделене түсті, бұл экономиканы құлдыратып, жергілікті сатып алу қабілетін төмендетті. Сонымен қатар, бекіністі қала орталықтарының немесе қолөнер орталықтарының болмауы елді мекендердің қирауы көбінесе материалдық мәдениеттің біржола жоғалуына әкелді. Әскери тұрғыдан алғанда, хандықтың жеке көсемдер басқаратын автономды тайпалық жасақтарға тәуелділігі орталықтандырылған қолбасшылықты қиындатты. Бұл атыс қаруындағы технологиялық артта қалушылықпен және қорғаныс бекіністерінің болмауымен бірге халықты ұзаққа созылған қоршау мен жылдам басып кіруге осал етті.

Бұл дәуірдегі қазақ дипломатиясы өзара араласпаудың қатаң саясатына негізделген Цин империялық қатынасы күрделі жүйелі қадамдармен анықталды. Сонымен қатар, хандық Бұхара және Хиуа хандықтарымен стратегиялық, бірақ уақытша сауда келісімдері арқылы экономикасын тұрақтандыруға тырысты. «Елде әлеуметтік құрылым қазақ халқына тән дала заңдарымен қамтамасыз етілді, онда батырлар мен билер маңызды дала қолбасшыларына айналды. Бұл туралы ғалым Шоқан Уәлихановты бұл кезеңді жеке ерлік пен тактикалық еңбегіне негізделген әскери доктринаны баса көрсете отырып, «батырлар соғысы» деп сипаттама береді» (Р.С. Альжанова, 2011:5). Табысты әскери іс-қимылдар есебінен дәстүрлі хандық билер мен сұлтандар алдында халық көшбасшыларының беделінің өсуі байқалды.

Абылай (1711–1781) бастапқыда Жоңғар соғыстары кезінде Бөгенбайдың қолбасшылығымен қызмет етіп, көрнекті әскери қолбасшы ретінде танылды. «1731 жылғы Құрылтай кезінде таққа ұсынылса да, саяси икемділігі мен тәуелсіздігін сақтау үшін стратегиялық тұрғыдан «Ұлы сұлтан» болып қалуды таңдады. Оның кейінгі мансабы шебер

дипломатиямен анықталды. Ол Ресей мен Цин империяларының бәсекелес мүдделерін сәтті басқарып, хандықтың автономиясын қорғайтын нәзік геосаяси тепе-теңдікті орнатты» (e-history.kz, 2014).

Абылай хан, Қазақ хандығы мен Цин империясы арасындағы дипломатиялық, сауда және достық қарым-қатынастарды нығайтуға үлес қосты. Абылайдың даңқы қазақ даласына ғана емес, жоңғар хандығында белгілі. Тарихшы Дүйсенәлі Әбділәшімұлының Қазақстан тарихы e-history.kz порталында берген сұхбатында «Абылай хан қалмақ тілінде сөйлеген деген мәліметтер береді. Қазақ-жоңғар қатынасы жұрт ойлағандай үнемі қақтығыста, алапат соғыста, қырғи-қабақ жағдайда болмаған. Екі ел тату-тәтті отырған кездері көп болған. Шын мәнінде, тарихи деректерге қарасақ, қазақ-жоңғар қатынасының көп бөлігі бейбіт болған» (Д. Қабіләшімұлы, e-history.kz)- дейді.

Халықтың басына төнген қатерге қарсы тұрған Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Басентин Малайсары, Ошақты Саңрық, Шанышқалы Бердіқожа, Шақпақ Жәнібек, Беріш Есет, Керейіт Тайлық және т.б. бар еді. Қабанбай батыр (1690-1767 жж.) «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» кезінде қазақ жерлерін қорғаған әйгілі қолбасшы кейініректе Бұланты мен Аягөз шайқастарында жетекші болды. Ол өз кезегінде қатарында қатаң тәртіп орнатып және өз үлгісі мен жауынгерлерге шабыт бере білді. Аты аңызға айналған, талай жаудың батырларын деңген қолбасшы болып табылады.

Зейнолла Сәніктің еңбегінде жоңғар соғыстарына сүйене отырып, шығыстың Тарбағатай аймағында «Шаған» шайқасы туралы бірнеше мәліметтер береді. Басып алушылар Балқаш көлінен Шаған өзенінің аймағына қарай жылжиды. Хан Доржи бастаған әскер мен қазақ әскері бірін-бірі ала алмай жеті апта соғысқан екен. Абылайхан жоңғар қолбасшысын алғанға жұлдеде тігеді. Осы кезде Қабанбай батыр өзінің билермен ақыдаса отырып, шығарған соғыс амалын ұсынады: «Өте калың қолмен соғыспай, адам мен атты тынықтыра отырып, Орта жүздің әрбір батыры қол астындағы жасақтарымен алма-кезек соғыс жасасын. Сонда адам тың, ат әлді, шығын аз болады. Ал жау жак үрдіс соққыдан әлсірей береді. Әрбір майданға кезекпен жауапты болған батырлар соғыс өнерін көрсетіп, тапжылмай соғысып, егер әлі жетпестей болса, сездірмей, басқа жасақбасыларына хабарлап, майданды шеттеп босатып беріп, еппен шегініп шықсын. Майдандағы батырлардың барлығы біртұтас қолбасшылыққа бойұсынсын, үш майданға ханның өзі қолбасшылық етсін. Өйткені батырлардың да қажып, шалдығу немесе өлімжітім болып, жаралану сияқты жәйттері кезіге калса, өзара сәй- кесіп отыруға тура келеді» (З. Сәнік, 1991: 48-49).

Бөгенбай (1680–1778) 1710 жылғы Құрылтайда Орта жүздің бірыңғай қолбасшылығын өз қолына алып, маңызды әскери стратег ретінде танылды. Оның Бұланты шайқасында шеберлігі оның Абылай ханның негізгі одақтасы ретіндегі мәртебесін нығайтты. Сонымен қатар, Наурызбай мен Райымбек сияқты аймақтық көшбасшылар Оңтүстік Қазақстанда жұмылдырудың маңызды катализаторлары ретінде әрекет етті, логистиканы, азық-түлікпен қамтамасыз етуді және Бұхара әмірлігімен дипломатиялық байланыстарды басқарды. Сырдарияда Есет пен Қармақшы сияқты тұлғалар бекініс бекеттері мен суару жүйелерін құру арқылы маңызды сауда артерияларын қамтамасыз етті. Жалпы алғанда, бұл күш-жігер жоңғар шапқыншылығының қазақ саяси және әскери өмірінде түбегейлі эволюцияны қалай жүргізгенін, қазақ мемлекеттілігінің болашағын анықтайтын берік ұлттық сананы қалай қалыптастырғанын көрсетеді.

Аңырақай шайқасы ұзаққа созылған қақтығыста шешуші бетбұрыс болды, өйткені жоңғарлар Қазақ хандығына қарсы барлық әскери күштерін нығайтты. Аягөз бен Бұлантыдағы бұрынғы шайқастардан сабақ ала отырып, қазақ күштері Балқаш көлінің маңындағы биік жерді пайдаланып, жоңғар жаяу әскерлерінің қалыптасу мүмкіндіктерін жоққа шығарды. Дегенмен, тарихшы И.Я. Златкиннің айтуынша, 1620 және 30 жылдардағы ойраттардың бұрынғы шапқыншылықтары Ертіс аймағын тұрақсыздандырып, мәжбүрлі қоныс аударуға және сауда жолындағы бекіністердің жүйелі түрде жойылуына себеп болды. Кейіннен негізгі асуларда жоңғар қорғаныс шебінің құрылуы аймақтық сауданы одан әрі тұншықтырып, экономикалық тоқырау кезеңіне әкелді.

Жоңғар шапқыншылығы нәтижесінде басталған әлеуметтік-экономикалық өзгерістер өңірлік еңбек бөлінісінің негізін қалады, «сауда бағыттарын өзгертті және жаңа әкімшілік тәжірибелердің қалыптасуына ықпал етті. Әр аймақ өзінше бейімделді, бірақ тұтастай алғанда соғысы жылдарындағы тәжірибе оқшауланған көшпелі қоғамнан өзара байланысы жетік аймақтардың икемді жүйесіне көшуді жеделдетті» (G. Sametova, M. Alpysbes, 2018:57).

Қазақ хандығы сыртқы агрессияның қысымымен біртіндеп дамып келе жатқан шоғырландыру тетіктерін тудырды. «Құрылтай бірлестік алаңы ретінде 1710 ж. Алғашқы жалпы қазақ құрылтайы, шұғыл қажеттілік кезінде барлық үш жүздің өкілдері ортақ стратегияны әзірлеуге қабілетті екенін көрсетті. Кейінгі құрылтайлар тиімділіктің жеткіліксіздігінен зардап шеккенімен, тұрақты жиындар дәстүрінің өзі саяси мәдениетке орнықты. Батырлар мен билердің сайын даласындағы рөлі батыр қолбасшылардың Бөгенбай, Қабанбай, хан мен теңесетін беделге ие болды». Н.Ә. Масановтың пікірінше «қазақи биліктің қалыптасуына өзіндік табиғи ерекшеліктер әсер еткендігіне» назар салады (Р.В. Ишмухамбетов, 2020:90). Жоңғар қауіпін жою үшін әрбір жүзде ресурстарды жұмылдыру мен әскерлерді орналастыруды жеңілдету үшін мамандандырылған әскери элита пайда болды. «Тәуке ханның «Жеті Жарғысынан» кейін әскери міндеттерді, салық салуды және сауданы реттеуді реттейтін стандартталған жарлықтар жиынтығы қабылданды» (А.Қ. Ахмет, 2019:27). Бұл заңдар ауызша дәстүр арқылы сақталғанымен, олар үш жүз арасындағы маңызды біріктіруші күш ретінде қызмет етті. Сонымен бірге, қазақ дипломатиясы прагматикалық «көпвекторлы» стратегияға айналды, оған 1731 жылғы Ресей протектораты және Цин империясымен бір мезгілде жүргізілген келіссөздер мысал бола алады. Бұл дипломатиялық алмасулар мен «достық туралы келісімдер» хандықтың күрделі және саяси белсенді егеменді құрылым ретіндегі мәртебесін нығайтты.

Түптеп келгенде, Жоңғар шапқыншылығының экзистенциалды қысымы Қазақ хандығының саяси және құқықтық негіздерін жаңғыртудың негізгі қозғаушы күші болды. Мемлекетті аймақтық одақтардың күрделі желісіне интеграциялануға мәжбүрлеу арқылы бұл сынақтар қазіргі заманғы қазақ мемлекеттілігінің құрылымдық негіздерін қалыптастырды. Бұл өтпелі кезең хандықты бөлшектенген тайпалық конфедерациядан стратегиялық тұрғыдан үйлесімді саяси құрылымға айналдырып, оның алдағы ғасырлардағы даму бағытын анықтады.

Қорытынды

XVIII ғасырлардағы жоңғар шапқыншылықтары Қазақ хандығының даму траекториясындағы маңызды кезең болды. Қазіргі заманғы ғылым хандықтың төзімділігі экзогендік әскери қауіптер мен эндогендік құрылымдық реформалар арасындағы динамикалық өзара әрекеттесудің нәтижесі болғанын дәлелдейді. Сыртқы қысым мен ішкі институционалдық бейімделуді теңестіретін бұл қос құрылым қоғамдық төңкеріс процестерін және кейіннен Қазақ мемлекеттілігінің нығаюын түсінудің сенімді үлгісін ұсынады.

Жоңғар мемлекетінің орталықтандырылған, әскери тұрғыдан дамыған ел ретінде пайда болуы, Қазақ даласына тұрақты стратегиялық қауіп төндірді. Олардың алғашқы жетістіктері бастапқыда қазақ қорғанысынан асып түсетін қару-жарақ пен тәртіпті атты әскердің интеграциясын қоса алғанда, жаңартылған әскери құралдардың арқасында болды. Геосаяси тұрғыдан алғанда, жоңғарлар қолайлы халықаралық ахуалдан пайда көріп, Ресей және Цин империяларымен бейбітшілік келісімдерін жасасты, бұл оларға агрессиясын батысқа бағыттауға мүмкіндік берді. Дегенмен, апатты «Ақтабан шұбырынды» (1723) негізінен қазақтардың ішкі осалдықтарынан туындады. Саяси бытыраңқылық, орталықтан тепкіш тайпалық үрдістер және қару-жарақтың технологиялық артта қалуы жоңғар әскері шебер пайдаланған құрылымдық әлсіздіктерді тудырды. Тек осы терең саяси және экономикалық дағдарыстан кейін ғана ұлттық бірігуге ұласты, бұл соғыс біртұтас азаттық соғысына «Ұлы отан соғысына» айналдырды.

Дипломатия осыдан былайғы уақыттарда, хандықтың өмір сүруі мен ақырында нығаюы үшін маңызды қосымша тірек ретінде қызмет етті. Солтүстік-батыста Ресей империясымен және шығыста Цин әулетімен прагматикалық келіссөздер жүргізу арқылы қазақ көшбасшылары

әскери қолдауды немесе кем дегенде стратегиялық бейтараптықты қамтамасыз етуге тырысты. Бұл күш-жігер Мәскеу мен Бейжің арасындағы өсіп келе жатқан бәсекелестікті пайдалана отырып, маңызды сауда тауарларына қол жеткізуді жеңілдетуге бағытталған.

Жоңғар шапқыншылығы Қазақ хандығының құрылымдық осал тұстарын ашып, сонымен бірге терең бейімделу реформасы кезеңін бастаған нақты қозғаушы күш болды. Құрылтайды жандандыру мен қатар жүзеге асыру тетіктері орнықты. Әскери элитаның мәртебесін көтеру және Ресей мен Цин империялары арасындағы күрделі дипломатиялық бағытты ұстануы арқылы, хандықтың біртұтас саяси тәртіпті қалыптастырды. Үздіксіз қақтығыстардың салдарынан туындаған бұл өтпелі кезеңдер, қазақ халқының әскери құрылым ретінде танылған үш жүз жүйесін тұрақтандырды. Сонымен қатар, ерте заманнан бері келе жатқан ел ретінде, әрі Орта Азияның дамып келе жатқан геосаясатта қазақ мемлекеттілігінің ұзақ мерзімді бағытын мен тұғырын бекемдей түсті.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

- Акимбеков С. Казахское ханство. Джунгарский вопрос. – Алматы: Qalam, 2025. - 450б.
- Альжанова Р.С. Историческое значение института батырства и тактика военных действий казахских батыров в казахско-джунгарских войнах. Вестник Евразийского гуманитарного института. №2. - Астана. 2011. - 5б.
- Атыгаев Н.А. Казахское ханство в потоке истории. – Алматы: «Издательство Елтаным», 2015. – 167б.
- Ахмет А.Қ. Хан – қазақ мемлекетінің ең жоғарғы билік иесі. «Жошы ұлысы және сарайшық - қазақ мемлекеттілігінің бастауында» //Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары (10 қазан, 2019 жыл) /Жалпы редакциясын басқарған Мұқтар Ә.Қ., Қанай Ө. - Алматы, 2019. - 439б.
- Гедеева Д., Нахтанов К., The History of Kalmyks. Apollo - //University of Cambridge. (2016) Repository. <https://doi.org/10.17863/CAM.18331>
- Еженханұлы Б., Абылай хан дәуіріндегі Қазақ-Цин қарым-қатынастары. I том. – Семей: Шәкәрім университеті, 2025. – 392 б.
- Ерофеева И.В., Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг. Сборник истории - чести документов в 2-х томах /Автор проекта, введения, биографий ханов, научных комментариев; составитель и ответственный редактор И.В. Ерофеева. Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. – 12б.
- Әбдікәдімұлы Ә., Қазақстан тарихы ерте дәуірден бүгінге дейін. Оқу құралы. – Алматы, 1997. - 402б.
- Әбділәшімұлы Д., Жұңғо бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар- Алматы: «Елтаным», 2016. -113б.
- Жаппасов Ж.Е. XVI-XVIII ғасырлардағы қазақ-орыс қарым-қатынастарының тарихнамасы. – Алматы., «Қазақ университеті» 2014. -7б.
- Ибрагимов Ш.М. Қазақтар мен ойраттар: дереккөздер мен зерттеулер. – Алматы, 1998. - 528б.
- Иванов П.П. Средняя Азия и Казахстан во второй половине XVIII в. /Труды Архива востоковедов Института восточных рукописей РАН. Вып.1. М., 2011.-143б.
- Ишмухамбетов Р.В., Ханская власть и внутренние «служилые» группы в Буковской орде казахов (по данным архивов Оренбурга, Астрахани и Казахстана). //Вестник Оренбургского государственного педагогического университета. 2020. № 1 (33). - 90–100бб. <https://doi.org/10.32516/2303-9922.2020.33.9>
- Қ.119. Т.1. I.1723/15. «Жоңғар-орыс қатынастары және қазақ мәселесі бойынша дипломатиялық хат алмасулар».
- Қ.214. Т.5. I.892. «Сібір Приказының шекара әкімшілігі және әскери операциялар туралы құжаттары, 1720–1730».
- Қ.366. Т.1. I.45. «1723–1727 жылдардағы жоңғар шапқыншылығы мен қазақ босқындарының қозғалысы туралы әскери есептер».

- Қ.366. Т.1. І.78. «Семей бекінісіндегі сауда қатынастары мен коммерциялық қызмет туралы құжаттар, 1720–1735 жж».
- Қ.44. Т.1. І.234. «1726–1731 жылдардағы Ресейдің қорғауын іздеген қазақ тайпаларының делегацияларының жазбалары».
- Қ.44. Т.2. І.567. «Бекініс құрылысы туралы есептер және гарнизон күшінің бағалары, 1718–1730».
- Қабіләшімұлы Д., Қазақстан тарихы порталына Д. Қабіләшімұлының берген сұқпаты. //e-history.kz. қаралған күн 30.03.26.
- Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві (ҚР ПА) Қ.4. Т.1. І.2473. «1723–1730 жылдардағы Ертіс өңіріндегі қазақ тайпаларының қозғалысы туралы есептер».
- ҚР ПА. Қ.15. Т.1. І.156. «1718–1725 жылдар аралығында Ертіс шебі бойындағы бекіністер құрылысына қатысты хат алмасулар».
- ҚР ПА. Қ.25. Т.2. І.891. «1730–1740 жылдардағы орыс бекіністері маңындағы қазақ халқының санақ материалдары мен демографиялық жазбалары».
- Левшин А.И., Киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. гл.3. «Карла крайл». С.-Петербург - 1832 г. - 396.
- Макшеев А. Карта Джунгарии составленная шведом Ренатом во время его плена у калмыков с 1716 по 1733 год. СПб. 1881.-16.
- Миллер Г.Ф. История Сибири. 3 том. Академии Наук КСРО, 1937–2005г. - Москва 545-548 бб.
- Моисеев В.А. Жоңғар хандығы және XVII–XVIII ғасырлардағы қазақтар. – Алматы, 1991.- 238б.
- Муканов М.С. Этническая территория казахов в XVIII - начале XX веков. Алма-Ата, 1991, - 64б.
- Набиолла Н., Ошан Ж. Қытайдағы қазақ фольклоры: Абылай ханға байланысты тарихи жырлар мен аңыздар //Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 3. 582-593 б. (Қаз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_582-593.
- Новые страницы из истории казахско-джунгарских отношений: в конце XVII-50-х гг. XVIII вв. Сборник архивных документов– Астана: ТОО «Exproprint», 2025. – 420 с.
- Омбы облысының мемлекеттік архиві (ООМА), Омбы қ.:
- Ресейдің ежелгі актілер мемлекеттік архиві (РЕАМА), Мәскеу қ.:
- Саметова Г., Алпысбес М. History of Urbanization of Kazakhstan in XVIII-XIX Centuries in the Conditions of Transformation of the Traditional Kazakh Society // Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы. № 1(89), ISSN 2518-7236. - Қарағанды, 2018. -57б.
- Ускенбай К.З., Пищулина К.А., Атығай Н., Қазақ және Жоңғар хандықтары: бейбітшілік және теке-тірес. //Тұған өлке. Тарих. Өлкетану. Мұрағат. 1(6) 2006. -52б.
- Фишер И.Е., Сибирская история с самого открытия Сибири до завоевания всей земли российским оружием. Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук, 1774. -631б.
- Хафизова К.Ш., Моисеев В.А., Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII – первая треть XIX в. Часть 1. – Алма-Ата: Наука, 1989. -17б.
- Хафизова К.Ш.. Китайская дипломатия в Центральной Азии. XIV-XIX вв. - Алматы: Гылым, 1995. 18б.
- Шығыс Қазақстан облысының мемлекеттік мұрағаты (ГВБКО), Өскемен қ.
- Bulag U.E. & Fuerwa D., (2022).Oirat's blessing culture. Kalmyk Cultural Heritage Documentation Project, //University of Cambridge. <https://doi.org/10.17863/CAM.110306>
- Crisis in Dzungaria and Ablai Khan's growing power in the middle of the 18th century. //E-history.kz. 2014.
- Сәнік З., Садыхан Б. Қаракерей Қабанбай. Алматы: Жазушы, 1991.-140б.
- Golden P.B., Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe. – Routledge, London. 2003. p 384.
- Lee J.Y., Were the historical Oirats “Western Mongols”? An examination of their uniqueness in relation to the Mongols //Études mongoles et sibériennes, centrasiatiques et tibétaines. 2016. -47.
- Tulebaev T., Kurmanalina N., Seksenbayeva G., Baygunakov D. Kazakh-Dzhungarian relations in the works of the pre-revolutionary Russian scientists. // Bulye Gody 41, 753-76066.

Қ.А. Нұрғазы^{1*}, Қ.Қ. Байсарина², А.Б. Байгапанова³

^{1*,2}*Шәкарім университет (Семей, Қазақстан)*

³*Alikhan Bokeikhan University (Semey, Kazakhstan)*

КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКОЕ ПРОТИВОСТОЯНИЕ: ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

Аннотация. Казахско-джунгарские конфликты XVIII века оказали значительное влияние на политическую систему и социальную структуру казахского общества. В статье рассматриваются внешние геополитические факторы джунгарской экспансии, а также внутренние особенности устройства Казахского ханства. Показано, что отсутствие прочной центральной власти и значительная роль родоплеменных связей затрудняли объединение сил и координацию оборонительных действий. Наряду с этим анализируются особенности военной организации и специфика кочевого хозяйства.

Источниковую базу составляют архивные документы, летописные материалы, устные предания, а также российские и китайские письменные источники. На основе их сопоставления предпринимается попытка оценки демографических потерь и последствий разрушения хозяйства, с учетом ограниченности и различной степени достоверности данных.

В результате казахско-джунгарских противостояний произошли изменения в системе управления и расстановке сил, а в условиях внешней угрозы часть казахского населения и знати обращалась за поддержкой к соседним державам. Установлено, что военные действия сопровождались нарушением торговых связей и изменениями в хозяйственной жизни, что в совокупности оказывало влияние на развитие общества.

Особое внимание уделено роли Цинской империи и Российской империи, к которым в условиях внешней угрозы обращалась часть казахской знати в поисках поддержки. Авторы дают всесторонний анализ конфликта с учетом геополитических и социально-экономических условий и их влияния на развитие казахского общества.

Ключевые слова: Джунгарское вторжение, Казахское ханство, геополитика, военно-техническая отсталость, демографические потери, кочевая экономика, Цинская империя, Российская империя.

K.A. Nurgazy^{1*}, K.K. Baisarina², A.B. Baigapanova³

^{1*,2}*Shakarim University (Semey, Kazakhstan)*

³*Alikhan Bokeikhan University (Semey, Kazakhstan)*

KAZAKH-DZUNGAR CONFRONTATION: GEOPOLITICAL FACTORS AND SOCIO-ECONOMIC CONSEQUENCES

Annotation. The Kazakh-Dzungarian conflicts of the 18th century had a significant impact on the political system and social structure of Kazakh society. The article examines the external geopolitical factors of the Dzungarian expansion, as well as the internal features of the Kazakh Khanate. It is shown that the lack of a strong central government and the significant role of tribal ties made it difficult to unite forces and coordinate defensive actions. Along with this, the features of the military organization and the specifics of the nomadic economy are analyzed.

The source base consists of archival documents, chronicle materials, oral traditions, as well as Russian and Chinese written sources. Based on their comparison, an attempt is being made to assess demographic losses and the consequences of the destruction of the economy, taking into account the limited and varying degrees of reliability of the data.

As a result of the Kazakh-Dzungarian confrontations, there were changes in the management system and the balance of power, and in the face of an external threat, part of the Kazakh population and nobility turned to neighboring powers for support. It was established that the military actions were accompanied by a violation of trade relations and changes in economic life, which together had an

impact on the development of society.

Special attention is paid to the role of the Qing Empire and the Russian Empire, to which, in the face of an external threat, part of the Kazakh nobility turned in search of support. The authors provide a comprehensive analysis of the conflict, taking into account the geopolitical and socio-economic conditions and their impact on the development of Kazakh society.

Keywords: Dzungarian invasion, Kazakh Khanate, geopolitics, military-technical backwardness, demographic losses, nomadic economy, Qing Empire, Russian Empire.

References

- Abdakimuly A., History of Kazakhstan from the earliest times to the present. The training manual. - Almaty, 1997. - 402p.
- Abdilashimuly D., Kazakh documents stored in the first historical archive of Zhungo. Almaty: "Eltanym", 2016. - 113p.
- Akhmet A. K. Khan is the Supreme Ruler of the Kazakh state. Materials of the International Scientific and practical conference. Jochi Ulus and sarayshyk - at the origins of Kazakh statehood (October 10, 2019) //headed by A. K. Mukhtar, Kanay U.-Almaty, 2019. - 439p.
- Akimbekov S. Kazakh Khanate. The jungarian question. - Almaty: Qalam, 2025. - 450p.
- Alzhanova R. S. historical knowledge of the Institute of heroism and tactics of the war of Kazakh heroes in the Kazakh-jungar Wars. Vestnik of the Eurasian humanitarian Institute. №2. - Astana. 2011. - 5B.
- AP RK. F. 15. T. 1.I. 156. "Correspondence regarding the construction of fortifications along the Irtysh line in the period from 1718 to 1725".
- AP RK. F. 25. T. 2.I. 891."Census materials and demographic records of the Kazakh population near Russian fortresses in 1730-1740".
- Aplashimuly D. Interview of D. Aplashimuly to the portal of the history of Kazakhstan. //e-history.kz. date of review 30.03.26.
- Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK), Vol. 4.1. I.2473. "Reports on the movement of Kazakh tribes in the Irtysh region in 1723-1730".
- Atygaev N. A. Kazakh Khanate in the history of the country. - Almaty: "Izdatelstvo Eltan", 2015. - 167p.
- Bulag U.E. & Fuerwa D., (2022). Oirat's blessing culture. Kalmyk Cultural Heritage Documentation Project, //University of Cambridge. <https://doi.org/10.17863/CAM.110306>
- Crisis in Dzungaria and Ablai Khan's growing power in the middle of the 18th century. //E-history.kz. 2014.
- Erofeeva I. V., Epistolary population of the Kazakh truth elite 1675-1821y. The author of the project, the introduction, the biography of Khanov, scientific comments; host and responsible editor I. V. Erofeeva. Almaty: JSC "Abdi company", 2014. – 12p.
- Ezhenkhanuly B., Kazakh-Qing relations in the era of Abylai Khan. Volume I. - Semey: Shakarim University, 2025 - 392p.
- F. 119. T. 1. I. 1723/15."Dzungarian-Russian relations and diplomatic correspondence on the Kazakh issue".
- F. 214. T. 5.I. 892. "Documents of the Siberian prikaz on the border administration and military operations, 1720-1730".
- F. 366. T. 1. I. 45."military reports on the Dzungarian invasion and the movement of Kazakh refugees in 1723-1727".
- F. 366. T. 1.I. 78. "documents on trade relations and commercial activities in the Semipalatinsk fortress, 1720-1735".
- F. 44. T. 1.I. 234. "Notes of delegations of Kazakh tribes seeking the protection of Russia in 1726-1731".
- F. 44. T. 2.I. 567. "Reports on the construction of the Fortress and estimates of the strength of the garrison, 1718-1730".

- Fashion Z., Sadykhan B. Karakerey Kabanbai. Almaty: writer, 1991. - 140p.
- Fischer I.E. Siberian history with the opening of Siberia to the beginning of all land Russian lands. St. Petersburg: Imperatorskaya Akademiya Nauk, 1774.- 631b.
- Gedeeva D., Nakhtanov K., The History of Kalmyks. Apollo - //University of Cambridge. (2016) Repository. <https://doi.org/10.17863/CAM.18331>
- Golden P.B., Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe. – Routledge, London. 2003. -384p.
- Hafizova K. Sh., Moiseev V.A. Tsinskaya Empire and Kazakh Khanate. Second Poland XVIII-first third XIX Part 1. - Alma-Ata: Science, 1989. - 17p.
- Hafizova K.Sh.. Chinese diplomacy in Central Asia. XIV-XIX BB. - Almaty: Gylym, 1995. 18p.
- Ibragimov Sh. M. Kazakhs and oirats: sources and research. - Almaty, 1998. - 528p.
- Ishmukhambetov R. V. Khanskaya entry and entry "servants" groups in the Bukeevsky order of Kazakhs (according to the archives of Orenburg, Astrakhan and Kazakhstan). // Vestnik Orenburg State Pedagogical University. 2020. № 1 (33). - 90–100pp. <https://doi.org/10.32516/2303-9922.2020.33.9>.
- Ivanov P. P. Middle Asia and Kazakhstan in the second half of the XVIII century /the archive of the East Kazakhstan Institute of the East Kazakhstan region. VIP.1. M., 2011. - 143p.
- Lee J.Y. Were the historical Oirats “Western Mongols”? An examination of their uniqueness in relation to the Mongols //Études mongoles et sibériennes, centrasiatiques et tibétaines. 2016. -47.
- Levshin A. I. Kirgiz-Kazakh or Kirgiz-kaisatskikh Ord and stepey. GL.3."Carla Krail". St. Petersburg-1832 G. - 39B.
- Maksheev A. The Jungari map was created by Swedish Renat during his stay with Kalmykov from 1716 to 1733 year. SPB. 1881. - 1B.
- Miller G. F., Historia Sibiri. Volume 3. Academy of Sciences of the USSR, 1937–2005 - Moscow pp. 545-548.
- Moiseev V. A. Dzungarian Khanate and Kazakhs of the XVII–XVIII centuries. - Almaty, 1991. - 238p.
- Mukanov M. S. Ethnic territory of Kazakhs in the XVIII-beginning of XX centuries. Alma-Ata, 1991, - 64p.
- Nabiolla N. Oshan zh. Kazakh folklore in China: historical songs and legends associated with Abylai Khan / / history of the Fatherland. 2023. Vol. 26. No. 3. p. 582-593 (Oct.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_3_582-593.
- New countries from the history of Kazakh-jungar countries: at the end of XVII–50-x yy. XVIII C. Archive documents-Astana: "Expoprint" LLP, 2025. - 420 p.
- Sametova G., Alpysbes M. History of Urbanization of Kazakhstan in XVIII-XIX Centuries in the Conditions of Transformation of the Traditional Kazakh Society. //Bulletin of Karaganda University. "History. Series "philosophy". No. 1 (89), ISSN 2518-7236. - Karaganda, 2018. -57p.
- State archive of East Kazakhstan region (GAVKO), Ust-Kamenogorsk:
- State Archive of the Omsk region (GAO), Omsk:
- Tulebaev T., Kurmanalina N., Seksenbayeva G., Baygunakov D. Kazakh-Dzhungarian relations in the works of the pre-revolutionary Russian scientists. //Bylye Gody 41, 753-760pp.
- Uskenbay K.Z., Pishchulina K.A., Atygai N. Kazakh and Dzungarian khanates: peace and unity // Tugan region. History. Local history. Archive. 1 (6) 2006. -52p.
- Zhappasov Zh. E. Historiography of Kazakh-Russian relations in the XVI-XVIII centuries. - Almaty., "Kazakh University" 2014. - 7p.

Авторлар туралы мәлімет

Нұрғазы Қуаныш Аманжолұлы – докторант PhD, Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан
Байсарина Қымбат Кабидолдина – тарих ғылымдарының докторы, Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан
Байғананова Айгуль Болатовна – PhD аға оқытушы, Алихан Университеті, Семей, Қазақстан

Сведения об авторах

Нұрғазы Қуаныш Аманжолұлы – докторант PhD, Университет Шакарима, Семей, Казахстан
Байсарина Кымбат Кабидолдина – доктор исторических наук, НАО Университет Шакарима, Семей, Казахстан
Байгапанова Айгуль Болатовна – PhD, старший преподаватель Alikhan Bokeikhan University, кафедра истории и географии, Семей, Казахстан

Information about authors

Nurgazy Kuanysh Amanzholuly – PhD student, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.
Baysarina Kymbat Kabidoldina – Doctor of Historical Sciences, NJSC Shakarim University, Semey, Kazakhstan.
Baigapanova Aigul Bolatovna – PhD, Senior Lecturer, Department of History and Geography, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan.

Авторлардың үлесі

Қ.А. Нұрғазы – әдіснаманы әзірленді және түпнұсқа мәтінді жазды, қорытындылар жалпы мақаланы әзірледі.
Қ.Қ. Байсарина – зерттеу тұжырымдамасын мақаланы жазуға ғылыми жетекшілік етті, жалпы мазмұны бойынша өзгерістер енгізуге көмектесті.
А.Б. Байгапанова – мәтіндік тексеру жүргізіп, мақалада өзгерістер жасауға ұсыныстар берді.

Вклад авторов

Нұрғазы Қуаныш Аманжолұлы – разработал методологию и написал оригинальный текст, выводы разработали общую статью.
Байсарина Кымбат Кабидолдина – научно руководил написанием статьи, концепции исследования, помогал вносить изменения по общему содержанию.
Байгапанова Айгуль Болатовна – провел проверку текста и дал рекомендации по внесению изменений в статью.

Contribution of the authors

Nurgazy Kuanysh Amanzholuly – developed a methodology and wrote the original text, conclusions developed a general article.
Baysarina Kymbat Kabidoldina – supervised the writing of the article, on the concept of research, helped to make changes in the overall content.
Baigapanova Aigul Bolatovna – conducted a text check and gave recommendations for making changes to the article.

Редакцияға енуі 24.01.2026
Өңдеуден кейін түсуі 16.03.2026
Жариялауға қабылданды 29.03.2026

Басуға жіберілген күні 29.03.2026ж. Пішімі 60x84 1/8
Шартты баспа табағы 5,8
Таралымы 100 дана. Бағасы келісімді

Техникалық редакторы: Д.Ж. Увалиханов, М.Е. Турлыбаев
Безендіруші: С.Т. Мырзабеков

Журнал Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінде тіркелген.
Куәлік № KZ58VPY00124794 2025 жылғы 24 шілдеде қайта есепке қою туралы

Жылына 4 рет шығады

Құрылтайшысы: «Шәкәрім университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам
Шәкәрім университетінің баспаханасында басылды

Редакцияның мекен-жайы: 071412, Абай облысы,
Семей қаласы, ул. Глинки, 20 А
Тел.: +7 (7222) 31-32-49, эл.почта: history.vestnik@shakarim.kz